

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2019

Головний редактор

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н.О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І.В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А.В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університета Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л.А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А.І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліна, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О.Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С.А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2019

Editor-in-Chief

CHABAI V.P., Corresponding Members of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in Chief

TOLOCHKO P.P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVRYLYUK N.O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu.V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I.V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISIKH A.V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V.G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A.I. Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences,

National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J. Professor, doctor. Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O.G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O.P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

OTROSHCHENKO V.V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O.V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I.D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S.A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNIAK L.L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- КОРПУСОВА В. М., АБАШИНА Н. С. Історіософія В. П. Петрова як методологія етногенетичних студій
- ОТРОЩЕНКО В. В. Антропологічні шаманські пряжки перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи
- КОЗЛОВСЬКИЙ А. О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Давньоруське кладовище на Копиревому кінці
- РУДИЧ Т. О. Кочова складова населення Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби за матеріалами антропології

5

12

22

43

Articles

- KORPUKOVA V. M., ABASHINA N. S. Petrov Historiosophy as an Ethnogenic Study Methodology
- OTROSHCHENKO V. V. Anthropozoomorphic Shaman Buckles of Transitional Period from the Middle to the Late Bronze Age
- KOZLOVSKIY A. A., KRYZHANOVSKIY V. O. Ancient Rus Cemetery at the Kopyrev Kinets
- RUDYCH T. O. The Nomadic Component of the Middle Dnieper (Right Bank Ukraine) Population of Ancient Rus Time According to Anthropological Data

Публікації археологічного матеріалу

- ШРАМКО І. Б. Рогове завершення лука з Більського городища
- ІВЧЕНКО А. В. Розкоп «Орієнт» некрополя Ольвії
- ОСИПЕНКО М. С. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України)

52

60

72

Publication of Archaeological Material

- SHRAMKO I. B. The Horn Bow Cover Kit from Bilsk Hill-Fort
- IVCHENKO A. V. Excavation "Orient" of the Necropolis of Olbia
- OSYPENKO M. S. The Metal War-Flails of the Ancient Rus Time (Based on Materials of the National Museum of History of Ukraine)

Методика археологічних досліджень

- ГАВРИЛЮК Н. О., КУЛЬКОВА М. А., КАШУБА М. Т. Комплексний аналіз кераміки з ранніх шарів Жаботинського поселення
- РАДЧЕНКО С. Б. Навіщо потрібні ГІС-дослідження та як їх застосовувати?

90

114

Methods of Archaeological Research

- GAVRYLYUK N. A., KULKOVA M. A., KASHUBA M. T. Comprehensive Analysis of the Ceramics from the Early Layers of the Zhabotyn Settlement
- RADCHENKO S. B. Why do We Need Geoinformatics Specialists and How to Use Them Correctly?

Рецензії

СТРОЦЕНЬ Б. С. Рец.: С. Чопек, К. Трибала-Завісляк, Н. Войцешук, О. Осаульчук, Д. Бобак, П. Гембіца, А. Яцишин, В. Пастеркевіч, Д. Павлів, В. Петегірич, М. Полтовіч-Бобак, А. Ващнік. Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени

Book Review

125 STROTSEN B. S. Book Review: S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak, N. Wojcieszczuk, O. Osaulczuk, D. Bobak, P. Gębica, A. Jacyszyn, W. Pasterkiewicz, D. Pawliw, W. Petehyrycz, M. Połtowicz-Bobak, A. Wacnik. Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny

Хроніка

Міжнародна наукова конференція «Від палеоліту до козацької України» до 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна

До 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна

До ювілею Ірини Миколаївни Шарафутдінової

До ювілею Марини Володимирівни Скржинської

До ювілею Валентини Миколаївни Корпусової

Оксана Франко — вчена і педагог

До 80-річчя Івана Івановича Мовчана

До 70-річчя Сергія Анатолійовича Скорого

До 75-річчя Аркадія Олександровича Козловського

Світлої пам'яті Володимира Даниловича Барана

Пам'яті Лева Самуїловича Клейна

News Review

128 International Scientific Conference “From Palaeolithic to Cossack Ukraine” to the 100th Anniversary of Dmytro Yakovych Telehin

130 To the 100th Anniversary of Dmytro Yakovych Telehin

133 To the Anniversary of Iryna Mykolaivna Sharafutdinova

134 To the Anniversary of Maryna Volodymyrivna Skrzynska

136 To the Anniversary of Valentyna Mykolaivna Korpusova

137 Oksana Franko — Scientist and Teacher

140 To the 80th Anniversary of Ivan Ivanovych Movchan

140 To the 70th Anniversary of Serhii Anatoliiovych Skoryi

143 To the 75th Anniversary of Arkadii Oleksandrovych Kozlovskyi

144 In Memoriam of Volodymyr Danylovych Baran

147 In Memoriam of Lev Samuilovich Klein

Нові видання

КОЗАК О. Д., ПОТЕХІНА І. Д., СЛОБОДЯН Т. І., ГУПАЛО В. Д. Методичні рекомендації з польової антропології

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2019 р.

New publications

149 O. D. Kozak, I. D. Potekhina, T. I. Slobodian, V. D. Hupalo. Methodological Guidelines for Field Anthropology

151 Index of Publications in “Arhaeology” Journal in 2019

В. М. Корпусова, Н. С. Абашина *

ІСТОРІОСОФІЯ В. П. ПЕТРОВА ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ СТУДІЙ

Розглядається методологія етногенетичних студій видатного українського вченого В. П. Петрова, яка базується на його історіософії. Основною тезою є розчленованість історичного процесу на замкнені і самодостатні часові відрізки історії людства — епохи. З цього випливає твердження про дискретність етногенетичного процесу, зумовлену перервистістю історичного розвитку, зламами між епохами.

Ключові слова: Петров Віктор Платонович, історіософія, етногенез, етногенетика, епоха, етнос, походження українського народу.

22 жовтня 2019 р. виповнилося 125 років від дня народження українського вченого, археолога, історика, філософа, літературознавця, мовознавця, фольклориста, етнографа, педагога, письменника, доктора філологічних наук, професора Віктора Платоновича Петрова (псевдоніми: В. Домонтович, Віктор Бер, Віктор Петренко, Борис Веріго).

У кінці XX — на початку XXI ст. захищена низка дисертацій, вийшли друком кілька монографій, сотні статей і публікацій, присвячених його життю і творчості. Найважливіше місце серед них посідає перше видання в Україні збірки наукових статей В. П. Петрова (111 др. арк.), здійснене з ґрунтовними коментарями В. С. Брюховецьким (Петров 2013).

Разом із тим деякі аспекти наукової спадщини В. П. Петрова досі лишаються недооціненими. Зокрема, це стосується проблеми етногенезу, яка займала особливе місце у його

наукових розвідках. Досягненням В. П. Петрова було не лише те, що він запропонував нову теорію етногенезу, але й виокремлював етногенетику як окрему наукову дисципліну (Корпусова 2002).

Етногенез, на переконання В. П. Петрова, не є приналежністю тільки мовознавства, археології або етнографії. Ця ідея висловлена ним на сторінках «Українського історичного журналу»: «Чи справді археологічні джерела самі по собі достатні, щоб гарантувати законмірність етногенетичних висновків, щоб запровадити археологію в лінгвістику та пов'язати разом усі три наукові дисципліни, які ми тут обговорюємо, — етнографію, археологію та лінгвістику?» (Петров 1963). Про етногенетику, як про окрему науку, йдеться в його монографіях «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972), «Походження українського народу» (2013, с. 1001—1050), виходячи з їх структури і контексту, та авторефераті дисертації (Петров 2013, с. 1365—1426).

За В. П. Петровим, етногенетика як окрема наука має свої завдання, джерела, методику й методологію. Методику етногенетики В. П. Петров докладно виклав, підкреслюючи специфіку кожного із джерел і необхідність розробки для кожного джерела особливої методики дослідження (Петров 1962; 2013, с. 1365—1426). Але він замовчує методологію досліджень.

Методологією усіх етногенетичних студій В. П. Петрова є його історіософія. Цей термін «історіософія», на відміну від визначення «теоретична історія», «філософія історії», В. П. Петров увів в обіг у середині 1940-х років (Брюховецький 2013, с. 33).

Основна теза історіософії В. П. Петрова полягає у тому, що історія як процес буття люд-

* КОРПУСОВА Валентина Миколаївна — кандидат історичних наук, ORCID 0000-0001-5601-3677, vmkorpusova@gmail.com

АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

ства розчленована на замкнені і самодостатні часові відрізки — епохи.

Свою концепцію епох В. П. Петров висвітлював у статтях, які були опубліковані в емігрантських виданнях у Німеччині повоєнного часу, зокрема «Історіософічні етюди» (Петров 2013, с. 914—935) та «Наш час, як він є» (Петров 2013, с. 810—824).

Історіософські погляди В. П. Петрова формувалися ще в Україні у міжвоєнний час. Про це свідчать методологічні засади дослідження фольклорних й етнографічних явищ як частин історичного буття, їх зв'язку зі структурою та світоглядом історичної епохи (Петров 2000, с. 74; 2006). У цей час сформувався погляд В. П. Петрова на проблему походження українського народу, її історіософські засади. Світогляд В. П. Петрова «був виплодом його власного світобачення» (Шевельов 2012, с. 153).

Розглядаючи методологічні основи пізнання історії як процесу буття, говорячи про існування епохальних і позаепохальних категорій, В. П. Петров відносив категорію етносу до «позаепохальних, наддобових» категорій: «*Буття етносу звичайно ширше за межі хронологічної тривалості епохи. ... Народи часто не реагують на форми буття даної епохи, не зважають на виклики часу ... на події часу реагують позачасово*» (Петров 2013, с. 931). «*Відповідно до цього як окрему ділянку в межах історіософії годилося б виділити етнософію*», — наголошував, підкреслюючи термін етнософія, В. П. Петров як в статті «Історіософічні етюди», так і в доповіді на спільній конференції груп історії та теорії літератури і мовознавства Української вільної академії наук (УВАН) 4 березня 1946 р. у Німеччині (Петров 2013, с. 932; Білокінь 1999, с. 34). В етнософії В. П. Петров накреслив низку історіософських питань (глобальне й регіональне мислення, етнопсихологія як наука тощо) (Петров 2013, с. 935).

Для теми етногенетики особливе значення мають філософські тези концепції пізнання історії за В. П. Петровим, провідною з яких є твердження розчленованості історії як потоку людського буття на окремі самодостатні епохи: «*Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні часові відтинки історії, на градації часу, на ступеневі послідовності, що кожна з них — у своїй відокремленості від інших, як від тих, що їх попереджають, так і від тих, що її заступають, — тягнеться до себе. Є самодостатня в собі*» (Петров 2013, с. 914).

Проголошуючи дискретність історичного буття, зречення уяви еволюційного прогресу, поступу, у статті «Наш час, як він є» В. П. Петров заперечив творчу самодостатність часу в історії й висловив думку про усунення часу з історичних досліджень: «*Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості супроти попередньої. Ми не віримо ні в хронологію, ні в час: кожна наступна епоха в історії етносу може бути вищою, але може бути і нижчою... Нам дуже важко зректися уявлень поступу*» (Петров 2013, с. 816).

Аби зрозуміти, чому В. П. Петров розробив власну історіософську концепцію, яка не вкладалася в рамки марксистської філософії, слід зважати на особистість В. П. Петрова, його природжену схильність до філософствування, сталість, навіть консерватизм його поглядів, його приналежність до кола кращої наукової інтелігенції початку ХХ ст., інтеграцію в багатовікову європейську культуру з молодих років.

Усі дослідження В. П. Петрова з археології, етногенезу, фольклору, лінгвістики-індоєвропейістики, етнографії, літературознавства, філософії базуються на принципі історичності. Цей чинник є основоположним для аналізу теорії етногенетики В. П. Петрова.

У центрі уваги В. П. Петрова завжди була, за його словами, «проблема істоти людського». Він вважав, що людина сприймає світ через ідеологію своєї епохи, котра змінюється відповідно з кожною епохою. Ідеологією середньовіччя був теологізм, нового часу — гуманізм (Петров 2013, с. 917—918). Ідеологія епохи виражає спосіб буття цієї епохи, на основі якої розвиваються погляди політичні, економічні, моральні, естетичні тощо. Ідеологію епох В. П. Петров простежував на конкретному історичному матеріалі. В історії людства вчений виділив три епохи: середньовіччя, новий час, наш час.

Ідеологію епохи, котра передувала середньовіччю, вчений не встиг висвітлити в історіософському аспекті. Проте він мав доробки з цієї проблеми і готувався їх опублікувати, але завадила смерть. Вони були опубліковані після смерті В. П. Петрова (В. Петров (Домонтович) 2006).

Як впливає з рукописів В. П. Петрова, ідеологією первіснообщинної епохи був фольклор, який на певному етапі розвитку людства був тотожним ідеології й не відокремлювався від неї. Рід, що складався з живих, мертвих та ще ненароджених людей і всього довкілля,

стояв у центрі світогляду людей тієї епохи (Петров (Домонтович) 2006).

Власне історіософське кредо В. П. Петров втілює в етногенетичній концепції, яка будується саме на матеріалах стародавніх епох. Вона вперше висловлена в лекціях «Походження українського народу», прочитаних у 1947 р. студентам-українцям у Регенсбурзі (Петров 2013, с. 1001—1050), а згодом відтворена в монографії «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972).

У «Походженні українського народу» В. П. Петров висвітлює свою методологію етногенезу, говорячи, що *«поняття епохи, як структурної цілості, є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософських концепціях і студіях»* (Петров 2013, с. 1008).

У цій роботі він окреслює три взаємопов'язані проблеми — розподіл історії і передісторії України за епохами, хронологічне визначення цих епох і аналіз етногенетичних процесів, що відбувалися в Україні в межах окремих епох та в історичній послідовності процесу зміни цих епох (Петров 2013, с. 1002). Задля їх розв'язання В. П. Петров в історії України виокремлює епохи, етапи етногенезу. У «Походженні українського народу» — це трипільська, післятрипільська, передскіфська, скіфська, антична епоха, антична доба. В «Етногенезі слов'ян» — трипільська; доба городсько-усатівської культури; середньодніпровська культура; скіфи; зарубинецька доба; черняхівська культура. Як бачимо, етноперіодизація в цих працях збігається.

В. П. Петров підкреслює конкретний історизм своєї етногенетичної теорії: *«Коли ми ставимо певну етногенетичну проблему для того або іншого історичного життя даного народу або даної країни, ми не вправі виривати дану проблему з кола інших проблем, ізолювати її від конкретного змісту історичного процесу, розглядуваного в сукупності цілого»* (Петров 2013, с. 1025).

В. П. Петров вважав кризи і регрес важливими факторами історичного розвитку так само, як прогрес: *«Історичний процес здійснюється не лише в еволюційному процесі поступового розвитку або незмінного завжди тотожного собі процесу біологічного відновлення поколінь, але і в протилежних їм процесах часткового або цілковитого винищення поколінь, народів і культур. ... Ми воліємо говорити не лише про зріст і перебування, але і про регрес і несталисть, про занепад і катастрофи. Кризи і винищення становлять не менш важливий чинник історії, ніж зріст, сталисть, перебування, поступ. Смерть,*

загибель, втрати також рухають історією, як і народження. І ми підраховуємо не лише здобутки, але і втрати» (Петров 2013, с. 1011).

В. П. Петров розглядав історію як буття людства не лише в аспекті біологічного відтворення, але і в культурно-історичному аспекті. Стосовно походження українського народу В. П. Петров наголошував, що його не можна розглядати лише як біологічне відтворення поколінь: *«Ми повинні зважити, що наша автохтонність на нашій землі не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно заступали одне одне, — процес незмінний і однозначний, тоді справді ми були б антропологічно тотожні трипільцям, — а вислідом суворих випробувань історії. В грозах і бурях знищень, в бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині»* (Петров 2013, с. 1011). В. П. Петров зазначав: *«... п'ятитисячолітній зв'язок з трипільцями не був і не є зв'язком «китайського» типу, незмінністю сталого перебування; він здійснювався в змінах і через зміни, через катастрофи й кризи. Цей зв'язок підпорядкований законам зміни епох. Історія України перейшла через кілька епох»* (Петров 2013, с. 1008).

За В. П. Петровим перехід від однієї епохи до наступної через злами означає, що *«поруч з процесами знищення, відтискування, переселення, міграції мали місце також процес дифузії, деформації, успадкування, засвоєння. Не лише виключення, але й включення. Був розрив, але й був стик»* (Петров 2013, с. 1019).

Як і в історії епох середньовіччя, нового часу та нашого часу, в історії Європи до середньовіччя В. П. Петров виокремив основні «градации часу», їх дві — старий світ неіндоевропейського ступеня та новий світ, *«епоха панування індоевропейських народів, що триває тим часом і досі»* (Петров 2013, с. 1019). Між ними був злам, який припадає на II тис. до н. е. Йдеться не лише про лінгвістичний аспект, а й про структуру історичного буття. Провідною ознакою, властивою рисою цих стародавніх епох, як і епох середньовіччя та нового часу, для В. П. Петрова виступає людина, провідна постать: *«Якщо ми кажемо, що на протязі цих двох епох вершинок стає провідною постаттю часу, що саме в цей час він витискує хлібороба, одсовує його на другий план, то ми маємо на увазі як економіку, так і соціальну структуру країни. Це однаково стосується господарчого, суспільного й політично-державного життя країни»* (Петров 2013, с. 1021).

Для В. П. Петрова зміна поселень на городища — це не тільки ознака археологічної культури, але й свідчення про психологічний стан постійної тривоги. Тому післятрипільський період він характеризує так: «...Умови життя в цей післятрипільський період різко змінилися. Зникла безпека, яка досі дозволяла селитися на відкритих місцях і не боронитися. Погроза небезпеки звисла над людністю. Ця небезпека зробилася сталою» (Петров 2013, с. 1014).

Свою теорію етногенезу В. П. Петров називав історичною, зазначаючи, що існуючі теоретичні етногенетичні концепції, міграційна і протилежна їй автохтонна, для нього неприйнятні (Петров 1963, с. 37; 1972, с. 202—203).

В. П. Петров зазначав, що кожна етногенетична концепція «пов'язана з певною ідеологічною системою, має власне суспільно-історичне коріння» (Петров 1972, с. 202). Зокрема створення нової міграційної етногенетичної теорії супроти старої автохтонної було зумовлене зламом у суспільній ідеології 60-х років XIX ст. Створення етногенетичної історичної концепції В. П. Петрова було обумовлене виникненням нової епохи — «наш час» з новою ідеологією.

Етногенетичні розвідки В. П. Петрова 1960-х років спиралися на значно більшу в порівнянні з 1940-ми роками фактографічну основу. Зростання джерелознавчої бази — археологічної, лінгвістичної, використання писемних джерел, — все це надало йому можливість ґрунтовніше показати картину загальноісторичних змін стародавнього населення України, але філософська методологія цих досліджень залишилась тією ж самою. Як і 20 років раніше, панівним еволюціоністським уявленням про етногенетичний процес, як про деякий безперервний процес природного руху вперед, що виключає розриви й стверджує елементи зростання, процес, який йде по єдиній висхідній прямій, уявленням про етнос як сталу, від віку незмінну цілість, В. П. Петров протиставив свою концепцію, згідно якої процес етногенетичного розвитку здійснюється не еволюційним шляхом, не по висхідній, а завдяки зміщенню, розриву, зламу між епохами: «Історію ми вивчаємо як зміну відмінних самодостатніх епох, що заступали одна одну, часто протиставляючи одна одній» (Петров 2013, с. 1011).

З тези самодостатності кожної епохи випливає твердження В. П. Петрова про дискретність етногенетичного процесу, про «свій напрям етнотворення» відповідно властивостям кожної епохи, тому етноси різних епох не то-

тожні, до того ж у межах кожної епохи етногенез окремого народу мав свої особливості і відмінності: «У нас немає підстав стверджувати безперервність етнічного і господарського розвитку місцевого хліборобського населення, починаючи з неоліту, говорити, що люди кам'яного віку — це протослов'яни або слов'яни. Безперервності не було. Спостерігаючи зв'язки, слід відзначати розриви» (Петров 1972, с. 118).

В. П. Петров називав такі розриви — один з них припадає на прикінцевий етап трипільської культури, другий відокремлює скіфській час від зарубинецької культури, інший є між черняхівською культурою і добою історичного слов'янства. Цим він підтверджував тезу, що кожному історичному періоду властива своя спільність, відмінна від спільності іншого часу — етнічна, мовна, культурна тощо.

На поставлене в «Історіософічних етюдах» питання: «Як дана епоха перетворюється на іншу, що супроти неї вона становить, чи є вона її протилежністю, її запереченням?» надається відповідь, що зміна епох виникає внаслідок функції заперечення, «переборювання», «протиставлення», перевтілювання епохи в свою протилежність, а не в аспекті часу (Петров 2013, с. 916).

Коли йдеться про припинення на зламі двох епох існування «блискучої і яскравої» черняхівської культури та утворення культури історичного слов'янства, яка «набула цілком іншого, примітивного вигляду» (Петров 1972, с. 213), то цим на археологічному матеріалі наочно ілюструється історіософська теза, що час сам по собі не породжує нову якість (Петров 2013, с. 816).

Особливу увагу В. П. Петров приділяв процесу становлення явищ: «історичного становлення етносу», етапам становлення народу, процесу становлення «мов, як таких, в історичній завершеності і етнічній визначеності» (Петров 1963, с. 37; 1972, с. 205).

Коли В. П. Петров говорив, що «“слов'янство” черняхівців істотно відмінне від слов'янства історичних часів», певно він мав на увазі не тільки проблему етногенетичну, але і проблему історіософську — проблему істоти людського, що відбувається з людиною при зміні епох (Петров 2013, с. 817—821). Сучасність надала змогу В. П. Петрову розкрити те, що відбувалося в давнину: «І тепер, за наших днів, у суворих випробувань революцій, у руїнах двох світових воєн, що стали тотальними, в спустошеннях бомбардувань, у досвідах державних струсів, в експериментальних знищен-

нях мільйонів, у пляновому регулюванні голodu, теренового простору й переселюваних людських мас ми пізнаємо, що теза про зміну епох не є жадною абстракцією містика або доктринера, а наочною істиною, суцільно втіленою в нашу сучасність» (Петров 2013, с. 915).

Наукові розвідки і власне думки В. П. Петрова багато в чому випереджали свій час. Художня спадщина В. П. Петрова (Домонтовича) порівнюється з творами Камю, Сартра, Ортеги-і-Гассета, М. Де Унамуно (Павличко 1999, с. 15; Пронкевич 2000). За спогадами Ю. Шевельова, у 1940-х рр. «зосередження на проблемах, а не на окремих науках, при прагненні синтезу робило висновки Петрова часто неймовірними й неприйнятними. ... Хто знає, може, його здогадки містять у собі зародки майбутнього, що їх ми ще зможемо сприйняти?» (Шерех 1998, с. 118). Час підтвердив правоту цих слів.

До декотрих думок В. П. Петрова згодом прийшли інші дослідники незалежно від нього. У 1960-х рр. французький філософ М. Фуко висловив погляди багато в чому схожі з поглядами В. П. Петрова. Це дало підставу професору Ратгерського університету в США І. Фізеру назвати В. П. Петрова «українським Фуко», а М. Фуко — «французьким Петровим» (Фізер 1999, с. 44). Ідею нового напрямку досліджень — етногенезології — (як нової науки етногенетики) висловив у 1970-х роках польський археолог В. Гензель (Hensel 1975).

У наш час стало зрозумілим, що історіософія та етногенетична концепція В. П. Петрова відповідає новітнім науковим теоріям, пов'язана з сучасними філософськими напрямками, що розуміння історії за В. П. Петровим відповідає сучасній синергетичній теорії (Пригожин, Стенгерс 1986). Працю В. П. Петрова «Скіфи: мова і етнос» вважають предтечею нових пошуків у мовній архаїці Припонтити (Железняк 1999, с. 14–16). В. П. Петров випередив в часі розробку археологами та етнографами таких понять, які пізніше отримали назву «етносоціальний організм», «етнодіскретні процеси». Він виокремив і обґрунтував значення античної епохи й цивілізації для стародавнього населення України, вважаючи черняхівську культуру українського Лісостепу модифікацією античної цивілізації (Кравченко 2001, с. 183; Абашина 2005). Зречення ідеї часу з вивчення історії, уявлень поступу, пріоритет людського початку — ці плідні тези В. П. Петрова втілені в розвідці розвитку стародавнього керамічного виробництва (Корпусова 1995).

Перелік ідей і розробок В. П. Петрова, що випередили час, можна продовжувати.

Для розуміння особистості В. П. Петрова, його наукових розробок важливо підкреслити, що широкий діапазон досліджень, студії з різних наукових галузей мали одну мету й спрямовувалися на розв'язання однієї проблеми — створення історії українського народу. На рівні історіософської методології, яка надає світоглядну інтерпретацію результатів джерелознавчих студій, В. П. Петров зміг виявити своє кредо, своє власне світобачення й через нього зберегти особливість авторського почерку.

- Абашина, Н. С. 2005. В. П. Петров про взаємодію античної цивілізації з варварським світом. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 73–75, с. 8–10.
- Білокінь, С. І. 1999. Бібліографічний покажчик праць В. П. Петрова. *Slavica et baltica в ономастиці України*. В: Железняк, І. М. (ред.). Київ, с. 29–41.
- Брюховецький, В. 2013. Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі. Київ: Темпора.
- Железняк, І. М. 1999. Ономастичні пошуки В. П. Петрова. *Мовознавство*, 6, с. 11–16.
- Кравченко, Н. 2001. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологии. *Слов'янська культура в європейській цивілізації: до 60-річчя доктора історичних наук, професора Ю. М. Алексєєва* В: Наулко, В. І. (ред.). Київ, с. 166–197.
- Корпусова, В. М. 1995. Стародавнє керамічне виробництво: основні ступені розвитку (за археологічними матеріалами України). *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994*. Опішне, кн. 2, с. 21–34.
- Корпусова, В. М. 2002. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення. *Слово і час*, 10, с. 17–25.
- Павличко, С. 1999. Роман як інтелектуальна провокація. *В. Домонтович. Доктор Серафікус. Без ґрунту*. Київ: Критика, с. 3–16.
- Петров, В. П. 1962. До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я. *Питання топоніміки та ономастики: матеріали I респ. наради з питань топоніміки та ономастики*. В: Цілуйко, К. К. (ред.). Київ, с. 109–118.
- Петров, В. П. 1963. Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенеза). *Український історичний журнал*, 4, с. 36–44.
- Петров, В. П. 1968. Скіфи. Мова і етнос. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1972. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. 2000. Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці XIX—XX ст. *Народна творчість та етнографія*, 4, с. 70–74.
- Петров, В. 2006. (Домонтович). Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел) (гол. ред. Г. Скрипник. Автор ідеї та упорядник В. М. Корпусова). Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.
- Петров Віктор. Розвідки. Т. 1—3. Київ: Темпора, 2013.

Пригожин, И., Стенгерс, И. 1986. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. Москва: Прогресс.

Пронкевич, О. М. де Унамуно — Х. Ортега-и-Гассет — В. Домонтович: «Історії вигаданих кохань». *Національний університет «Києво-Могилянська академія». Магістеріум. Вип. 4. Літературознавчі студії*. Київ, 2000. с. 73-79.

Фізер, І. 1999. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів. *Національ-*

ний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. Т. 17. Філологія. Київ, с. 42-44.

Шевельов, Ю. (Юрій Шерех). 2012. Я — мене — мені... (і доокруги). Спогади 2. В Європі. Харків: Фоліо.

Шерех, Ю. 1998. Віктор Петров, як я його бачив. *Поза книжками і з книжок*. Київ: Час, с. 115-124.

Hensel, W. 1975. L'ethnogeneseologie. *Slavia antiqua*. Т XXI. Warszawa; Poznan, s. 1-4.

Надійшла 29.10.2019

В. Н. Корпусова¹, Н. С. Абашина²

¹ Кандидат исторических наук, ORCID 0000-0001-5601-3677, vmkorpusova@gmail.com

² Кандидат исторических наук. Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

ИСТОРИОСОФИЯ В. П. ПЕТРОВА КАК МЕТОДОЛОГИЯ ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Исполнилось 125 лет со дня рождения украинского археолога, философа, литературоведа, лингвиста, фольклориста, этнографа, историка, педагога, писателя, доктора филологических наук, профессора Виктора Платоновича Петрова (псевдонимы: В. Домонтович, Виктор Бер, Виктор Петренко, Борис Вериги).

В. П. Петров разработал новую теорию этногенеза, назвал ее исторической, и предложил выделить этногенетику как отдельную научную дисциплину, которая имеет свои задания, источники, методику и методологию. Методология всех этногенетических исследований В. П. Петрова, основной проблемой которых было происхождение украинского народа, базируется на его историософской концепции истории как бытия человечества, отличается от других существующих философий, в том числе марксистской. В пределах историософии, как отдельную область исследования, ученый считал необходимым выделить этнософию. Оригинальной является периодизация истории в концепции В. П. Петрова. Ее основной тезис заключается в том, что исторический процесс расчленен на замкнутые и самодостаточные временные отрезки — эпохи, между которыми есть не только разрыв, но и связь. В. П. Петров отрицал творческую самодостаточность времени в истории на основании своих представлений о дискретности исторического бытия и отречения от представлений об эволюционном прогрессе, как движении вперед. Из этого вытекает его тезис об устранении времени из исторических исследований. Как считал В. П. Петров, человек, проблема которого всегда была в центре его внимания, воспринимает мир через идеологию своей эпохи. Она отражает способ бытия эпохи, в которой структурообразующей категорией является истина, определяющая развитие политических, экономических, моральных, эстетических и других категорий. Идеологию эпох В. П. Петров прослеживал на конкретном историческом материале. В истории человечества ученый выделил три эпохи: средневековье, идеологией которого была теология; новое время с идеологией гуманизма; наше время, наступившее в XX в. Незавершенные исследования В. П. Петрова о доистории человечества были опубликованы посмертно. Петров рассматривал историю как бытие человечества не только в аспекте биологического воспроизводства, а и в культурно-историческом аспекте. Фактором исторического развития человечества, не менее важным, чем прогресс, В. П. Петров считал кризис и регресс. Из этого тезиса следует утверждение В. П. Петрова: процесс этногенетического развития осуществляется благодаря смещению, разрыву, перелому между эпохами, а не эволюционным путем, не по восходящей линии развития. Этногенетический процесс является дискретным. Процесс формирования этносов происходит в соответствии с особенностями каждой эпохи, поэтому этносы разных эпох, являясь «надэпохальной» категорией, благодаря смещению, разрыву, перелому между эпохами, не тождественны. В пределах каждой эпохи были свои особенности и отличия в этногенезе отдельного народа. В наше время стало ясно, что историософия и этногенетическая концепция В. П. Петрова отвечают новейшим научным теориям, и связаны с современными философскими направлениями.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Петров Виктор Платонович, историософия, этногенез, этногенетика, эпоха, этнос, происхождение украинского народа.

Valentyna M. Korpusova¹, Nataliia S. Abashyna²

¹ PhD, ORCID 0000-0001-5601-3677, vmkorpusova@gmail.com

² PhD, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, ORCID 0000-0002-4483-2840, n1212@ukr.net

V. P. PETROV HISTORIOSOPHY AS AN ETHNOGENIC STUDY METHODOLOGY

It is already 125 years since birthday of Dr. Viktor Platonovych Petrov (aliases: V. Domontovych, Viktor Ber, Viktor Petrenko, Borys Verigo). Dr. V. Petrov was a famous Ukrainian archaeologist, philosopher, literary critic, linguist, folklore researcher, ethnographer, historian, pedagogue, writer, professor, and doctor of philological sciences.

Dr. V. Petrov developed a new ethnogenesis theory, and called it historic. He proposed to consider ethnogenesis as a separate scientific discipline with its own tasks, sources, and methodology. The methodology of all Dr. V. Petrov's ethnogenic studies is based on his historiography. The main goal of his research was the origin of Ukrainian nation. His views, as a history

of mankind existence, are different from the other existing historiography, including Marxism. Dr. V. Petrov considered ethnosophy as a separate research field within historiography. He also developed original periodization system of history. The main thesis of the theory is that the historic process is divided into closed and self-sufficient time periods — epochs. The time periods have gaps and interconnections between them. Dr. V. Petrov rejected creative self-sufficiency of time in history on the basis of his ideas about the discreteness of historical existence and renunciation of ideas about evolutionary progress as a movement in only forward direction. From this follows his thesis about irrelevance of time in historical research. According to Dr. V. Petrov, a person whose problem has always been in the center of his attention perceives the world through the ideology of his era. It reflects the way of each era existence. Each era structure-forming category is truth, which determines the development of political, economic, moral, aesthetic and other categories. Petrov traced the ideology of epochs on concrete historical material.

In the history of mankind, the scientist distinguished three epochs: the Middle Ages, the ideology of which was theology; New Time with the ideology of humanism; and Our Time that started in 20th century. Petrov's incomplete studies of the mankind prehistory are published posthumously. Dr. V. Petrov considered history as a history of mankind existence not only in the aspect of biological reproduction, but also in the cultural-historical aspect. According to Dr. V. Petrov crisis and regression are as important as progress for mankind historical development. From this thesis follows his statement: The process of ethnogenic development has shifts, gaps, and breaks between epochs, but no evolutionary path or ascending line of development. The ethnogenesis process is discrete. The ethnic group's formation process occurs according to the characteristics of each epoch; therefore, ethnic groups of different epochs are "above epoch" category. As a result of shifts, gaps, and breaks between epochs they are not identical. Within each epoch, there are peculiarities and differences in the ethnogenesis of an individual nation. At present time, it became clear that historiography and ethnogenetic concept of Dr. V. Petrov agree with the latest scientific theories, and connects to the modern philosophical teachings.

Key words: Petrov Viktor Platonovich, historiography, ethnogenesis, ethnogenetics, epoch, ethnos, Ukrainian nation origin.

References

- Abashyna, N. S. 2005. V. P. Petrov pro vzajemodiiu antychnoi tsyvilizatsii z varvarkym svitom. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 73-75, pp. 8-10.
- Bilokin, S. I. 1999. Bibliografichni pokazhchyk prats V. P. Petrova. *Slavica ta baltica v onomastytsi Ukrainy* (vidp. red. I.M. Zheliezniak). Kyiv, pp. 29-41.
- Briukhovetskyi, V. 2013. *Viktor Petrov: verkhy doli - verkhy i doli*. Kyiv: Tempora.
- Hensel, W. 1975. L'ethnogenesologie. *Slavia antiqua*. T XXI. Warszawa; Poznan, pp. 1-4.
- Fizer, I. 1999. Ukrainyskyi Fuko chy frantsuzkyi Petrov? Raziucha skhozhist dvokh istoriosofiv. *Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. *Naukovi zapysky*. T. 17. *Filolohiia*. Kyiv, pp. 42-44.
- Kravchenko, N. 2001. Drevniaia istoria slavian v kontseptsiiakh sovremennoi ukrainiskoi istoriografii. Dva diskursa metodologii. *Slovianska kultura v yevropeiskii tsyvilizatsii: do 60-richchia doktora istorichnykh nauk, profesora Yu. M. Aleksieieva* (vidp. red. V. I. Naulko). Kyiv, pp. 166-197.
- Korpusova, V. M. 1995. Starodavnie keramichne vyrobnytstvo: osnovni stupeni rozvytku (za arkeolohichnymy materialamy Ukrainy). *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolozhichnyi shchorichnyk. Za rik 1994*. Opishne, book 2, pp. 21-34.
- Korpusova, V. M. 2002. V. Petrov (Domontovych): etnohenetyka yak svoboda samovyivlennia. *Slovo i chas*, 10, pp. 17-25.
- Pavlychko, S. 1999. Roman yak intelektualna provokatsiia. V. *Domontovych. Doktor Serafikus. Bez gruntu*. Kyiv: Krytyka, pp. 3-16.
- Petrov, V. P. 1962. Do metodyky doslidzhennia vlasnykh imen v epihrafichnykh pamiatkakh Pivnichnoho Prychornomia. *Pytannia toponimiky ta onomastyky: materialy I resp. narady z pytan toponimiky ta onomastyky* (vidp. red. K. K. Tsiluiko). Kyiv, pp. 109-118.
- Petrov, V. P. 1963. Davni sloviany ta yikh pokhodzhennia (Do problemy slovianskoho etnoheneza). *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*, № 4, pp. 36-44.
- Petrov, V. P. 1968. *Skify. Mova i etnos*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1972. *Etnohenez slavian. Dzherela, etapy rozvytku i problematyka*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. 2000. Metodolohichno-svitohliadni napriamy v ukrainskii etnohrafii ta folklorystytsi XIX-XX st. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*. № 4, pp. 70-74.
- Petrov, V. (Domontovych). 2006. *Myslennia rodovoho suspilstva (na pidstavi arkeolohichnykh i etnohrafichnykh dzherel)* (hol. red. H. Skrypnik. Avtor idei ta uporiadnyk V.M. Korpusova). Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy.
- Petrov, Viktor. 2013 *Rozvidky*. T. 1-3. Kyiv: Tempora.
- Prigozhin, I., Stengers I. 1986. *Poriadok iz khaosa: Novyi dialog cheloveka s prirodoj*. Moskva: Progress.
- Pronkevych, O. M. 2000. De Unamuno - Kh. Orteha-i-Hasset - V. Domontovych: «Istorii vyhadanykh kokhan». *Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. *Mahisterium. Vyp. 4. Literaturoznachni studii*. Kyiv, pp. 73-79.
- Shevelov, Yu. 2012. (Iurii Sherekh). Ya - mene - meni... (i dovkruchy). Spohady 2. V Yevropi. Kharkiv: Folio.
- Sherekh, Yu. 1998. Viktor Petrov, yak ya yoho bachyv. *Pozna knyzhky i z knyzhok*. Kyiv: Chas, pp. 115-124.
- Zheliezniak, I. M. 1999. Onomastychni poshuky V. P. Petrova. *Movoznavstvo*, 6, pp. 11-16.

В. В. Отрощенко *

АНТРОПОЗООМОРФНІ ШАМАНСЬКІ ПРЯЖКИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ ВІД СЕРЕДНЬОЇ ДО ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Йдеться про дискусію з приводу походження та семантики антропозооморфних фігурних пряжок перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи півдня Східної Європи. Автор зосереджує особливу увагу на семантиці фігурних пряжок Дніпро-Донської Бабинської та Лолінської культур, зв'язку аналізованих артефактів із виконанням небіжчиками шаманських практик. Залучено синхронні артефакти лісових культур Східноєвропейської рівнини та етнографічний фактаж сибірського шаманства.

К л ю ч о в і с л о в а: антропозооморфні фігурні пряжки, Дніпро-Донська Бабинська культура, Лолінська культура, Шагарська культура, Галіцький скарб шамана, перехідний період від середньої до пізньої бронзи півдня Східної Європи

Дніпро-Донська Бабинська культура (ДДБК), виділена нещодавно Р. О. Литвиненком, стала базовою складовою культурного кола Бабине. Останнє, у свою чергу, складає наймасштабніше утворення посткатакомбного періоду (Литвиненко 2009, с. 6—12). Автор розглядає цю спільноту в контексті перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (Отрощенко 2014, с. 7—12). Визначну роль у наповненні названого періоду новими культурами відіграв Р. О. Мимоход. Проте дослідник певний час називав період «рубжем». Його не бентежило, що за його ж датуванням «рубіж» тривав як мінімум 400 років і мав три етапи розвитку (Мимоход 2013, с. 1, 213—291).

Зважаючи на зазначену обставину, вихід нової дискусійної статті Р. О. Мимохода став помітною подією в дослідженні перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (Мимоход 2018, с. 249—275). Важливо, що дослідник нарешті побачив у сукупності виділених ним

пам'яток «структуру всього посткатакомбного світу», наситивши його блоком відповідних археологічних культур (Мимоход 2016, с. 45—47; 2018, с. 252). Таким чином, «рубіж» трансформувався в період, добу.

Провідне місце в згаданій статті Р. О. Мимохода займає аналіз семантики кістяних фігурних пряжок ДДБК. Дослідник дорікнув мені за вислів «антропозооморфні пряжки» без додаткового обґрунтування в статті Я. П. Гершковича, який озвучив мій погляд на їхню семантику (Гершкович 1986, с. 136), та відповідною згадкою в монографії (Отрощенко 2001, с. 188). Дещо раніше аналогічний закид на мою адресу пролунав у дослідженні, присвяченому семантиці фігурних пряжок культури багатоваликової кераміки (Степанов 2008, с. 38). Але ж наводити свою аргументацію в праці колеги було б не зовсім чужо, а в книзі, присвяченій проблемам періодизації та стратиграфії, про семантику мова не йшла. До того ж у монографії має місце неточне формулювання «зооантропоморфні пряжки». Тому маю уточнити, що фігурні пряжки ДДБК є антропозооморфними, бо втілюють загалом антропоморфний образ (і тут мій опонент правий), але з певним зооморфним антуражем у традиціях поліконічності.

Поза тим, рішуче не погоджуюсь з базовим висновком дискусійної статті: «По моему мнению, можно отказаться от трактовок образов как неопределенных (зооморфные или зооантропоморфные), которые не дают объяснения всей совокупности функциональных и нефункциональных элементов пряжек. Только интерпретация этих изделий как стоящих антропоморфных фигурок в позах адорация или оранта позволяет непротиворечиво свести все детали морфологии к конкретной иконографии» (Мимоход 2018, с. 264—265). Зазначу, що пояснити всі деталі морфології цих образів, з огляду на їхню семантику, не так просто як здається

* ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, заввідділу енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

досліднику. Можна лише наблизитися до розуміння цієї поліфонії сенсів та образів.

Р. О. Мимоход ґрунтовно висвітлює історію вивчення проблеми. Користуючись його оглядом можна розділити позиції інтерпретаторів фігурних пряжок ДДБК, Лолінської та Гінчинської культур на три групи. Перші вважають фігурні пряжки антропоморфними (Гордцов 1907, с. 357; Мимоход 2018). Другі — зооморфними (Гершкович 1986; Вангородская 1987, с. 45; Степанов 2008; вибірково — Рогудеев 2015). Треті — антропозооморфними чи навпаки (Андреева, 1986; Братченко 1995; Отрошенко 2001; вибірково — Рогудеев 2015). Отже, більшість дослідників вбачають наявність зооморфних компонентів в оформленні фігурних пряжок, аж до абсолютизації тваринної, а не людської, сутності образу. Зрозуміло, що такі проблеми не вирішуються механічним голосуванням, а тому варто звернутися до образного ряду виразніших зразків фігурних пряжок, перш за все — східноєвропейських.

Традиції полііконічності, зокрема — антропозооморфності, в давньому мистецтві України мають глибинні витoki. Тут від доби пізнього палеоліту показовими були витончена стилізація та поєднання образів чоловічого та жіночого, жіночого та пташиного в скульптурі з Мізіна. Дослідниця найдавнішого мистецтва України наголошує також на синкретизмі фігуративних форм дрібної пластики (Яковлева 2013, с. 80—84, 170—172). Варто звернути особливу увагу на безголовість статуеток мізинського стилю, коли відкинути пташиний ракурс їхньої семантики.

Від доби мезоліту дійшло зображення рогатого лучника на пісковиковій плитці з печери Кози Кам'яної Могили (Михайлов 1994, с. 137—139, рис. 69: 1). У пошуках походження та семантики образів фігурних пряжок ДДБК не варто ігнорувати потужну мистецьку спадщину спільноти Кукутень-Трипілля. Увагу на її потенціал звернув М. В. Степанов у пошуках семантичних відповідників образу хтонічного божества (дракона), втіленому, на його погляд, у пряжках. Він же звернув увагу на морфологічну схожість пряжок ДДБК з порфіритовою підвіскою з пох. 109 Маріупольського неолітичного могильника (Степанов 2008, с. 45—48, рис. 4—6). Цю ж підвіску в ряду композицій з символікою Тельця розглядав М. О. Чмихов, виходячи на сюжет шлюбної пари Тельця-Зевса та Європи (Чмихов 1991, с. 70, рис. 21). Таку пару ілюструє кістяна платівка з трипільської печері Більче-Золоте з антропозооморф-

ною композицією, де жіноча фігура вкарбована пуансоном на площині силуету голови бика (Чмихов 1991, с. 84, рис. 21: 14). Жіночі груди іноді моделювались на рогатих спинках мініатюрних керамічних тронів для статуеток, моделюючи міксаморфний, точніше — антропозооморфний, образ (Бурдо 2008, с. 178—181).

Застереження Р. О. Мимохода, зроблене М. В. Степанову, що трипільські матеріали занадто віддалені в часі від ДДБК, не є прийнятним. Адже традиція творення міксаморфних образів не зникає по деструкції Кукутень-Трипілля наприкінці IV тис. до н. е. Так в кургані 1—3 біля поселення Усатове під Одесою було виявлено прямокутну стелу зі зображенням антропоморфної фігури з обличчям, прикритим рогатою маскою (?), в оточенні тварин (Збеневич 1974, с. 122—123, рис. 41). Усатівська культура датується нині кінцем IV — початком III тис. до н. е., тобто добою ранньої бронзи. При похованні ямної спільноти цього ж періоду біля с. Златопіль Василівського р-ну Запорізької обл. В. О. Круц виявив кам'яну скульптурку малих форм, яка своєрідно переспівує образи платівки з Більче-Золотого. На одній площині маємо силует голови бика в фас з додатковими бічними виступами, а на звороті — конічні виступи пари жіночих грудей (Ляшко 1987, с. 73—75, рис. 1—3). С. М. Ляшко вбачає тут дуалістичне поєднання антропоморфного та зооморфного образів (Ляшко 1987, с. 76). Д. Я. Телегін у першій публікації артефакту вбачав у ньому амулет який поєднав образи бика-олень та жінки, пов'язаний з культом тварин і плодючості (Телегін 1980, с. 85—86, рис. 2: 1). Звертаю увагу на відсутність голови в образах з парою жіночих грудей, як на рогатих трониках Кукутень-Трипілля і порталах дольменів Північного Кавказу (Марковин 1978, с. 213—214, рис. 114: 1, 5), так і на статуетці зі Златополя.

Хрестоматійним втіленням антропозооморфного образу став хвостатий персонаж класу ідолів монументальної скульптури діб ранньої та середньої бронзи. В епізодах свого «життя», відтворених на площинах Керносівського ідола хвостань у позі оранта запліднює жінку, а потім у горизонтальному стані на чотирьох ногах (!?) женеться за парою дрібних тварин (Крилова 1976, с. 38—41, рис. 2; 4: 1—2). На череві Федорівського ідола цей же хвостатий персонаж, здійнявши вгору руки (оранта) готується до запліднення кобили (Супруненко 2011, с. 23—27, рис. 7: 9). На мій погляд це може бути шаман (перевертень) зі зооморфни-

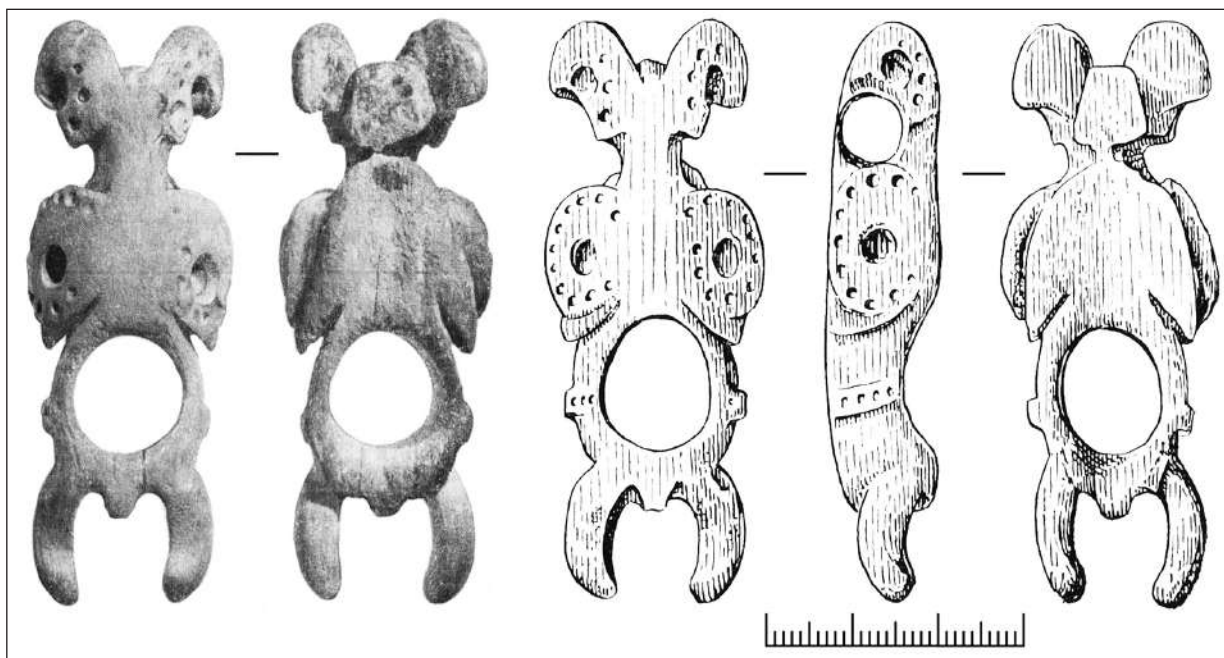

Рис. 1. Фігурна пряжка з групи Чограй VIII, кург. 34, пох. 1, кістка (за: Андреева, 1986)

Fig. 1. Figured buckle from the group Chohrai VIII, burial mound 34, burial 1, bone (after Andreeva, 1986)

ми причадаллями (аксесуарами) свого вбрання (Отрощенко 2014, с. 112, рис. 1: 1—2).

Традиція поліконічності наближає дослідників до розуміння семантики антропоморфного образу, втіленого на фігурних пряжках блоку посткатакомбних культур, із ДДБК включно. Проілюструю його виразними артефактами перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. Найвидатніший з них видано в тому ж числі журналу «Советская археология», що й стаття Я. П. Гершковича про зооморфні пряжки. Маю на увазі публікацію М. В. Андреевої кістяної пряжки (амулету ?) з кург. 34, пох. 1 в гр. Чограй VIII на північному сході Ставропольського краю. Р. О. Мимоход слушно відніс цей комплекс до виділеної ним Лолінської культури (Мимоход 2013, с. 505, илл. 60, 2). Назвати цю фалічну фігурку зооантропоморфною допомогли дослідниці стилізовані баранячі (?) роги, декоровані пуансоном (Андреева 1986, с. 232—234, рис. 3—4). Спростувати цей «рогатий» аргумент важкувато, хоча моєму опоненту ввижаються в завитках рогів очі персонажа (Мимоход 2018, с. 257).

Тому пильніше придивимось до цього міксаморфа (рис. 1). Він є клишоногий, з непропорційно короткими ногами, опущеним фалосом та поясом обабіч отвору пряжки. На горі, на рівні закручених рогів (очей ?), визирає маківка лисини. Проекція тильної сторони амулету дозволяє побачити рельєфно виділені голову, шию, спину та зігнуті в ліктях і дещо роз-

ведені руки. Оголене тіло досить глибокою борозенкою відділене від фактично погрудної маски. Руки виведені вище черева над отвором і ніби підтримують спереду бутафорську конструкцію, увінчану рогами. Великі сплюснені груди маски окантовані пуансоном, а соски позначено глибокими лунками. Загалом, декоровані лунками лише елементи вбрання: пояс, накладні груди та роги.

Морфологічно близька Чограйській чоловіча фігурка з гр. 1, кург. 3, пох. 5 біля с. Ке-вюди на північному заході Надкаспію, але у неї відсутня голова (рис. 2: 2). Тому стилізовані роги позначено пуансоном на плечах понад бутафорськими грудьми, а передпліччя (руки) трансформуються в стилізовані дзьоби. Пояс відсутній, а лунками декоровані роги, пара грудей та дзьоби, тобто знову-таки елементи вбрання (Мимоход 2013, с. 505, илл. 60: 3 та фото на обкладинці). Маскований вигляд має й третя пряжка Лолінської культури з Темрта 1, кург. 2, пох. 7 (рис. 2: 3). Її голівці відповідають умовні баранячі роги з вузькими проймами очей, а торс набуває рис стилізованого дерева, що піднімається від черевного кільцевого отвору пряжки. Від нижнього ободу кільця відходить статевий орган (Мимоход, 2013 с. 506, іл. 1 та фото на торці обкладинки).

Наведені образи фігурних артефактів Лолінської культури дозволяють підійти до семантики пряжок ДДБК. Найінформативнішою серед них є фігурка з пох. 19, кург. 4 в

Рис. 2. Антропоморфні кістяні пряжки Лолінської культури: 1 — Чограй VIII, кург. 34, пох. 1; 2 — Кевюди 1, кург. 3, пох. 5; 3 — Терта 1, кург. 2, пох. 7 (за: Мимоход, 2013)

Fig. 2. Anthropozoomorphic bone buckles of Lolinska culture: 1 — Chohrai VIII, burial mound 34, burial 1; 2 — Keviudy 1, burial mound 3, burial 5; 3 — Terta 1, burial mound 2, burial 7 (after Mymokhod, 2013)

м. Донецьк, розмірами $5,3 \times 3,8 \times 1,5$ см (Гершкович 1986, с. 133—137, рис. 5: 4; 6). Для ліпшого розуміння цього образу її варто зіставити з антропоморфом Чограйського амулету (рис. 3: 1). Зближує їх дугоподібне оформлення плечей, що плавно переходять в руки, зображені по лікті. Я. П. Гершкович трактував на своїй пряжці ці руки як бичачі роги. Другий елемент подібності — імітація грудей у вигляді кола, позначеного пуансоном з лункою в центрі на амулеті з Чограю та циркульним колом з наскрізним отвором на пряжці. Далі починаються розбіжності. Амулет відтворює фігуру з усіма елементами тіла: голова під рогатою маскою, торс, статеві ознаки, ноги. Усі ж фігурні пряжки ДДБК оформлені стандартно як безголові (!) погруддя на стилізованому подіумі з

поперечним пазом та двома—чотирма наскрізними отворами для фіксації ремінця. Окремий інтерес становлять бічні рогаті виступи. Їх не варто розцінювати як відтворення здійснених угору рук (оранта). Адже здійснені руки не можуть міститися нижче талії, що її мають фігурні пряжки ДДБК. Логічніше їх розглядати як вельми умовні рогаті крісельця для головного персонажу, своєрідні букранії, на кшталт критських. Утім, плавно відігнуті голівки постаменту з Донецька можуть імітувати протоми інших тварин. Саме цей артефакт змусив мене висловити припущення щодо антропоморфності пряжок ДДБК (рис. 3: 1).

Тепер перейдемо до торса, який В. О. Городцов та Р. О. Мимоход вважають личиною. На користь торса свідчать стилізовані познач-

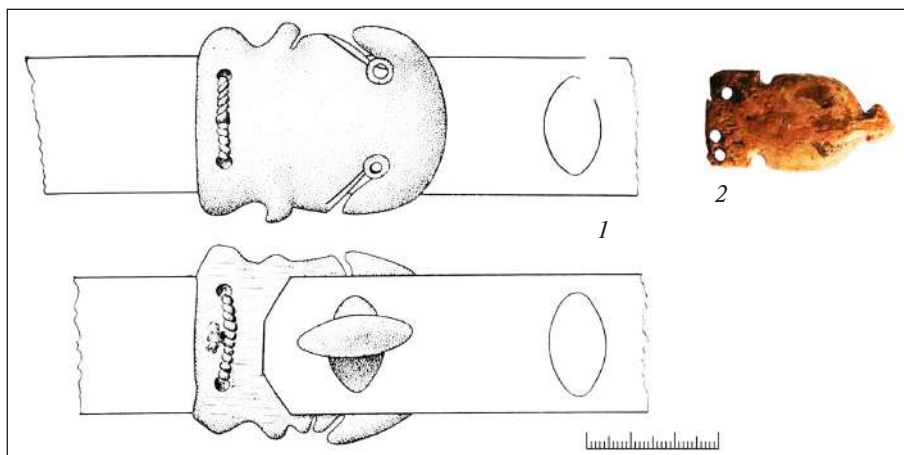

Рис. 3. Кістяні пряжки типу ДДБК: 1 — Донецьк, група Текстильник, кург. 4, пох. 19 (за Гершкович, 1986); 2 — озеро Шагара, пох. 52 (за: Каверзнева, 2003)

Fig. 3. Bone buckles of DDBC type: 1 — Donetsk, Tekstyl'nyk group, burial mound 4, burial 19 (after Hershkovych, 1986); 2 — Shagara lake, burial 52 (after Kaverzneva, 2003)

ки грудей на пряжках з Донецька, Новоандріївки та Комишувахи (кург. 5, пох. 1). Підставою такому трактуванню служать лолінські аналогії відтворення грудей на артефактах з Кевюд та Чограя. В останньому випадку варто звернути увагу ще й на підведені до грудей (лунок) руки. У той же час потрібні різьблені шеврони під лунками грудей на торсі з Комишувахи можуть імітувати ребра чи гілки ялини. Такі ком-

поненти фігури присутні в елементах стилізованого дерева на пряжці з Темрти I (рис. 2: 3).

Загадковою лишається безголовість торсів-бюстів. Їх виявлено вже 15 у 14-ти похованнях ДДБК (Литвиненко 2018, с. 164, рис. 5: 2). Нагадую, що брак голови помічено й на фігурці з Кевюд. З якоїсь причини бабинці, а часом і лолінці, уникали моделювання голови. Певне пояснення тут надає етнографія. Довідник

Рис. 4. Бронзові ідоли Галічського (Туровського) скарбу (за: Студзицкая, Кузьминых 2013)

Fig. 4. Bronze idols of the Galich (Turovskyi) treasure (after Studzitskaya, Kuzminykh, 2013)

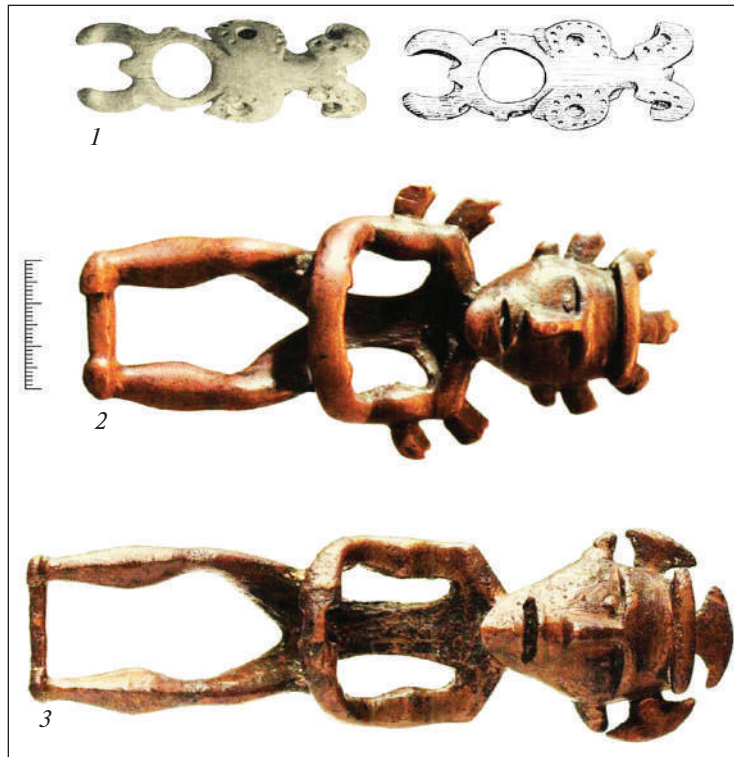

Рис. 5. Антрополомормфні пряжки в горизонтальній (робочій) проекції: 1 — Чограй VIII; 2—3 — Галічський скарб

Fig. 5. Anthropozoomorphic buckles in horizontal (working) projection: 1 — Chohrai VIII; 2—3 — Galich treasure

«Сибирський шаманизм» інформує, що у селкупів на шаманському ритуальному плащі чіпляли особливі підвіски: антропоморфні зображення «виродків» — безголових, безруких духів («військо шамана»). Стверджується, що практично будь-який шаманський костюм є символом «звіра-птаха» — наочне втілення антрополомормфізму з особою шамана включно (Жеребіна, 2009, с. 28).

Доповнили висловлені міркування унікальні матеріали з ґрунтового Шагарського могильника в лісах Озерної Мещери (Рязанщина, РФ), де виявлено відразу три поховання, супроводжені пряжками ДДБК (Каверзнева 2003, с. 146—148, рис. 1: 2—6). Пряжка з пох. 10 була круглою, а з пох. 14 — фігурною. Найцікавішою виявилась друга фігурна пряжка з пох. 52 (рис. 3: 2), увінчана голівкою хижого птаха з потужним дзьобом, що виконував функцію гачка-застібки (Бронзовий век 2013, с. 541, фото 237.5.1). Вважаю цей артефакт наочним і конкретним зразком саме антрополомормфних пряжок перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. До того ж тут напрашується аналогія з птахоголовим лижником, зображеним на слоїку з Шиловського поселення доноволзької абашевської культури біля м. Вороніж (Пряхин 1971, рис. на с. 63). Загалом, одяг

алеутських шаманів має ознаки подібності з вбранням птаха, а один з героїв їхніх переказів перевтілювався в птаха напнувши на голову пташину шкірку (Жеребіна 2009, с. 47).

Визначити стать антрополомормфних зображень ДДБК достеменно важко. Пряжки Лолінської культури з Чограя, Термти I та Кевюд мають візуальні ознаки чоловічої статі. Важливо, що цей елемент убрання в похованнях обох культур виявлено в елітних похованнях чоловіків зрілого віку (Литвиненко 2018, с. 164). Смію припустити, що ці чоловіки були причетні до виконання культових функцій, а самі пряжки могли бути аксесуаром ритуального одягу, а не елементом повсякденного. Їх фіксують довкола тіла небіжчика в похованнях ДДБК, а не безпосередньо на поясниці. Маскоїдний характер пряжки Лолінської культури з Термта I, кург. 2, пох. 7, що увінчує стилізоване дерево життя дозволяє припустити наявність використання шаманських практик носіями Лолінської культури та, ймовірно, ДДБК.

Якщо прийняти таке припущення, то варто звернути увагу на вбрання етнографічних шаманів Karagas. На ньому знаходимо й пласкі накладні груди у вигляді концентричних кіл, імітацію ребер, стилізованого дерева та скелетного стилю зображення людини (Makay 1999,

р. 61, fig. 2—3). Я. Маккай знаходить архетип шамана в образі чоловіка з пізньопалеолітичної печери Три Брати з Ар'єж у Франції, обличчя якого прикрите маскою з оленьчими рогами (Makay 1999, p. 57, fig. 1).

Маскоїд, що прикриває обличчя антропоморфного амулету з Чограя конкретизує шаманську версію використання пряжок. Особливо якщо зіставити його з маскоїдами та антрополомормфними фігурками з червоної міді в складі шаманського комплексу Галічський «скарб» з Костромської обл. РФ (Студзицкая, Кузьминых 2013, с. 264—270, ил. 1; 3—5). Зооморфні елементи вбачаються у ведмежих вухах масок. Скарб зараховують до кола сеймінсько-турбінських старожитностей. Вважається, що ці артефакти нашивали на одяг шамана. Проте, зауважу, що антропоморфні фігурки, увінчані маскою з Галіча, конструктивно могли бути саме шаманськими пряжками. Стрижень, що поєднує стопи ніг обох фігурок, слугував для глухої фіксації паска, а протилежний його кінець фіксувався нижнім стрижнем квадратного приймача поміж кистями рук імовірних шаманів (рис. 4: 1—2). Тому їх доцільно репродукувати в горизонтальній проекції, як, до речі, й інші фігурні пряжки (рис. 5: 1—3). Пропоную також звернути увагу на можливі контакти зі сеймінсько-турбінським світом, з'ясовуючи походження антрополомормфних пряжок ДДБК та Лолінської культури. Сполучною ланкою в зв'язках такого плану могло стати населення Шагарської культури. У згаданому пох. 52 Шагарського цвинтаря, здійсненому у просторій ямі (3,10 × 1,95 м) на грудях жінки (?) виявлено кістяну підвіску у вигляді бобра, що пливе (Каверзнева 2003, с. 147—148, рис. 1: 7). У комплексі з птахоголовою фігурною пряжкою ця підвіска може бути додатковою складовою шаманської атрибутики. Бронзова фігурка водоплавної тварини, інтерпретована як «ящур», присутня в Галічському скарбі шамана (Студзицкая, Кузьминых 2013, с. 270, ил. 6; 3—5).

Підкреслюю, що вияви шаманства по лінії Сейма-Турбіно (Галіч) — Шагара — Лола — ДДБК вписуються в ранню фазу перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи (XXII—XX ст. до н. е.). Цей діапазон підкріплений каліброваними радіовуглецевими датами відповідних комплексів.

Загалом же група фігурних пряжок ДДБК достатньо гомогенна й визначаючи їх семантику не варто ігнорувати спадковість обрядових та ідеологічних традицій від Трипільської та

Ямної спільнот, зважаючи на певний «ямний ренесанс» за перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. А висловлений вище альтернативний погляд на семантику фігурних пряжок ДДБК та Лоли аж ніяк не зменшує цінність цікавих спостережень, наведених аналогій та висновків статті Р. О. Мимохода. Вважаю, що дискусія мусить мати продовження.¹

- Андреева, М. В. 1986. Об одной зооантропоморфной фигурке из Ставрополя. *Советская археология*. 2, с. 231-234.
- Братченко, С. Н. 1995. Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы. *Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи неолита — бронзы Средней и Восточной Европы*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ч. II, с. 8-26.
- Бурдо, Н. 2008. Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ: Наш час.
- Бронзовый век, 2013. Европа без границ. Четвертое — первое тысячелетия до н. э. Каталог выставки. Санкт-Петербург.
- Вангородская, О. В. 1987. О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений. *Межплеменные связи эпохи бронзы по материалам украшений*. Киев: Наукова думка, с. 38-48.
- Гершкович, Я. П. 1986. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики. *Советская археология*. 2, с. 132-146.
- Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. 1903 г. *Труды XIII археологического съезда*. Москва, т. 1, с. 211-365.
- Жеребина, Т. 2009. Сибирский шаманизм. Санкт-Петербург: Амфора.
- Збеневич, В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Київ: Наукова думка, 1974.
- Каверзнева, Е. Д. 2003. *Погребения с костяными пряжками Шагарского могильника*. Чтения, посвященные 100-летию деятельности В. А. Городцова в Государственном историческом музее. Тезисы конференции. Москва, ч. 1, с. 144-147.
- Крылова, Л. П. 1976. Керносовский идол (стела). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Київ: Наукова думка, с. 36-46.
- Литвиненко, Р. О. 2009. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук, Київ: ІА НАНУ.
- Литвиненко, Р. О., Ляшко, С. М. 2018. Курган Дніпро-Донської Бабинської культури поблизу с. Новогуплівка на Дніпровському Припоріжжі. *Донецький археологічний збірник*. Вінниця, 21, с. 155-174.
- Ляшко, С. М. 1987. Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи. *Археологія*, 58, с. 73-78.
- Марковин, В. И. 1978. Дольмены Западного Кавказа. Москва: Наука.
- Мимоход, Р. А. 2013. Лолінська культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века. *Материалы охранных археологических исследований*. Москва, т. 16.
- Мимоход, Р. А. 2016. Блок посткатакомбных культурных образований в Восточной Евразии: структура и со-

¹ Висловлюю подяку В. Панковському за допомогу в підготовці до друку ілюстрацій.

- держание. *Изучение и сохранение археологического наследия народов Кавказа: XXIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Грозный, с. 45-47.
- Мимоход, Р. А. 2018. Происхождение и семантика фигурных пряжек эпохи бронзы в Европе и на Кавказе в контексте ближневосточных влияний. *Археологические вести*. Санкт-Петербург, 24, с. 249-275.
- Михайлов, Б. Д. 1994. Петроглифы Каменной Могилы на Украине. Запорожье: ИПК «Запоріжжя».
- Отрощенко, В. В. 2001. Проблемы периодизации культур средне- и поздней бронзы юга Восточной Европы (культурно-стратиграфичні зіставлення). Київ: ІА НАНУ.
- Отрощенко, В. В. 2014. Мотиви ритуальної зоофілії в мистецтві України доби ранньої бронзи. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. Львів; Винники, 7, с. 99-117.
- Отрощенко, В. В. 2014. Щодо перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*. Запоріжжя, XVII, с. 7-14.
- Рогудеев, В. В. 2015. Медальоны среднего и позднего бронзового века (к атрибуции солярных медальонов «Чакра»). *Археология восточноевропейской степи*. Саратов, 11, с. 64-111.
- Пряхин, А. Д. 1971. Новые сведения об абашевской культуре. *Археологические открытия 1970 года*. Москва: Наука, с. 62-64.
- Степанов, М. В. 2008. О семантике фигурных пряжек культуры многоваликовой керамики. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ, 8, с. 38-55.
- Студзицкая, С., Кузьминых, С. 2013. Галичский «клад» — шаманский комплекс бронзового века. *Бронзовый век. Европа без границ. Четвертое — первое тысячелетия до н. э. Каталог выставки*. Санкт-Петербург: Изд-во «Чистый лист», с. 264-272.
- Супруненко, А. Б. 2011. *Федоровский идол и курган*. Київ; Полтава.
- Телегін, Д. Я. 1980. Амулеты эпохи бронзы — раннего заліза з Подніпров'я. *Археологія*, 34, с. 82-86.
- Чмихов, М. О. 1991. Про космічну символіку катакомбної поховальної кераміки. *Поховальний обряд давнього населення України*. Київ: НМК ВО, с. 65-84.
- Яковлева, Л. А. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній Світ.
- Makkay, Ja. 1999. *Two studies on early shamanism*. Budapest.

Надійшла 28.11.19

В. В. Отрощенко

Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом энеолита — бронзового века
Института археологии НАН Украины ORCID, 0000-0001-5707-8384, otrok_o@ukr.net

АНТРОПОЗООМОРФНЫЕ ШАМАНСКИЕ ПРЯЖКИ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА ОТ СРЕДНЕЙ К ПОЗДНЕЙ БРОНЗЕ

Статья посвящена дискуссии с Р. А. Мимоходом по поводу генезиса и семантики антрополозооморфных фигурных пряжек переходного периода от средней к поздней бронзе юга Восточной Европы, выявленных в погребениях. Автор сосредоточил особое внимание на семантике фигурных пряжек Днепро-Донской Бабинской (ДДБК) и Лолинской культур. Он доказывает, что фигурные пряжки являются антрополозооморфными, а не антропоморфными, как считает Р. А. Мимоход. Обращено внимание на маскоидном характере фигурных пряжек Лолинской культуры. Это связывает подобные артефакты с выполнением умершими шаманских практик при жизни. Специфика фигурных пряжек ДДБК заключается в соединении безголового торса человека с зооморфным постаментом-букранием. Две пряжки этого типа найдены в Шагарском могильнике Озерного Мещерья (Рязанская область, РФ). Торс одного из них был увенчан резной птичьей головкой. Автор допускает, что бронзовые идолы с Галичского клада шамана (Костромская область, РФ) выполняли функцию пряжек — элемента шаманского убранства. Привлечены аналогии из практики сибирского шаманства. Проявления шаманизма по линии Сейма-Турбино (Галичский клад) — Шагара — Лола — ДДБК вписывается в раннюю фазу переходного периода от средней к поздней бронзы (XXII—XX вв. до н. э.). Такой вывод подкреплен калиброванными радиоуглеродными датами соответствующих комплексов. В целом же группа фигурных пряжек ДДБК достаточно гомогенна. Определяя их семантику стоит учитывать преемственность обрядовых и идеологических традиций Трипольской и Ямной общностей, реагируя на определенный «ямный ренессанс» в переходный период от средней к поздней бронзе. Изложенный в статье альтернативный взгляд на семантику фигурных пряжек ДДБК и Лолы ни коим образом не приуменьшает ценность интересных наблюдений, приведенных аналогий и выводов дискуссионной статьи Р. А. Мимохода

Ключевые слова: антрополозооморфные фигурные пряжки, Днепро-Донская Бабинская культура, Лолинская культура, Шагарская культура, Галичский клад шамана, переходный период от средней к поздней бронзе юга Восточной Европы.

ANTHROPOZOOMORPHIC SHAMAN BUCKLES OF TRANSITIONAL PERIOD FROM THE MIDDLE TO THE LATE BRONZE AGE

The article is dedicated to discussions with R. O. Mymokhod on the issue connected with the genesis and semantics of anthropozoomorphic figured buckles of the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age of southern Europe that were discovered in burials. The author focuses on the semantics of figured buckles of the Dnieper-Don Babynska (DDBC) and Lolinska archaeological cultures. He argues that these buckles are anthropozoomorphic, and not anthropomorphic, as R. O. Mymokhod considers. The attention is paid to the maskoid character of Lolinska culture figured buckles, which links these artifacts to the performance of shamanic practices by the deceased. The specificity of the DDBC figured buckles is in the combination of a headless torso of a human with zoomorphic pedestal-bucranium. Two buckles of this type were found in the Shagar burial ground of Meshchyora lakes (Riazan region, the Russian Federation). The torso of one of them was decorated with a carved bird's head. The author proves that bronze idols from the Galich shaman treasure (Kostromskaya region, the Russian Federation) were used as buckles — an element of shamanic clothing. Analogies have been drawn from the practice of Siberian shamanism. The author points out that the manifestations of shamanism along the Seim-Turbino (Galich treasure) — Shagara — Lola — DDBC belong to the early phase of the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age (XXII—XX c. BC).

Such a conclusion is supported by the calibrated radiocarbon dating of the corresponding complexes. In general, the group of figured DDBC buckles is sufficiently homogeneous, and while determining their semantics it is necessary to take into account the heredity of ceremonial and ideological traditions of Trypillia and Yamna communities, considering a certain “Yamna culture renaissance” during the transitional period from the Middle to the Late Bronze Age. The alternative view of the DDBC and Lola cultures buckles semantics does not in any way diminish the value of interesting observations, the analogies listed, and the conclusions of the R. O. Mymokhod article under discussion.

Key words: Anthropozoomorphic figured buckles, Dnieper-Don Babynska culture, Lolinska culture, Shagar culture, Galich shaman treasure, transitional period from Middle to the Late Bronze Age.

References

- Andreeva, M. V. 1986. Ob odnoi zooantropomorfnoi figurke iz Stavropolia. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, pp. 231-234.
- Bratchenko, S. N. 1995. Priazhki epokhi pozdnei bronzy i ikh severokavkazskie formy. *Konvergentsiia i divergentsiia v razvitii kultur epokhi eneolita - bronzy Srednei i Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, iss. II, pp. 8-26.
- Bronzovyi vek, 2013. Evropa bez granits. Chetvertoe - pervoe tysiacheletie do n. e. Katalog vystavki. Sankt-Peterburg.
- Burdo, N. 2008. Sakralnyi svit trypils'koi tsyvilizatsii. Kyiv: Nash chas.
- Chmykhov, M. O. 1991. Pro kosmichnu symvoliku katakombnoi pokhovalnoi keramiki. *Pokhovalnyi obriad davnoho naselennia Ukrainy*. Kyiv: NMK VO, pp. 65-84.
- Gershkovich, Ia. P. 1986. Figurnye poiasnye priazhki kultury mnogovalikovo keramiki. *Sovetskaia arkheologiya*, 2, pp. 132-146.
- Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uезде Ekaterinoslavskoi gub. 1903 g. *Trudy XIII arkheologicheskogo sieezda*, iss. 1. Moskva, pp. 211-365.
- Kaverzneva, E. D. 2003. Pogrebeniia s kostianymi priazhkami Shagarskogo mogilnika. *Chteniia, posviashchennye 100-letiiu deiatel'nosti V. A. Gorodtsova v Gosudarstvennom istoricheskom muzee. Tezisy konferentsii*. Moskva, iss. 1, pp. 144-147.
- Krylova, L. P. 1976. Kernosovskii idol (stela). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 36-46.
- Liashko, S. M. 1987. Novi materialy pro kult byka v epokhu rannoi bronzy. *Arheologia*, 58, pp. 73-78.
- Lytvynenko, R. O. 2009. Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pamiatok): Avtoref. dys. d-ra ist. nauk, Kyiv: IA NANU.
- Lytvynenko, R. O., Liashko, S. M. 2018. Kurhan Dnipro-Donskoi Babynskoi kultury poblyzu s. Novohupalivka na Dniprovskomu Pryporizhzhii. *Donetskyi arkeolohichnyi zbirnyk*, 21. Vinnytsia, pp. 155-174.
- Makkay, Ja. 1999. Two studies on early shamanism. Budapest.
- Markovin, V. I. 1978. Dolmeny Zapadnogo Kavkaza. Moskva: Nauka.
- Mikhailov, B. D. 1994. Petroglify Kamennoi Mogily na Ukraine. Zaporozhe: IPK «Zaporizhzhia».
- Mimokhod, R. A. 2013. Lolinskaia kultura. Severo-Zapadnyi Priasp'ii na rubezhe srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka. *Materialy okhrannykh arkheologicheskikh issledovaniy*, 16. Moskva.
- Mimokhod, R. A. 2016. Blok postkatakombnykh kulturnykh obrazovaniy v Vostochnoi Evrazii: struktura i sodержanie. *Izuchenie i sokhranenie arkheologicheskogo nasledia narodov Kavkaza: XXIX Krupnovskie chteniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*. Grozny, pp. 45-47.
- Mimokhod, R. A. 2018. Proiskhozhdenie i semantika figurnykh priazhek epokhi bronzy v Evrope i na Kavkaze v kontekste blizhnevostochnykh vliianii. *Arkheologicheskie vesti*, 24. Sankt-Peterburg, pp. 249-275.
- Otroshchenko, V. V. 2001. Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratygrafichni zistavleniia). Kyiv: IA NANU.

- Otroshchenko, V. V. 2014. Motyvy rytualnoi zoofilii v mystetstvi Ukrainy doby rannoi bronzы. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 7. Lviv; Vynnyky, pp. 99-117.
- Otroshchenko, V. V. 2014. Shchodo perekhidnoho periodu vid serednoi do piznoi bronzы. *Starozhytnosti Pivnichnoho Prychornomoria i Krymu*, 17. Zaporizhzhia, pp. 7-14.
- Priakhin, A. D. 1971. Novye svedeniia ob abashevskoi kulture. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva: Nauka, pp. 62-64.
- Rogudeev, V. V. 2015. Medalony srednego i pozdnego bronzovogo veka (k atributsii soliarnykh medalonov «Chakra»). *Arkheologiiia vostochno-evropeiskoi stepi*, 11. Saratov, pp. 64-111.
- Stepanov, M. V. 2008. O semantike figurnykh priazhek kultury mnogovalikovoі keramiki. Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy, 8. Luhansk, pp. 38-55.
- Studitskaia, S., Kuzminykh, S. 2013. Galichskii «klad» - shamanskii kompleks bronzovogo veka. *Bronzovyi vek. Evropa bez granits. Chetvertoe - pervoe tysiacheletii do n. e. Katalog vystavki*. Sankt-Peterburg: Chisty list, pp. 264-272.
- Suprunenko, A. B. 2011. Fedorovskii idol i kurgan. Kyiv; Poltava.
- Teliehin, D. Ya. 1980. Amulety epokhy bronzы - rannoho zaliza z Podniproviiia. *Arheologia*, 34, pp. 82-86.
- Vangorodska, O. V. 1987. O svyaziakh kultury mnogovalikovoі keramiki po materialam ukrashenii. *Mezhplemennye svyazi epokhy bronzы po materialam ukrashenii*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 38-48.
- Yakovlieva, L. A. 2013. Naidavnishe mystetstvo Ukrainy. Kyiv: Starodavnii Svit.
- Zbenovich, V. G. Pozdnetripolskie plemena Severnogo Prichornomoria. K.: Naukova dumka, 1974.
- Zherebina, T. 2009. Sibirskii shamanizm. Sankt-Peterburg: Amfora.

А. О. Козловський, В. О. Крижановський *

ДАВНЬОРУСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ НА КОПИРЕВОМУ КІНЦІ

Наводяться результати археологічних досліджень давньоруського кладовища на території Копирева кінця у місті Києві, де було знайдено велику кількість поховань кінця Х—ХІІІ ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, стародавній Київ, Копирів кінець, кладовище, поховання.

Дослідження одного з районів стародавнього Києва — Копиревого кінця, періодично велися починаючи з 1870-х рр. такими відомими дослідниками, як П. О. Ложкарьов, М. К. Каргер, П. П. Толочко (Толочко 1985, с. 8—9), Ю. С. Асеев, В. М. Зоценко, М. А. Сагайдак, Я. Є. Боровський, І. І. Мовчан, А. О. Козловський, М. М. Ієвлев та ін. Археологічними розкопками останніх чотирьох десятиліть були встановлені ймовірні кордони Копиревого кінця (Толочко 1972, с. 142), досліджено ряд оборонних укріплень; окремі укріплені двори; комплекси житлових, виробничих і господарчих будівель, а також чотири церкви та ряд могильників Х — першої половини ХІІІ ст. Це свідчить про те, що Копирів кінець свого часу був важливим торгово-ремісничим посадом, який, паралельно з Подолом, відігравав значну роль у житті міста.

За останні роки дослідження Копиревого кінця по вул. Кудрявській, 24-А і Артема, 12, серед численних археологічних об'єктів було виявлено значну кількість різночасових поховань.

Найбільшу кількість поховань було виявлено у 1989 і 2016—2018 рр. по вул. Кудрявській, 24-А. Проаналізувавши стратиграфію, харак-

тер і спосіб розташування поховань та супроводжуючий інвентар з'ясувалося, що вони датуються Х — першою половиною ХІІІ ст. Аналіз особливостей поховань дозволив виділити два періоди його існування (рис. 1): у Х ст. тут розміщувався могильник із трупопокладеннями, інколи із супроводжуючим інвентарем, який зникає з появою на цьому місці в ХІ — на початку ХІІ ст. виробничих та житлових об'єктів, а в ХІІ — першій половині ХІІІ ст. тут знову з'являється могильник з похованнями по християнському обряду (Козловський, Крижановський, Козловська 2018, с. 139).

Під час розкопок 1989 р. на вищезазначеній ділянці розкопу було знайдено та досліджено 33 давньоруських поховання (табл. 1). Плями поховань погано фіксувалися і від навколишньої материкової глини вони ледве відрізнялися сірим кольором заповненням. Виняток становили кілька поховань (імовірно, ХІІ—ХІІІ ст.), впушених вже у культурний давньоруський шар ХІ—ХІІ ст.

Серед поховань слід відзначити три — 1, 2 і 28, у яких було знайдено супроводжуючий інвентар.

Поховання 1 виявлене на глибині 1,2 м від денної поверхні¹ в шарі гумусованого суглинку. Воно було орієнтоване за віссю захід—схід. Положення кістяка витягнуте, положення рук через погану збереженість кісток прослідкувати не вдалось. У похованні були знайдені два мініатюрних позолочених гудзика грибоподібної форми (рис. 2: 1—2). Один з них знаходився в районі стегон, інший — в районі грудей. У заповненні поховальної ями знайдене вінце ХІ ст. Скоріш за все, поховання може датуватися ХІІ—ХІІІ ст. Судячи з супроводжуючого інвентарю, дане поховання могло належати жінці.

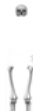
* КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-0698-4333, kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

¹ Глибини поховань 1989 р. вказані від нульової відмітки, що знаходилася на рівні бетонної плити біля входу в металообробну майстерню технікуму (Мовчан, Писаренко, Пеняк 1989, с. 3).

Таблиця 1. Поховання на вул. Кудрявській, 24-А (1989 р.)

Table 1. Burials at Kudriavska st., 24-A (1989)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	+	гл. 1,2	—	Зх.	—		♀(?), доросле	2 позолочених гудзика	XII—XIII	
2	—		—	Зх.	—		♂(?), доросле	бронзовий гудзик	XII—XIII	
3	+	гл. 2	—	Пд.-Зх.	—		дитяче (?)		X—XI	
4	—	гл. 2,1	$+ , 1,87 \times 0,50$	Пд.-Зх.	$\pm$		доросле		X—XI	
5	+	я2,3 $\times$ 1,7, гл. 2,21	$+ , 2,15 \times 0,55$	Пд.-Зх.	$\pm$		доросле		X—XI	
6	+	гл. 2,22	$+ , 1,94$	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
7	+	2,54 $\times$ 1,20, гл. 2,21	$+ , 2,10 \times 0,75$	Пд.-Зх.	$\pm$		♂(?), доросле		X—XI	
8	+	гл. 2,7	—	Пд.-Зх.	$\pm$		доросле		X—XI	
9	+	1,5 $\times$ 0,5	—	Зх.	—		дитяче (?)		X—XI	
10	+	гл. 2,26	$+ , 1,50 \times 0,54$	Пн.-Зх.	—		дитяче (?)		X—XI	
11	$\pm$	$\approx 2,0 \times 0,6$	—	Пд.-Зх.	$\pm$		(доросле)		X—XI	
12	$\pm$		—	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
13	+	2,26 $\times$ 1,00	—	Зх.	—		доросле		X—XI	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
14	+	1,74 × 0,80	—	Пд.-Зх.	±		дитяче (?)		X—XI	
15	+	гл. 2,4	±	Зх.	+		доросле		XII—XIII	під черепом фрагмент плінфи товщ. 5 см
16	±	0,90 × 0,44, гл. 2,17	—	Пд.-Зх.	±		доросле		X—XI	
17	±		—	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
18	+	гл. 1,43	—	Пд.-Зх.	+		♀(?)		X—XI	
19	±	гл. 1,71	—	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
20	+	гл. 2,83	—	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
21	—		—	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
22	—	гл. 0,60	—	Зх.	—	порушене	♀(?)		X—XI	
23	—	гл. 0,60	—	Зх.	—	порушене	♀(?)		X—XI	
24	—	гл. 0,90	—		—		доросле		X—XI	
26	—		—		—		доросле		X—XI	
27	—	2,00 × ?	—	Пд.-Зх.	—		доросле		X—XI	
28	—	гл. 1,4	—	Зх.	—		доросле	золоті нитки	XII—XIII	
29	—	гл. 2,02	—	Зх.	—		доросле		X—XI	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
30	+	1,8 × ?, гл. 2,50	—	Зх.	±		доросле		X—XI	
31	—		—	Сх.	—		доросле		X—XI	
32	±	1,5 × ?, гл. 2,63	—	Зх.	—		доросле		X—XI	
33	±		—		—					зруйноване

Примітка. Тут і далі у табл. 2: 1 — номер поховання; 2 — поховання в ямі (+) / контури ями відсутні (—); 3 — розміри, глибина ями (м); 4 — наявність (+) / відсутність (—) решток домовини, розміри (м); 5 — орієнтація поховання; 6 — ступінь збереженості (+ гарна, ± середня, — погана); 7 — положення кістяка; 8 — стать, вік; 9 — супроводжуючий інвентар; 10 — датування (ст.); 11 — інше.

Поховання 2 знаходилося поряд з похованням 1, орієнтоване за віссю захід—схід. В районі лівого плеча був знайдений бронзовий гудзик у вигляді горошини з прямокутною петелькою (рис. 2: 3). Вірогідно, поховання належало чоловіку. Датуються так само, як і поховання 1.

Поховання 28 знаходилося на глибині 1,4 м, орієнтоване головою на захід. Оскільки кістяк був поганої збереженості, розміри і положення рук прослідкувати не вдалося. В районі лівого плеча були зібрані парчеві золоті нитки. У заповненні могильної ями були виявлені та зібрані фрагменти вінець XI ст. Можливо, поховання відносилось до XII ст. Воно знаходилося на тому ж рівні, що й поховання 1 і 2, котрі датуються гудзиками і перекривали господарчу яму, верхні прошарки якої містили у собі кераміку XII ст.

У перевідкладеному культурному шарі розкопу були виявлені вістря стріли та половина кінського вудила, котрі відносились до зруйнованого язичницького поховання кінця X ст.

При зачистці давньоруського шару, у темному гумусованому шарі, в якому траплялися фрагменти кераміки XI ст., на глибині 2,4 м знайдено череп небіжчика з поховання 15. Небіжчик лежав на спині. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва кисть лежала на паху. Орієнтація кістяка: захід—схід. Під головою небіжчика був фрагмент плінфи 5,0 см завтовшки. Біля небіжчика знайдені ковані цвяхи від домовини. Довжина кістяка 1,7 м. Узголів'я домовини врізалось у якусь більш пізню яму з великою кількістю вугілля та кераміки XI ст.

Отже, в цілому, поховання належать до різних періодів. Верхні з них: 1, 2, 15, 28, могли відноситися до XII—XIII ст. Враховуючи те,

що господарча яма, яка знаходилася під похованнями 1 та 2 і мала у своєму заповненні, в основному, матеріал XI ст. (у верхній частині — XII ст.), перерізала поховання 11, останнє та ті поховання, що знаходяться з ним на одному рівні можуть бути віднесені до часу приблизно кінця X — першої половини XI ст. (Мовчан, Писаренко, Пеняк 1989, с. 26—32).

У 2016—2018 рр. археологічні дослідження, розпочаті у 1989 р. на вищезазначеній земельній ділянці були продовжені (Козловський, Крижановський 2018, с. 67). Під час нинішніх розкопок зафіксовано та досліджено ще 98 давньоруських поховань (табл. 2), що значно доповнили результати попереднього дослідження кладовища.

У похованнях 4, 53, 55-А, 65, 75, 83 і 90 було знайдено супроводжуючий інвентар.

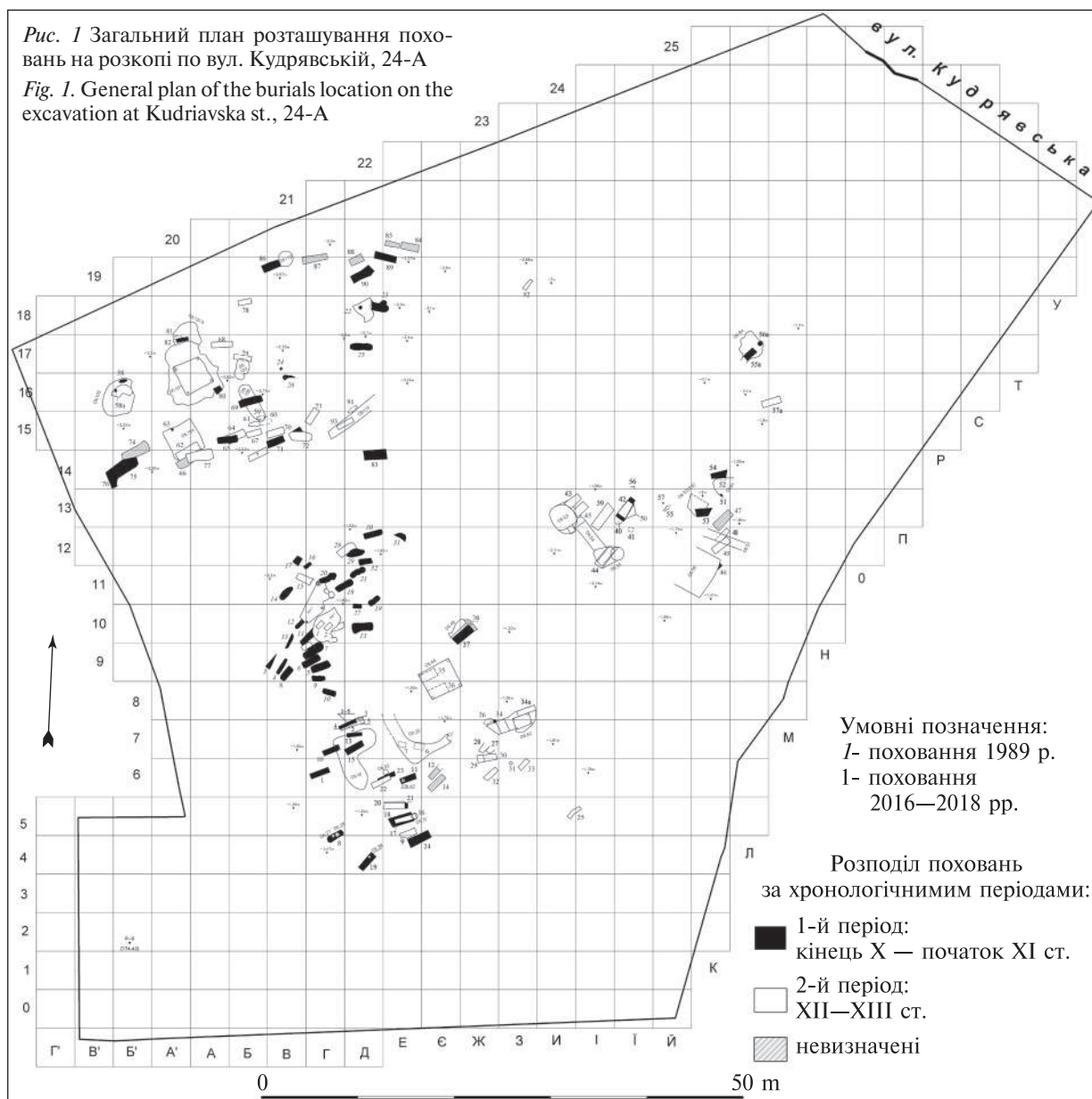
Поховання 4 знаходилося на найнижчому ярусі, під рештками кістяків, знайдених на верхніх ярусах (поховання 2—3, 5). Розміри могильної ями склали: 1,91 × 0,55 м, глибина — 2,37 м². Вдалося зафіксувати нечіткі контури домовини. На дні могильної ями знаходився кістяк дівчинки-підлітка (?), орієнтований головою на захід, дуже поганої збереженості, череп, повернуто обличчям на південь. Окрім черепа, від кістяка залишилися: фрагмент плечової кістки лівої руки (?), частина ребер і фрагменти кісток обох ніг.

У районі шиї знайдено залишки намиста, що складалося з чотирьох круглих намистин з отворами для нитки, зроблених зі скляної пасти та гранованої пірофілітової намистини

² Глибини поховань 2016—2018 рр. вказані від рівня сучасної денної поверхні (R₀) (позначка: 174,43 за Балтійською системою висот).

Рис. 1 Загальний план розташування поховань на розкопі по вул. Кудрявській, 24-А

Fig. 1. General plan of the burials location on the excavation at Kudriavska st., 24-A

прямокутної форми, також з отвором. В районі черепа знайдено фрагментовану бронзову сережку (рис. 3: 1) (Козловський, Крижановський 2018, с. 64—66). Прикраса відноситься до сережок т. зв. «волинського» типу «С», що являють собою кільце зі складною зіставною підвіскою,

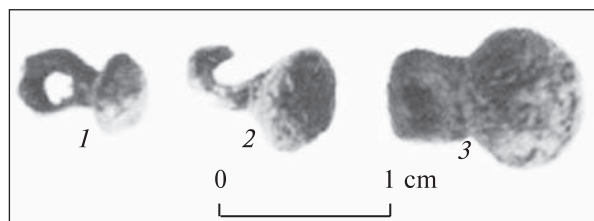

Рис. 2 Речі з поховань 1 і 2 (розкопки 1989 р.)

Fig. 2. Inventory from the burials no. 1 and no. 2 (excavation 1989)

нанизаною на штир. Багато копій, наслідування і підробок прикрас цього типу виконувалися у техніці лиття. Із усіх «волинських» сережок тип «С» має найбільший ареал поширення, що охоплює територію Карпат, Подністров'я, Волинь, Подніпров'я, Трансільванії, Угорщини, Польщі і країн колишньої Югославії і датуються, переважно, X—XI ст. (Рябцева 2005, с. 100).

Поховання 53 знаходилося у південному куті розкопу 2, могилина яма орієнтована за віссю захід—схід. Зверху дане поховання перекривалося об'єктом 52 (59). Розміри ями $\approx 1,8 \times 0,8$ м, глибина 2,36 м (знаходилась на 0,1 м нижче материкового дна об'єкта 52 (59)). Вдалося зафіксувати чіткий контур від домовини. На дні ями знаходився кістяк дорослої (?) жінки, орієнтований головою на захід, поганої

Таблиця 2. Поховання на вул. Кудрявській, 24-А (2016—2018 рр.)

Table 2. Burials at Kudriavska st., 24-A (2016—2018)

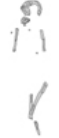
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	+	2,06 × 0,55, гл. 2,35	+	Пд.— Зх.	—		доросле		кін. X	
2	+	гл. 1,99	—	Пд.— Зх.	—		доросле		XII—XIII	похован- ня 2—5: багатору- снє
3	+	гл. 2,12	±, 1,63 × 0,57	Пд.— Зх.	—		доросле		XII—XIII	—II—
4	+	гл. 2,37	±, 1,91 × 0,55	Пд.— Зх.	+		♀, підліткове (?)	4 скляні на- мистини, пірофілітова намистина, об- ламане брон- зове скроневе кільце	кін. X	—II—
5	+	гл. 2,21	±, 0,87 × 0,35	Пд.— Зх.	±		дитяче (?)		XII—XIII	—II—
6	—	гл. 1,63	—		—		доросле		XII—XIII	
7	—	гл. 1,63	—		—		доросле		XII—XIII	
8	±	2,06 × 0,55, гл. 2,35	—	Зх.	—		доросле		кін. X	
9	—	гл. 1,67	±, 1,70 × 0,45	Зх.	—		доросле		XII—XIII	
10	+	1,96 × 0,64, гл. 2,36	+	Пд.— Зх.	±		підліткове (?)		кін. X	
11	+	1,82 × 0,54, гл. 2,36	—			кістяк відсутній			кін. X	заготов- ка
12	+	1,30 × 0,55, гл. 2,10	+	Пд.— Зх.	—		дитяче (?)			
13	±	≈1,57 × 0,40, гл. 2,69	+	Зх.	—		підліткове (?)		кін. X	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
14	+	2,05 × 0,60, гл. 2,15	—	Пд.— Зх.	—		підліткове (?)			
15	+	2,10 × 0,65, гл. 2,83	±	Пд.— Зх.	—		підліткове (?)		кін. X	
16	+	2,28 × 0,52, гл. 2,83	+	Пд.— Зх.	+		доросле		XII—XIII	
17	±	≈2,45 × 0,42, гл. 2,16	—	Пд.— Зх.		порушене			кін. X	
18	±	≈2,45 × 0,50, гл. 2,14	±	Пд.— Зх.	—				кін. X	зруйно- ване/ зміщене
19	+	2,10 × 0,68, гл. 2,05	+	Пд.— Зх.	—		підліткове (?)		кін. X	мідний окисл/ сліди барв- ника на кістках
20	+	2,46 × 0,75, гл. 2,06	+	Зх.	+		доросле		XII—XIII	
21	±	≈2,46 × 0,60, гл. 2,03	—	Зх.	—	порушене			кін. X	
22	+	2,10 × 0,57, гл. 2,10	+	Пд.— Зх.	+		підліткове (?)		XII—XIII	
23	±	≈1,9 × 0,4, гл. 2,05	—	Пд.— Зх.	—				кін. X	зруйно- ване/ зміщене
24	+	2,37 × 0,92, гл. 2,05	+	Пд.— Зх.	+		доросле		кін. X	мідний окисл/ сліди барв- ника на кістках
25	±	1,9 × 0,6, гл. 1,39	—	Пд.— Зх.	—		дитяче (?)		XII—XIII	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
26	—	гл. 1,61	—		—		дитяче (?)		XII—XIII	
27	—	гл. 1,61	—	Зх.	—				XII—XIII	
28	—	гл. 1,58	—		—				XII—XIII	
29—30	—	гл. 1,73—1,77	—	Зх.	—		доросле		XII—XIII	
31	—	гл. 1,40	—		—				XII—XIII	зруйноване
32	±	1,70 × 0,65, гл. 1,55	—	Пд.—Зх.	—		доросле		XII—XIII	
33	±	1,80 × 0,63, гл. 1,66	±	Пд.—Зх.	—		♀, підліткове / доросле (?)		XII—XIII	
34	—	гл. 1,51	—		—				кін. X	зруйноване
34a	+	2,25 × 0,85, гл. 2,41	+	Пд.—Зх.	—		доросле		XII—XIII	
35	±	2,1 × 0,7, гл. 2,45	—	Пд.—Зх.	+		доросле		XII—XIII	фізична травма (?)
36	±	1,9 × 0,6, гл. 2,45	—	Пд.—Зх.	+		доросле		XII—XIII	фізична травма (?)
37	+	2,25 × 0,89, гл. 3	+	Пд.—Зх.	—		доросле		кін. X	
38	—	гл. ≈2,40	—			порушене				
39	±	≈2,1 × 1,1, гл. 2,27	±	Пд.—Зх.			♀, підліткове / доросле (?)		XII—XIII	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
40	—	гл. 2,18	—		—	зігліле			XII—XIII	
41	—	гл. 2,18	—		—	зігліле			XII—XIII	
42	±	≈2,1 × 1,1, гл. 2,18	+	Пд.— Зх.	+				XII—XIII	
43	±	2,26 × 1,10, гл. 2,64	—	Пд.— Зх.	+		дитяче		XII—XIII	
44	+	2,44 × 1,05, гл. 2,43	±	Пд.— Зх.	+		доросле		XII—XIII	
45	+	2,12 × 0,88, гл. 2,43	—	Пд.— Зх.	+		доросле		XII—XIII	
46	—	гл. 1,82	—			зруйно- ване			кін. X	
47	±	2,25 × 0,95, гл. 2,50	—	Пд.— Зх.	—					
48	+	2,10 × 0,45, гл. 2,49	—			кістяк відсутній			XII—XIII	заготов- ка
49	+	2,0 × 0,7, гл. 2,52	+	Пд.— Зх.	—		доросле		XII—XIII	
50	+	2,55 × 1,00, гл. 3,08	+	Пд.— Зх.	+		доросле		кін. X	
51	—	гл. 2,38	—		—	порушене			кін. X	
52	+	0,75 × 0,39, гл. 2,32	—	Зх.	—		дитяче		XII—XIII	
53	±	≈1,8 × 0,8, гл. 2,36	—	Зх.	—		♀, доросле	5 срібних скро- невих кілець, залізна пряж- ка (?)	кін. X	
54	±	2,35 × 0,90, гл. 2,05	±	Зх.	—		доросле		кін. X	
55	±	гл. 2,15	—			зігліле			XII—XIII	
55a	±	гл. 2	±, 1,30 × 0,65	Пд.— Зх.	±		♀, підліткове (?)	бронзове скро- нєве кільце	кін. X	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
56	—		—			зітліле			XII—XIII	
56a	—		—			зітліле			кін. X	
57	—		—			зруйно- ване			кін. X	
57a	+	2,5 × 1,2, гл. 2,48	+	Пд.— Зх.	+		доросле		XII—XIII	
58	—	гл. 2,87	—		+				кін. X	поруше- не
58a	—	гл. 3,59	—		—				кін. X	зруйно- ване
59	—	гл. 2,78— 2,82	±, ≈1,60	Пд.— Зх.	—		доросле		XII—XIII	
60	+	2,20 × 0,85, гл. 2,81— 2,85	—	Пн.— Зх.	±		доросле		XII—XIII	
61	+	1,05 × 0,42, гл. 2,75— 2,79	—	Пд.— Зх.	—		дитяче		XII—XIII	
62	±	≈2,25 × 1,05, гл. 2,92	±	Пд.— Зх.	+		доросле		XII—XIII	
63	—		—			зруйно- ване	дитяче (?)		кін. X	
64	±	≈1,95 × 0,82, гл. 2,58	—	Пд.— Зх.	—		підліткове (?)		XII—XIII	
65	+	1,85 × 0,55, гл. 3,06	+	Зх.	—			бронзове скро- нове кільце	кін. X	
66	—	гл. 2,81	±	Пд.— Зх.	+		доросле			
67	+	1,40 × 0,53, гл. 2,77	+	Пд.— Зх.	—		дитяче		XII—XIII	
68	+	2,1 × 0,6, гл. 3,12	+	Зх.	—		підліткове (?)		XII—XIII	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
69	+	2,17 × 0,64, гл. 3,35	+	Пд.— Зх.	+		доросле		кін. Х	
70	+	1,70 × 0,65, гл. 3,02	+	Пд.— Зх.	—		дитяче/ підліткове (?)		ХІІ—ХІІІ	
71	+	1,83 × 0,75, гл. 3,21	—			кістяк відсутній			кін. Х	заготов- ка
72	+	2,35 × 0,73, гл. 2,98	+	Зх.	—		♀, підліткове/ доросле (?)		ХІІ—ХІІІ	
73	+	1,70 × 0,68, гл. 3,12	—			кістяк відсутній			ХІІ—ХІІІ	заготов- ка
74	+	2,45 × 0,75, гл. 2,65	±	Пд.— Зх.	±		доросле			рештки одягу/ савану (?)
75	+	2,2 × 0,7, гл. 2,7	+	Пд.— Зх.	+		доросле	бурштиновий хрестик	кін. Х	
76	±	гл. 2,50	—		—		доросле (?)		кін. Х	
77	+	2,7 × 1,0, гл. 3,28	+	Пд.— Зх.	±		доросле		ХІІ—ХІІІ	
78	+	1,35 × 0,50, гл. 3,17	—			кістяк відсутній			ХІІ—ХІІІ	заготов- ка
79	+	1,40 × 0,53, гл. 2,92	+	Пд.— Зх.	—		дитяче		ХІІ—ХІІІ	
80	—		—		—		дитяче (?)		кін. Х	зруйно- ване
81	—		—			зітліле	дитяче (?)		ХІІ—ХІІІ	зруйно- ване
82	±	0,90 × 0,45, гл. 3,22	—	Пд.— Зх.	±		доросле		кін. Х	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
83	±	≈2,3 × 1,0, гл. ≈3	—			зруйно- ване	♀, дорос- ле (?)	фрагмент залізного ножа; 2 бронзові персні; 2 брон- зових гудзика— бубонця; 2 бронзо- вих гудзика; половин- ка бронзово- го гудзика; 50 скляних нами- стин, бісерин і пронизок; 2 пірофілітові намистини; срібний дир- гем; біконічне пірофілітове прясло	кін. X	
84	+	1,88 × 0,70, гл. 3,08	—			порожнє				похо- валь- на яма з розкопу 1989 р.
85	+	1,5 × 0,6, гл. 3,21	—	Пн.— Зх.	—		дитяче			
86	+	2,15 × 0,70, гл. 3,19	—			кістяк відсутній			кін. X	заготов- ка
87	+	2,55 × 0,78, гл. 3,37	—			кістяк відсутній				заготов- ка
88	+	1,45 × 0,80, гл. 3,32	—			кістяк відсутній				заготов- ка
89	+	2,30 × 0,73, гл. 3,57	+	Пн.— Зх.	—				кін. X	
90	+	2,40 × 0,87, гл. 3,12	+	Пд.— Зх.	—		♀, підліткове (?)	2 скляні на- мистини і 1 пронизка; 4 бурштинові намистини; кільцеподібне пірофілітове прясло	кін. X	
91	—		—			зітлілі	дитяче (?)		XII—XIII	зруйно- ване
92	+	1,23 × 0,43, гл. 2,80	—	Пд.— Зх.	—		дитяче		XII—XIII	
93	+	2,05 × 0,53, гл. 3,55	—	Пд.— Зх.	—		доросле		XII—XIII	

Див. примітку у табл. 1.

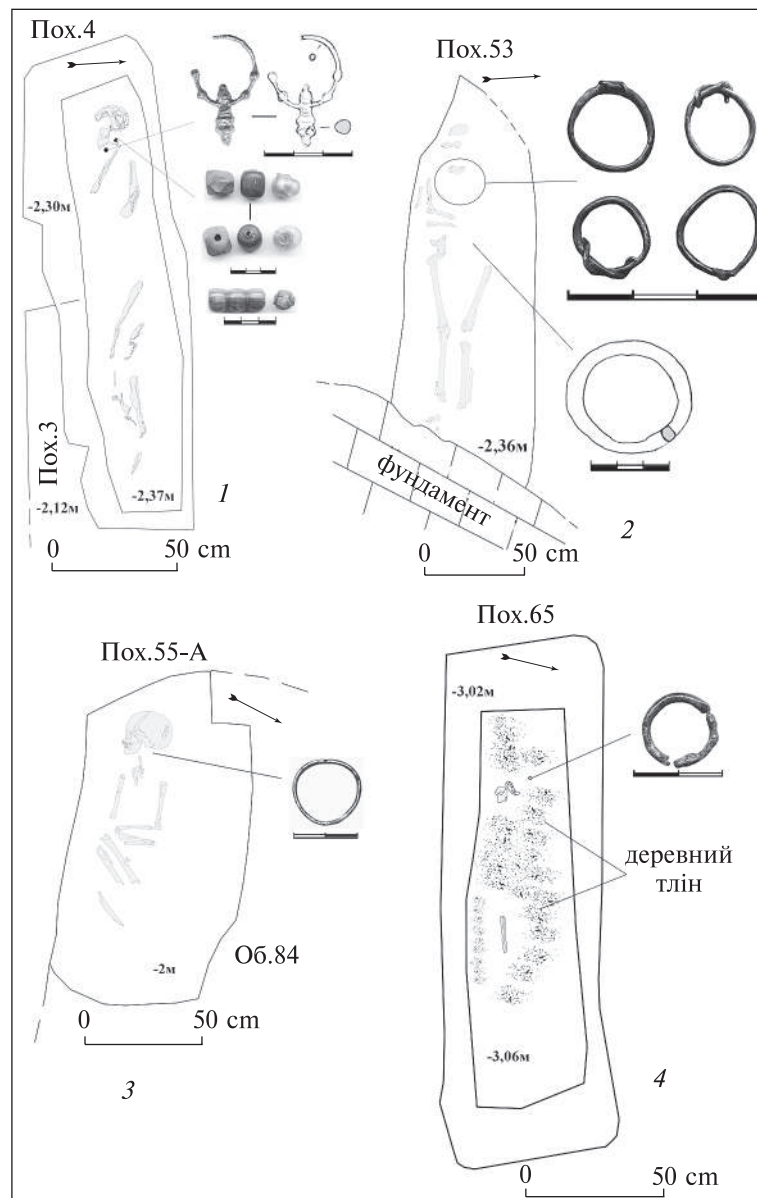

Рис. 3 Поховання 4, 53, 55-А і 65
Fig. 3. Burials nos. 4, 53, 55-A and 65

збереженості. Від кістяка залишився шматок черепної коробки, кілька хребців, фрагмент ключиці; кістки правої руки, зігнутої у лікті, покладені на таз, якого майже немає; та кістки ніг: права — з фрагментом стопи.

У районі зітлілого черепа, шийних хребців і фрагмента ключиці знайдено п'ять скроневих кілець, скручених з тонкого срібного дроту. Усі кільця мали замкнені зав'язані кінці. В районі тазу було знайдене кругле залізне кільце, схоже на пряжку (рис. 3: 2).

Поховання 55-А знаходилося у центральній частині розкопу 2, могильна яма, контур якої був ледь помітний, орієнтована за лінією південний захід—північний схід. Зверху це поховання перекривалося об'єктом 84. Роз-

міри домовини, чіткий контур якої вдалося зафіксувати, складали $1,30 \times 0,65$ м, глибина 2,0 м. На дні знаходився кістяк дівчини-підлітка (?), орієнтований головою на захід (з відхиленням на південь), непоганої збереженості, череп повернуто лицем на південь. Кістки обох рук зігнуті під прямим кутом, ліктьові кістки складені паралельно одна одній в районі живота, кістки ніг повернуті на південь і трохи зігнуті в колінах.

В районі черепа, під нижньою щелепою знайдено бронзове скроневе кільце (рис. 3: 3) (Козловський, Крижановський 2019, с. 70).

Поховання 65 знаходилося у центральній частині розкопу 3, могильна яма орієнтована за віссю захід—схід. Розміри ями складали $1,85 \times$

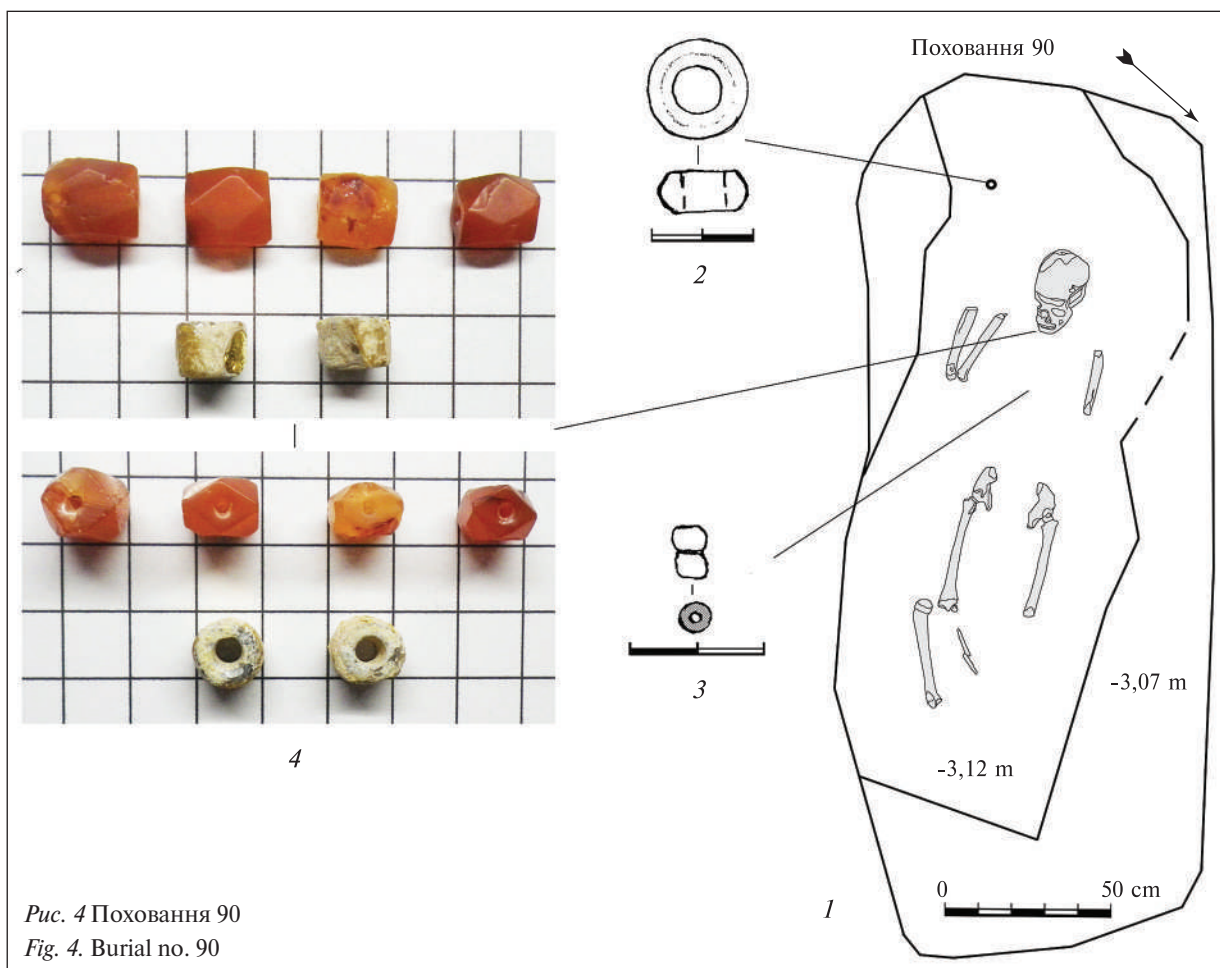

Рис. 4 Поховання 90

Fig. 4. Burial no. 90

0,55 м, глибина 3,06 м. Збереглися чіткі контури домовини, дно якої збереглося у вигляді шару деревного тліну товщиною до 0,03 м, під яким йшов прошарок щільного затьоку. На дні знаходилися рештки кістяка, орієнтованого головою на захід, дуже поганої збереженості: від нього залишилося тільки кілька черепних кісток, фрагмент щелепи, шийний хребець та фрагмент стегнової кістки правої ноги.

В районі черепа було знайдене дротяне скроневе кільце з бронзи (рис. 3: 4).

Поховання 90 знаходилося у східній частині розкопу 3, могилярна яма орієнтована за віссю захід—схід, з незначним відхиленням на південь. Розміри ями склали 2,40 × 0,87 м, глибина 3,12 м. На дні збереглися чіткі контури зміщеної по відношенню до ями домовини. Кістяк дівчини (підлітка) (?) довжиною 1,4 м, орієнтований головою на захід, поганої збереженості: череп трохи похилений на лівий бік. Окрім черепа частково збереглися кістки рук: права зігнута у лікті під гострим кутом, кисть знаходилась в районі ключиці; від лівої руки лишилася тільки плечова кістка. Також, частково збереглися тазові кістки та кістки ніг.

Відсутня гомілка правої ноги та обидві стопи (рис. 4: 1).

На дні могилярної ями, справа від черепа було виявлено кільцеподібне пірофілітове прясельце діаметром 2,0 см і товщиною 0,9 см, діаметр отвору 1,0 см (рис. 4: 2). У районі грудної клітини знайдено пронизку з темно-синього непрозорого скла діаметром 0,6 см (рис. 4: 3).

Під нижньою щелепою, в районі ший небіжчика було знайдено чотири бурштинові грановані намистини — дванадцятигранники витягнутої форми. Дві з них мали розміри: 1,20 × 1,05 × 0,80 см, а дві трохи поменше — 1,15 × 0,95 × 0,75 см, діаметр отворів даних намистин складав 0,2 см. Поряд знайдено ще дві циліндричні скляні намистини з прошарком золотої фольги між шарами сильно патинованого скла. Їхній діаметр складав 1,0 см, діаметр отворів 0,5 см, а висота 0,8 см (рис. 4: 4).

Поховання 83 знаходилося у південній частині розкопу 3. У даному похованні прослідковувався нечіткий контур від могилярної ями розмірами ≈ 2,3 × 1,0 м, близько 3,0 м за-

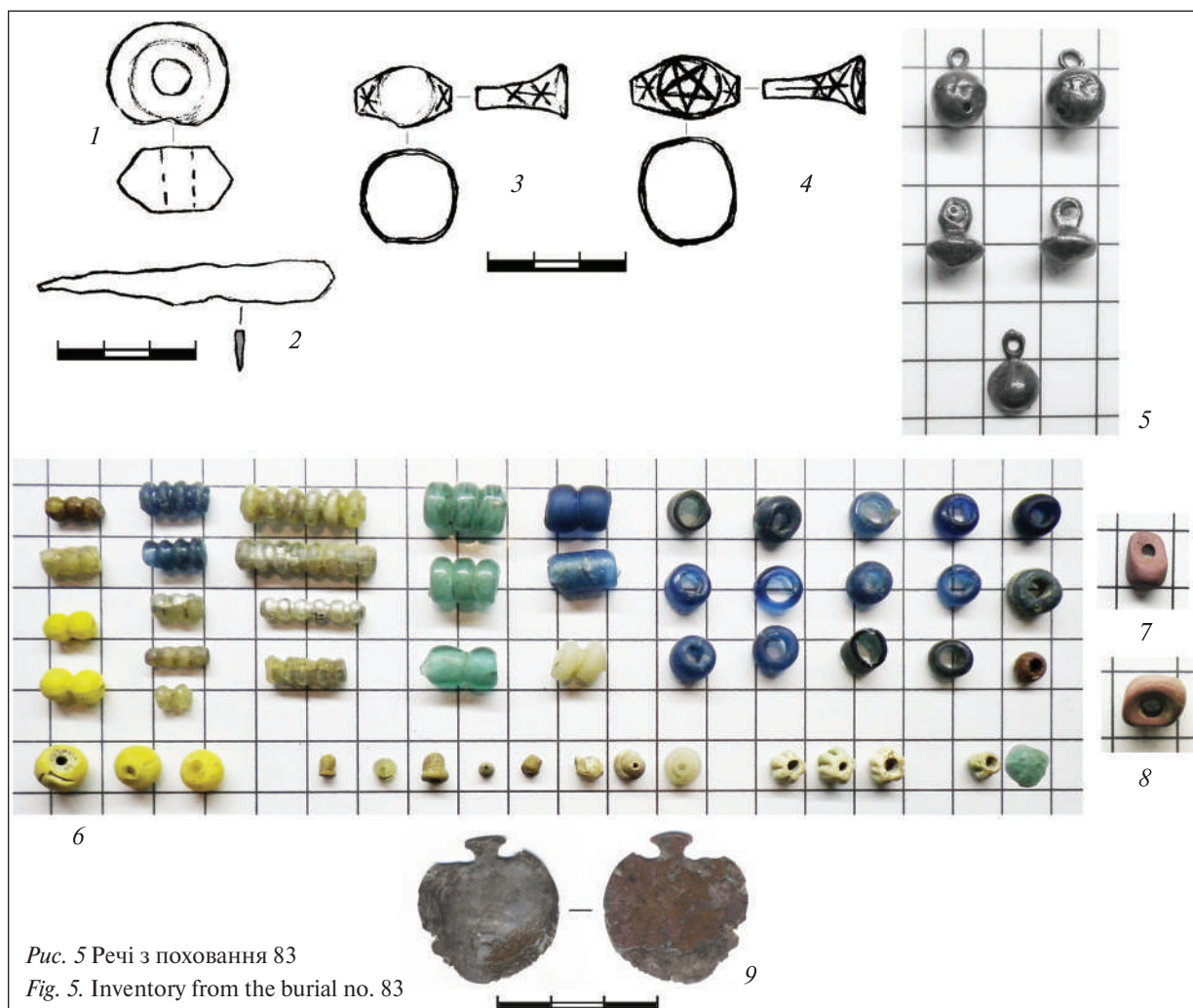

Рис. 5 Речі з поховання 83

Fig. 5. Inventory from the burial no. 83

вглибшки. Верхня частина поховання була перерізана пізнім перекопом (рис. 1). Від кістяка на дні ями збереглося лише кілька ребер, фрагменти верхніх і нижніх кінцівок (?). Та, попри це, можна припустити, що дане поховання — жіноче, оскільки у заповненні могильної ями поруч з кістками було виявлено досить цікавий супроводжуючий інвентар.

Тут знайдено біконічне пірофілітове прясло діаметром 2,6 см і товщиною 1,2 см, діаметр отвору 0,8 см (рис. 5: 1); фрагмент залізного ножа довжиною 6,5 см (рис. 5: 2); два бронзових персня діаметрами 1,8 і 2,1 см (рис. 5: 3—4). В обох перснів по обидва боки від щитків чітко фіксується врізний орнамент у вигляді двох з'єднаних між собою схематичних зірочок, а на щитку в одного — врізна п'ятикутна зірка (рис. 5: 4). Також, було знайдено чотири цілих бронзових гудзика, з яких: два кулястих пустотілих з петельками, діаметром 0,9 см, які мали по два маленьких отвори кожен, два литих ромбовидних з петельками, шириною 0,9 см, а також одна половинка від сферично-

го пустотілого бронзового гудзика з петелькою (рис. 5: 5).

Окрім цього, у заповненні поховання 83 було виявлено намистини, фрагменти намистин, бісер і пронизки різних типів, частина з яких з прошарками золотої фольги, діаметрами 0,3—0,9 см, загальною кількістю 50 екз. Намистини і бісер здебільшого мали круглу і циліндричну, рідше — конусоподібну, бочкоподібну та фігурну форми. Всі вони зроблені зі скла і скляної пасти жовтого, зеленого, мутно-білого, білого, темно-синього, синього, сірого, світло-коричневого, коричневого та темно-коричневого кольорів (рис. 5: 6). Також, знайдено дві грановані пірофілітові намистини розмірами $0,9 \times 0,8 \times 0,7$ см, діаметр отвору 0,3 см і $1,0 \times 0,7 \times 0,7$ см, діаметр отвору 0,25 см (рис. 5: 7—8).

Поряд виявлено монету — диргем Волзької Булгарії часів правління Аміна ібн ал-Хасана (970-ті рр.), викарбуваний зі срібла. Монета мала два обламані отвори для продівання нитки (?) (рис. 5: 9).

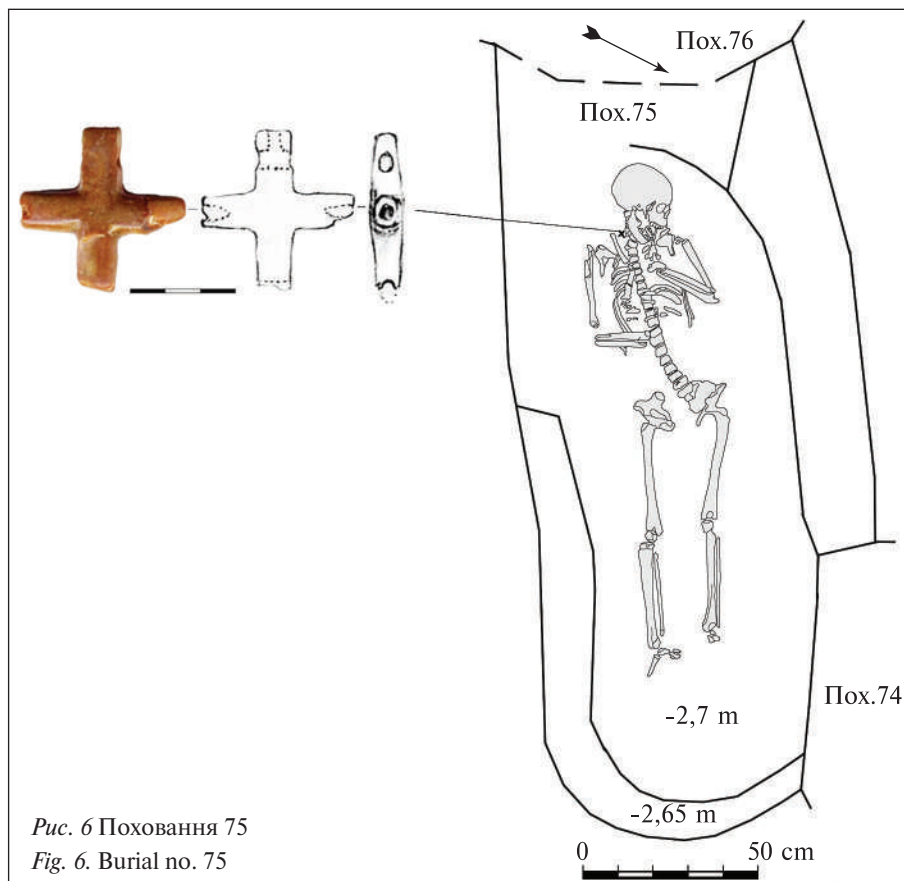

Рис. 6 Поховання 75
Fig. 6. Burial no. 75

Скоріш за все, знайдені намистини, бісер, пронизки і монета входили до складу єдиного намиста.

Поховання 75 знаходилося у західній частині розкопу 3, могильна яма орієнтована за віссю захід—схід, з невеликим відхиленням на південь. Розміри ями склали $2,2 \times 0,7$ м, глибина 2,7 м. Вдалося зафіксувати чіткі контури могильної ями та домовини. На дні ями знаходився кістяк дорослої людини, орієнтований головою на захід, гарної збереженості: череп повернуто лицем на північ; кістки правої руки лежали на тазі, а лівої — зігнуті у лікті, лежали на грудях.

У районі шиї знайдено бурштиновий хрестик, розмірами $3,0 \times 3,0$ см, з наскрізним отвором під нитку. У всіх чотирьох торцях променів хрестика розташовані глухі отвори глибиною до 0,5 см. Можливо, цей хрестик кілька разів переробляли, а отвори у торцях зроблені для вставок камінців чи скла (?) (рис. 6) (Козловський, Крижановський 2019, с. 70).

Досить цікавими виявилися два поховання 19 і 24, на кістках яких фіксувалися сліди зеленого барвника, можливо від одягу та взуття, а також поховання 74 з рештками матерії від одягу (?).

Поховання 19 знаходилося у західній частині розкопу 1, могильна яма орієнтована за лі-

нією південний захід—північний схід. Розміри ями склали $2,10 \times 0,68$ м, глибина 2,05 м. Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини. У поховання зверху, не доходячи до кістяка, була введена стовпова яма. На дні могильної ями знаходився кістяк підлітка (?), орієнтований головою на південний захід, дуже поганої збереженості (кістки розсипалися у процесі розчистки): череп повернуто лицем на південний схід; кістки правої руки витягнуті вздовж тулуба, а лівої — трохи зігнуті у лікті, кисть (не збереглася) знаходилася в районі тазу. Більша частина ребер, хребці спинного відділу хребта, більша частина тазу і стопи обох ніг були відсутні.

Від голови до поясу кістки небіжчика були вкриті зеленим нальотом (залишки від окислів міді або сліди барвника) що, можливо, залишився від одягу (рис. 7: 1).

Поховання 24 знаходилося у центральній частині розкопу 1, могильна яма орієнтована за віссю захід—схід, з відхиленням на південь. Розміри ями склали: $2,37 \times 0,92$ м, глибина — 2,05 м. Зафіксовано чіткий контур від домовини та смуга деревного тліну від неї. На дні могильної ями знаходився кістяк дорослої людини (?), орієнтований головою на південний захід, гарної збереженості, череп лицем повер-

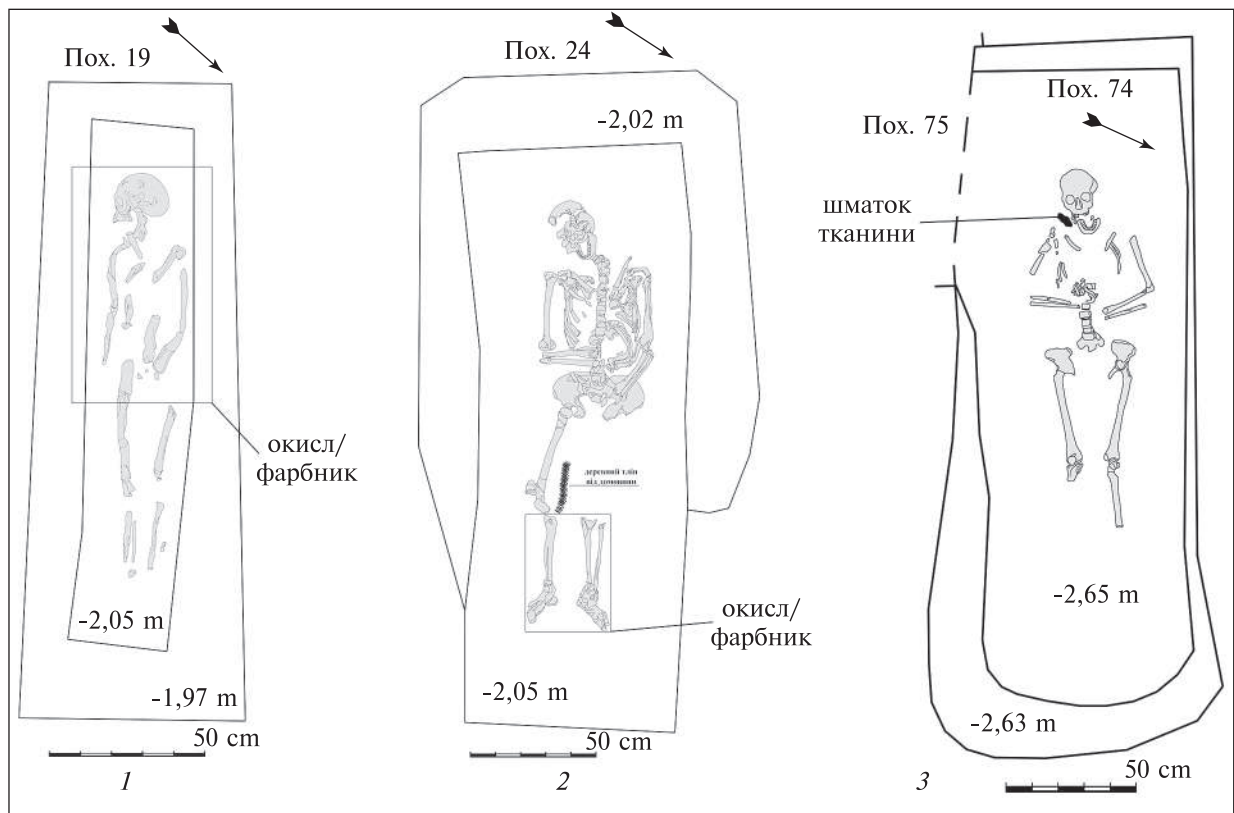

Рис. 7 Поховання 19, 24 і 74

Fig. 7. Burials nos. 19, 24, and 74

нутий на схід. Кістки правої руки зігнуті у лікті під прямим кутом, кисть знаходилась на животі, а лівої — під тупим кутом, кисть покладена на таз. Відсутня стегнова кістка лівої ноги.

Гомілкові кістки обох ніг та обидві стопи небіжчика були вкриті зеленим нальотом (залишки від окислів міді або сліди барвника) що, ймовірно, залишився від зітлілого взуття (?) (рис. 7: 2) (Козловський, Крижановський 2018, с. 66).

Поховання 74 знаходилося у західній частині розкопу 3, могильна яма орієнтована за віссю захід—схід, з невеликим відхиленням на південь. Розміри ями склали 2,45 × 0,75 м, глибина 2,65 м. На дні ями знаходився кістяк дорослої людини непоганої збереженості, орієнтований головою на захід, з невеликим відхиленням на південь: череп повернуто лицем догори; кістки обох рук були зігнуті під прямим кутом, кисті (збереглися частково) складені на животі. Відсутня частина ребер, хребців, гомілкорова кістка правої ноги та обидві стопи.

З правої сторони біля щелепи було виявлено невеликий шматок тканини досить непоганої збереженості. Можливо, це рештки одягу чи своєрідного савану, в який після смерті загорнули померлого (рис. 7: 3).

Таким чином, проаналізувавши поховання, виявлені під час досліджень 2016—2018 рр., ми дійшли певних висновків. По-перше, усі досліджені поховання можна розділити на два хронологічних періоди, під час яких на даній території функціонував досить значний за своїми розмірами давньоруський могильник (рис. 1).

До першого періоду, що датується кінцем X ст., за супроводжуваним інвентарем, стратиграфією і своїм положенням щодо інших археологічних об'єктів, відноситься 37 поховань — 1, 4, 8, 10—11, 13, 15, 17—19, 21, 23—24, 34, 37, 46, 50—51, 53—54, 55-A, 56-A, 57—58, 58-A, 63, 65, 69, 71, 75, 76, 80, 82—83, 86, 89—90. Ці поховання, в основному, були впушені в материк, подекуди на значну глибину відносно рівня сучасної денної поверхні. Глибина залягання поховань першого періоду коливалася у межах 1,65—3,59 м.

До другого періоду, що датується другою половиною XII—XIII ст., за стратиграфією і своїм положенням щодо інших археологічних об'єктів, відноситься 51 поховання — 2—3, 5—7, 9, 16, 20, 22, 25—33, 34-A, 35—36, 39—45, 48—49, 52, 55—56, 57-A, 59—62, 64, 67—68, 70, 72—73, 77—79, 81, 91—93. Ці поховання розміщувались на межі між перевідкладеними куль-

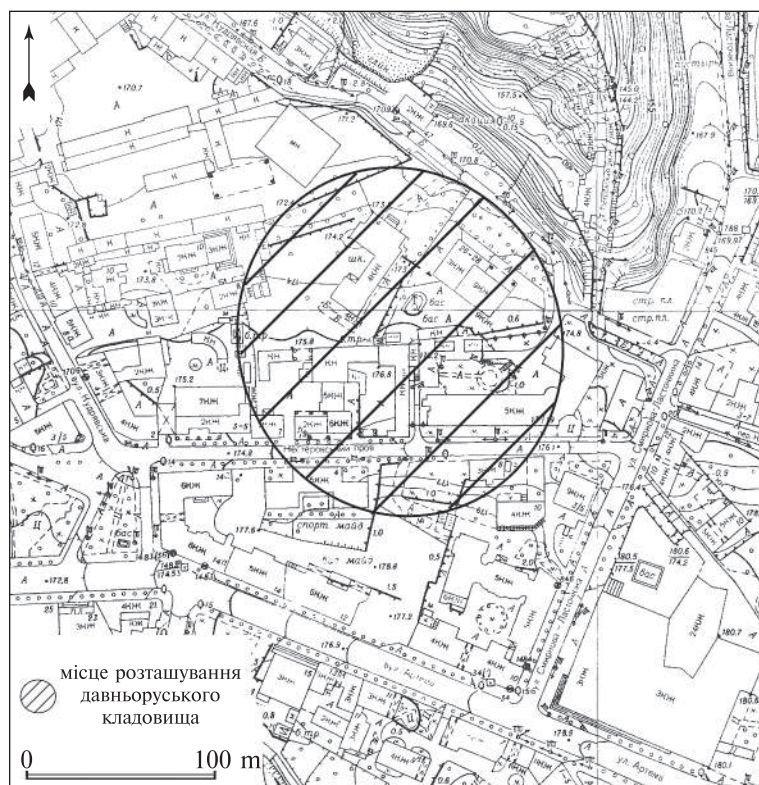

Рис. 8 Місце розташування давньоруського кладовища на Копиревому кінці

Fig. 8. The location of the ancient Rus cemetery at the Kopyrev kinets

турними шарами і материком, частина з них лише трохи заглиблювалася в материк, а інша частина була впущена у заповнення археологічних об'єктів чи поховань першого періоду. Глибина залягання поховань другого періоду коливалася у межах 1,39—3,55 м.

Можливо, поховання другого хронологічного періоду пов'язані з функціонування церкви XII—XIII ст., яка знаходилася за 30 м на південь і була досліджена у 1967 р. Київською археологічною експедицією по пров. Несторівському, 9 (Толочко 1967). Цілком ймовірно, що відновлення поховань на кладовищі після занепаду житлово-ремісничого кварталу пов'язане з розширенням церковного погосту.

Дату деяких поховань — 12, 14, 38, 47, 66, 74, 84, 85, 87—88, складно визначити, адже за своєю стратиграфією і положенням вони могли належати як до першого, так і до другого хронологічних періодів. Можна лише припустити, що сім з них (12, 14, 38, 74, 85, 87—88) належали до першого періоду, а три (47, 66, 84) — до другого.

Аналіз порядку розміщення поховань на ділянці дослідження показав наявність певного порядку в розташуванні: виділяється від шести

до восьми рядів, розміщених за віссю північ—південь, з відхиленням на захід (рис. 1).

По-друге, всі без винятку небіжчики, знайдені під час розкопок, поховані за християнським обрядом трупопокладення: могильні ями мали прямокутну форму, майже всі були витягнуті за віссю захід—схід (більша частина з невеликим відхиленням на південь), а небіжчики в них лежали головою на захід. Загальне положення кістяків (витягнуті, іноді з трохи зігнутими в колінах кістками ніг; іноді повернуті на бік), положення черепа (переважно — повернуто на той чи інший бік; у невеликій кількості — лицем догори) та кісток рук (іноді витягнуті вздовж тулуба або зігнуті у ліктях, кисті складені (обидві разом чи порізно) на животі, тазі, грудній клітині, рідше — в районі плечей і ключиць) характерні для традиційних поз небіжчиків, похованих на православному кладовищі. Залишки (сліди тліну й відбитки) від дерев'яної домовини простежувалися лише в частині поховань, а в іншій частині на її наявність вказували залізні цвяхи, які були знайдені на дні переважної більшості могильних ям. Більша частина кістяків мала дуже погану збереженість, яка виражалася у тому, що виявлені під час розчистки кістки повністю або частково

зітліли, а ті, що залишилися були дуже крихкими. Та все ж невелика частина поховань, кістки яких розташовувалися на значній глибині від рівня сучасної денної поверхні (переважно, першого періоду функціонування кладовища), збереглися досить добре. Багато тут і дитячих та підліткових поховань. Серед частини поховань є такі, які розташовані зверху, або частково перерізали одне одного (поховання у кількості ярусів), або були перерізані археологічними об'єктами чи впушені в них. Також було знайдено невелику кількість порожніх поховальних ям які, можливо, були вириті заздалегідь та не використані за призначенням.

Також, ймовірно продовження кладовища у південному напрямку було зафіксоване під час розкопок укріпленої садиби на вул. Артема (нині Січових Стрільців), 12 у 2003—2005 рр. у вигляді трьох поховань другої половини Х ст.

В одному з поховань було виявлено супроводжуючий інвентар: біля черепа лежала невелика скляна плоско-овальна намистина світло-блакитного кольору. Неповдалі від намистини лежало невелике скроневе кільце з тонкого дроту. Кільце золоте, один кінець загострений, другий — обрубаний. Діаметр кільця 1,2 см, діаметр дроту 0,1 см. Виходячи з положення черепа і відсутності інших кісток, можна припустити, що дане жіноче поховання було пограбоване (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005, с. 36—37). Судячи з відстані між цими похованнями, можливо, вони мали курганні насипи.

Отже, під час археологічних досліджень Копиревого кінця у м. Києві було виявлено давньоруське кладовище значних розмірів. За результатами розкопок на вул. Кудрявській, 24-А, де виявлено найбільшу кількість поховань, було встановлено, що це кладовище функціонувало протягом двох хронологічних періодів, між якими в XI ст. тут було зведено декілька великих садиб з комплексом споруд житлово-господарчого і виробничого призначення. Проаналізувавши розташування могильних ям та їхній вміст було визначено, що

кладовище мало від шести до восьми рядів поховань, витягнутих з півночі на південь. Враховуючи три поховання, знайдені на вул. Січових Стрільців, 12, можна визначити його місце розташування та загальну площу.

Таким чином, давньоруське кладовище на Копиревому кінці знаходилося між сучасними вул. Кудрявською (на півночі) і вул. Січових Стрільців (на півдні) та між продовженням вул. Кудрявської (на заході) і Вознесенським узвозом (на сході) (рис. 8). Загальні розміри складали близько 180 м (з півночі на південь) — 160 м (із заходу на схід), або $\approx 2,88$ га.

Козловський, А. О., Крижановський В.О. 2018 Давньоруське кладовище на Копиревому кінці в м. Києві. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАНУ, с. 64-67.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2018 Дослідження давньоруського поселення по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАНУ, с. 67-71.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О., Козловська, Н. А. 2018 Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 138-153.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019 Дослідження давньоруського кладовища по вул. Кудрявській, 24-А. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАНУ, с. 69-70.

Мовчан, И. И., Писаренко, Ю. Г., Пеняк, П. С. 1989. *Отчёт о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постоянно действующей экспедиции в 1989 г.* Научный архив ИА НАНУ, 1989/28 а.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2005. *Звіт про археологічні дослідження, здійснені Старокиївською експедицією ІА НАНУ у м. Києві по вул. Артема, 12 в 2003-2005 рр.* Науковий архів ІА НАНУ, 2003-2005/222.

Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор.* Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН «Нестор-История».

Толочко, П. П. 1967. *Отчёт о раскопках нового памятника архитектуры Древнего Киева.* Научный архив ИА НАНУ, 1967/1.

Толочко, П. П. 1972. *Исторична топографія стародавнього Києва.* Київ: Наукова Думка.

Толочко, П. П. 1985 О социально-топографической структуре древнего Киева и других древнерусских городов. *Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.* Киев: Наукова Думка, с. 5-18.

Надійшла 15.11.2019

ДРЕВНЕРУССКОЕ КЛАДБИЩЕ НА КОПЫРЕВОМ КОНЦЕ

Статья посвящена археологическим исследованиям древнерусского кладбища на Копыревом конце в г. Киеве, которое функционировало со второй половины X по первую половину XIII вв. За последние годы его исследования, по ул. Кудрявской, 24-А и Артёма, 12, среди многочисленных археологических объектов было обнаружено значительное количество разновременных захоронений.

Наибольшее количество захоронений было обнаружено в 1989 и 2016—2018 гг. по ул. Кудрявской, 24-А. Также установлено, что данное кладбище функционировало несколько хронологических периодов. Со второй половины X в. здесь находился могильник с труположениями, иногда с сопровождающим инвентарем, который исчезает с появлением на этом месте в XI — начале XII в. производственных и жилых объектов, а в XII первой половине XIII в. здесь снова появляется могильник с захоронениями по христианскому обряду. Возможно, захоронения второго хронологического периода связанные с функционированием церкви XII—XIII вв., которая находилась неподалеку. Вполне вероятно, что восстановление захоронений на кладбище после упадка жилищно-ремесленного квартала связано с расширением церковного погоста.

За время раскопок этого кладбища с 1989 по 2018 гг. было исследовано 134 погребения, 11 из которых имели сопровождающий инвентарь. Могильные ямы имели прямоугольную форму, почти все были вытянуты по оси запад—восток (большая часть с небольшим отклонением на юг), а покойники в них лежали головой на запад. Общее положение скелетов, положение черепа и кистей рук характерны для традиционных поз покойников, похороненных на православном кладбище. Также, во время исследований было найдено небольшое количество пустых погребальных ям, которые, возможно, были вырыты заранее и не использованные по назначению. Что касается найденных по ул. Артёма, 12 трёх захоронений то, судя по расстоянию между ними, возможно, они имели курганные насыпи.

Проанализировав расположение могильных ям и их содержимое, было определено, что кладбище имело от шести до восьми рядов погребений, а его общая площадь составляла примерно 2,88 га.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, древний Киев, Копырев конец, кладбище, погребения.

Arkadii A Kozlovskiy¹, Viacheslav O. Kryzhanovskiy²

¹ Ph.D., Senior Research Fellow of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-0698-4333, kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua

² Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

ANCIENT RUS CEMETERY AT THE KOPYREV KINETS

The article is devoted to archaeological research of the ancient Rus cemetery at the Kopyrev kinets in Kyiv, which functioned from the second half of X to the first half of XIII centuries. In recent years, during its research, at Kudriavska, 24-A and Artema, 12 streets, among numerous archaeological objects, a significant number of burials of different chronological periods were discovered. The largest number of burials was discovered in 1989 and 2016—2018 at Kudriavska st., 24-A. It was also established that this cemetery functioned during several chronological periods. From the second half of X c. there was a burial ground with inhumations, sometimes with accompanying equipment, which disappears with the appearance at this place in the XI — beginning of XII c. of industrial and residential facilities, and in XII — the first half of XIII c. here again appears a burial ground with burials according to the Christian rite. Perhaps the burial of the second chronological period is associated with the functioning of the XII—XIII c. church, which was nearby. It is likely that the restoration of graves at the cemetery after the decline of the housing and crafts district is associated with the expansion of the churchyard.

During the excavation of the cemetery from 1989 to 2018, 134 burials were investigated, 11 of which had accompanying inventory. The grave pits had a rectangular shape, almost all were elongated along the west-east axis (most with a slight deviation to the south), and the deceased in them laid with the heads to the west. The general position of the skeletons, the position of the skull and hands were typical for the traditional postures of the dead buried at the orthodox cemetery. Also, during the research, a small number of empty burial pits were found, which may have been dug in advance and not used for their intended purpose. As for those found at Artema st., 12, three burials, judging by the distance between them, perhaps had burial mounds.

After analyzing the location of the grave pits and their contents, it was determined that the cemetery had from six to eight rows of burials, and its total area was approximately 2.88 ha.

K e y w o r d s: Kievan Rus, ancient Kyiv, Kopyrev kinets, cemetery, burials.

References

- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2018 Davnoruske kladovyshche na Kopyrivomu kintsi v m. Kyievi. V: Boltryk Yu. V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NANU, pp. 64-67.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2018 Doslidzhennia davnoruskoho poselennia po vul. Kudriavskii, 24-A v m. Kyievi. V: Boltryk Yu. V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NANU, pp. 67-71.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O., Kozlovska, N. A. 2018 Vyrobnychi budivli spetsialnoho pryznachennia z poselennia XI st. na Koperevomu kintsi. *Aheologia*, 4, pp. 138-153.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2019 Doslidzhennia davnoruskoho kladovyshcha po vul. Kudriavskii, 24-A. V: Boltryk Yu. V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NANU, pp. 69-70.
- Movchan, I. I., Pisarenko, Iu. G., Peniak, P. S. 1989. *Otchet o raskopkakh Kievo-okolnogo otriada Kievskoi postoianno deistvuiushchij ekspeditsii v 1989 g.* Nauchnyi arkhiv IA NANU, 1989/28 a.
- Movchan, I. I., Kozlovskiy, A. O., Iievlev, M. M. 2005. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia, zdiisneni Starokyivskoiu ekspeditsiieiu IA NANU u m. Kyievi po vul. Artema, 12 v 2003-2005 rr.* Naukovyi arkhiv IA NANU, 2003-2005/222.
- Ryabczeva, S. S. 2005. *Drevnerusskii yuvelirnyi ubor*. SPb: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo instituta istorii RAN «Nestor-Istoriia».
- Tolochko, P. P. 1967. *Otchet o raskopkakh novogo pamiatnika arkhitektury Drevnego Kieva*. Nauchnyi arkhiv IA NANU, 1967/1.
- Tolochko, P. P. 1972. *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Tolochko, P. P. 1985 O sotsialno-topograficheskoi strukture drevnego Kieva i drugih drevnerusskikh gorodov. *Arkheologicheskie issledovaniia Kieva 1978-1983 gg.* Kiev: Naukova Dumka, pp. 5-18.

Т. О. Рудич *

КОЧОВА СКЛАДОВА НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (ПРАВОБЕРЕЖЖЯ) ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОЛОГІЇ

Розглядається питання про біологічний вклад вихідців з кочових груп у формування антропологічного складу населення території Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби.

Ключові слова: Київська Русь, Середнє Подніпров'я, слов'яни, кочовики, антропологія.

Тема взаємин кочового та осілого населення Середнього Придніпров'я давньоруського часу розглядалася, головним чином, істориками та археологами, меншою мірою палеолінгвістами. Антропологи згаданої теми торкалися побіжно на матеріалах окремих могильників, хоча антропологічна наука має можливості для фіксації фізичної присутності вихідців з кочового іноетнічного середовища поміж слов'янського загалу. Зміни в сфері господарства, матеріальної культури, духовної культури та мови проходять значно швидше ніж зміни фізичного типу людей. Це робить антропологічний матеріал чудовим маркером міграцій. Головною проблемою є те, що за панування в окремі періоди обряду кремації, що не залишає інформації для етнічної антропології, дослідники не завжди чітко можуть відповісти на питання про безперервність існування цього морфотипу на конкретній території.

Антропологи, звертаючись до теми кочової присутності та степових впливів на формування антропологічного типу населення регіону в давньоруську добу, як правило, акцентували свою увагу на присутності на могильниках черепів з послабленими європеїдними рисами і саме їх пов'язували з вихідцями зі степу. Але

серед різноманітних кочових груп Східної Європи були і популяції з яскравими європеїдними рисами. До таких серій належали, передусім, алани, що чітко аргументується на значному антропологічному матеріалі.

У роботі ми зробимо акцент на пошуках саме вихідців з європеїдних груп кочовиків на землях Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби, бо тема ця антропологами не розроблялась.

Матеріал та методи. З огляду на те, що найбільш інформативними при етно-культурних реконструкціях є інформація, що була отримана при аналізі антропологічного матеріалу за допомогою краніологічних методик, саме вони використані в даній роботі (Алексеев, Дебец 1964). Як допоміжна залучається інформація отримана під час одонтологічних досліджень (Зубов 1987).

В основу цього дослідження покладено антропологічні матеріали з 12 давньоруських серій з могильників Х—ХІІІ ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я з територій, які вважаються такими, що раніше належали полянам. Представлене населення, яке поховане на сільських та міських могильниках: Миколаївський, Хутір Половецький (Зиневич 1967), Княжа Гора, Вітачів (Алексеева 1973), Бучак, Григорівка (Козак 2000; 2005), Монастирьок, Юр'єв, Яблунівка (Покас 1987; 1988; 1988а), Київ (Алексеева 1973; Козак 2010; Рудич 2005), Лука (Рудич 2018), Козаровичі (Рудич, друк). Збірна серія черепів з Києва містить матеріали декількох могильників.

Як порівняльний матеріал використовуються дані стосовно популяцій, які пов'язані з представниками кочового світу, а також з вихідцями з кочового середовища, які осіли на землю. Запропонований варіант порівняльного аналізу містить групи доби середньовіччя те-

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

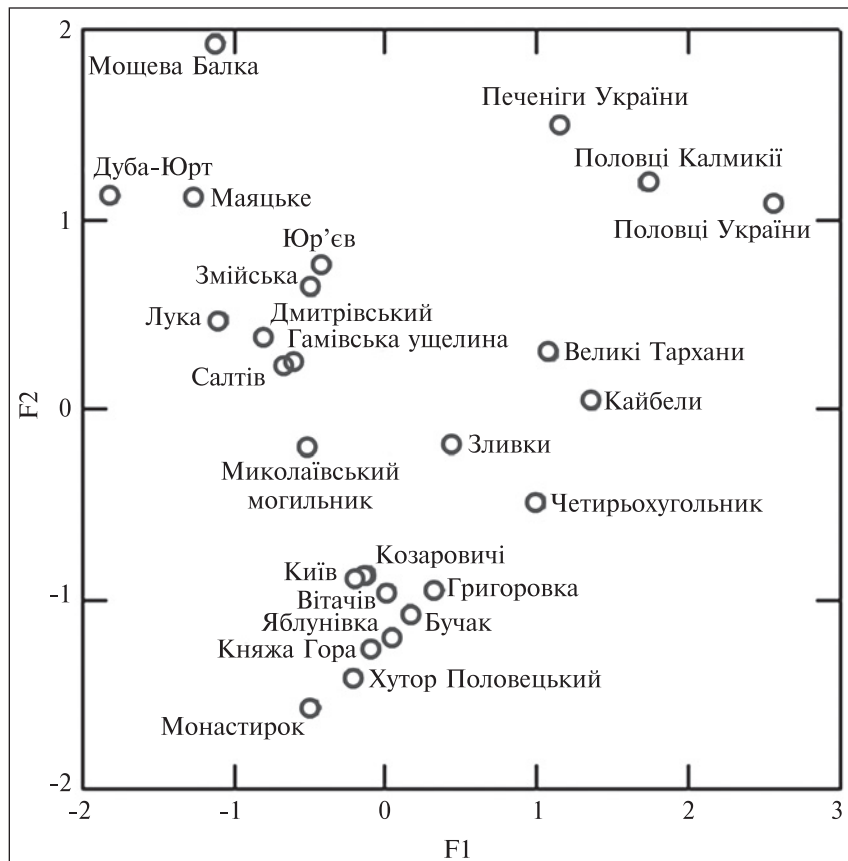

Рис. 1. Розташування 25 краніологічних груп у просторі I та II головних компонентів

Fig. 1. 1. Disposition of 25 craniological groups in space of the 1 and 2 main components

риторії Східної Європи від V до XIII ст. Матеріал постмонгольської доби, або серії, які мають широке датування та мають у своєму складі матеріали більш пізнього часу, до аналізу не залучалися, щоб запобігти викривленню картини.

Антропологія салтівського кола була репрезентована вибірками черепів з могильників Салтів (Алексєєв 1962), Зливки (Наджимов 1955), Маяцький (Кондукторова 1990), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990). До аналізу залучалися матеріали могильників Волзької Булгарії: Чотирихугольник (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987), В. Тархани (Акімова 1964), Кайбели (Герасимова 1956). Антропологію середньовічних аланів представляють черепи з Гамівської ущелини, Дуба-Юрта, Змійської, Мошовой Балки (Алексєєв, Гохман 1984, Герасимова 1996, с. 156—167). До аналізу були залучені збірні групи печенігів, половців півдня України (Круц 2003), а також половецька серія з території Калмикії (Шевченко 1980).

Для міжгрупового аналізу серій з метою виділення найбільш ефективно діагностуючих

ознак використані методи багатовимірної статистики (Дерябин 1983).

Статистичний аналіз здійснювався з використанням стандартного пакету програм Systat.

Міжгруповий статистичний аналіз. Групи чоловічих черепів порівнювалися методом головних компонент за 12 таксономічно важливими ознаками: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомальний та зигомаксиллярний кути обличчя, кут носа, черепний, орбітний, носовий, симотичний, дакріальний показники.

З огляду на те, що саме носовий і орбітний показники добре віддиференціюють слов'янські серії від низки сусідніх етнічних груп, що було відзначено дослідниками ще на зорі розвитку антропологічної науки (Великанова 1975, с. 111), то саме це спонукало нас віддати цим показникам перевагу перед використанням лінійних ознак. Черепний показник лів в основу практично всіх типологій, тому використання його в порівняльному ана-

лізі дає в низці випадків більш продуктивний результат.

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактора, у яких власна вага більша одиниці. Вони описують 60,6 % загальної різноманітності сукупності.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) мають за 1 фактором: ширина обличчя, кути горизонтального профілювання обличчя, черепний показник, орбітний показник, а від'ємні висота черепної коробки, кут кісток носа. Вони розділяють 34,8 % сукупності.

За 2 фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина лоба, висота обличчя, симотичний показник, а від'ємні — носовий показник (розділяють 25,8 % сукупності).

За результатами аналізу уся сукупність чоловічих серій була розподілена за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано у простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами.

Набір таксономічно важливих ознак та показників, який був обраний нами, чітко розділив у просторі двох головних факторів поліморфізму слов'янський, тюркський та іранський антропологічні масиви (рис. 1).

У правій половині поля згрупувалися серії для яких характерні більший черепний показник (брахікранія), ширше обличчя, вищі орбіти, слабкіше горизонтальне профілювання обличчя, менше виступаючий ніс.

Це серії, які репрезентують ту частину населення салтово-маяцької культури, що має, як вважається, болгарську основу, групи Великої Болгарії та Хозарії, а також печеніги та половці.

Жодна з серій давньоруської доби з Правобережжя Середнього Подніпров'я до цієї половини поля не увійшла.

Слабкіше профілювання обличчя та менше виступаючий ніс складають комплекс, який на думку В. П. Алексеева, найбільш чітко диференціює монголоїдні та європеїдні групи. У нашому випадку справа не йде про приналежність серій болгарсько-хозарської групи та печенігів з половцями до монголоїдної раси, але ми маємо відзначити послаблення у них європеїдних ознак, особливо чітко це проявляється на матеріалах збірних серій печенігів та половців.

У лівій половині поля зосереджені групи, які мають менший черепний показник (доліхокранія або мезокранія), вужчі обличчя, нижчі орбіти, різкіше горизонтальне профілюван-

ня обличчя, ніс, як сильніше виступає. Тобто тут зосереджені серії, що мають яскраво означені європеїдні риси.

В цій половині поля сконцентровані групи, що представляють ту частину населення салтово-маяцької культури, яку пов'язують з аланами, аланські серії Кавказу (вони локалізуються в верхній частині поля), а також низка давньоруських серій з Правобережжя Середнього Подніпров'я X—XIII ст. (вони локалізуються в нижній частині поля).

Аланський та слов'янський антропологічні масиви, попри яскраво виражену європеїдність, чітко розрізняються за ознаками, які несуть навантаження на 2 фактор.

Аланські групи мають, в першу чергу, вищі обличчя, вужчі носи, вище перенісся, а також більш широкий лоб.

Серії давньоруської доби з території Правобережжя Середнього Подніпров'я навіть в цьому масштабі проявили певну неоднорідність, але, тим не менш, серед них виявився компактний блок («слов'янське ядро»). Це морфологічно та статистично найбільш близьких між собою групи: сільські серії Бучак, Григорівка, Хутір Половецький, Козаровичі, Княжа гора, Яблунівка, Вітачів, Монастирьок, збірна серія могильників Києва.

Від іранських (аланських) груп слов'яни цього регіону відрізняються меншою висотою обличчя, ширшими носами з нижчим переніссям.

Слов'яни мають нижче обличчя, ширші за показником носи та нижче перенісся.

Однак, серед давньоруських серій Правобережжя Середнього Дніпра виділяються дві, які входять до кола груп, які мають аланську основу. Це, в першу чергу, серія з могильника Лука (Кучари), що тяжіє до груп салтово-маяцького кола, які мають салтівську (аланську) складову. Населення салтово-маяцької культури є досить строкатим, але на антропологічних матеріалах чітко виділяються дві головні складові (Ефимова 1999, с. 279—306). Одну з них достовірно можна зв'язати з аланськими групами Північного Кавказу. Кількість матеріалів і розробок по темі їх генетичних зв'язків є значною, а аргументація переконливою (Алексеев 1962, с. 48—67, Герасимова, Рудь, Яблонський 1987, Герасимова 1996, с. 156—167, Герасимова, Суворов, Фризен 2008Б с. 84—99).

Детально антропологічний склад населення, яке поховане на могильнику біля с. Лука, була розглянута в двох окремих статтях автора (Рудич 2016, 2016а). Зараз тільки нагадаємо,

що до салтівського антропологічного масиву тяжіє не тільки чоловіча, але й жіноча частина даної популяції. Східний напрямок зв'язків групи з могильника Лука демонструє також і міжгруповий одонтологічний аналіз (Сегеда 2001, Рудич 2014).

Друга серія чоловічих черепів походить з Юр'єва та була опублікована в свій час П. М. Покасом (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 30—62). За окремими характеристиками середніх ознак вона випадає за розмах варіацій східнослов'янських груп, що свідчить на користь того, що вихідці з неслов'янського середовища в ній домінують. Група має високе, особливо за показником обличчя, дуже вузький ніс, надто різке горизонтальне профілювання, що не характерно для слов'янських популяцій. В середньому вияві група з Юр'єва має яскраво означену європеїдність, як і більшість аланських серій до загалу яких вона і потрапляє за результатами статистичного аналізу.

Таким чином, за матеріалами, які є у нашому розпорядженні, з 12 груп давньоруської доби території Середнього Подніпров'я 2 потрапляють до кола не слов'янських груп. Вони виявляють статистичну та морфологічну подібність до середньовічних серій з аланською (іранською) підосною.

Від популяцій болгарського антропологічного кола, усі відомі на сьогоднішній день давньоруські групи Правобережжя Середнього Подніпров'я відрізняються суттєво. Але максимально групи «слов'янського ядра» Правобережжя Середнього Подніпров'я відрізняються від серій печенігів та половців. Від них слов'яни, як ми вже зазначали, відрізняються за ознаками, які несуть навантаження і на 1, і на 2 фактор: меншим черепним показником, меншими розмірами обличчя, кращим його горизонтальним профілюванням, ліпшим виступанням носа, нижчими орбітами, але вужчим носом.

Обговорення результатів. За результатами аналізу з 12 груп Правобережжя, які були придатні для міжгрупового статистичного аналізу за розширеним набором ознак, 2 вийшли з слов'янського антропологічного кола. Обидві групи зі змішаним антропологічним складом, але іноетнічна (аланська) складова в них є домінуючою. Це дуже добре демонструють результати міжгрупового аналізу. Якщо стати на чисто формальні позиції та вдатися до статистики, то 2 могильника складають 17 % відсотків від загальної кількості могильників Середнього Подніпров'я (Правобережжя), з яких

представлений антропологічний матеріал. Навряд це відбиває реальну картину присутності вихідців з кочового середовища на землях регіону, але це дає можливість принаймні означити їх мінімальний відсоток.

Цікавим є те, що статистично найбільше висвітилася лінія зв'язку саме з аланськими групами, але до цієї теми ми ще повернемося.

Під час роботи з індивідуальними даними черепів на низці давньоруських могильників зрозуміло, що тільки вихідцями з аланського середовища, присутністю степового компонента на землях Середнього Подніпров'я не вичерпується.

Чітко датований та досліджений по повним краніологічним програмам давньоруський матеріал з земель Середнього Подніпров'я почав вводитися у науковий обіг Г. П. Зіневич (Зіневич 1967). Серії черепів з Миколаївського могильника та могильника біля с. Хутір Половецький дозволили скласти уявлення про давньоруське населення земель, які вважаються такими, що належали колись полянам.

Населення, яке було поховано на цих могильниках, належало до великої європеїдої раси. Воно відзначалося в середньому вияві мезокранією, середньошироким обличчям з гарним горизонтальним профілюванням обличчя. Але на трьох жіночих черепах з могильника Миколаївка, на чотирьох чоловічих та трьох жіночих черепах з могильника біля с. Хутір Половецький фіксується тенденція до послаблення горизонтального профілювання обличчя (Зіневич 1967, с. 141, 142). Три з вісімнадцяти черепів з могильника біля с. Яблунівка (п. 11, 28, 31) також мають послаблення горизонтального профілювання (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 59). З огляду на землі, де розмішувались ці могильники, та історичний контекст, сплюснення обличчя найпростіше було пов'язати зі степовим світом, бо для багатьох степових груп Євразії воно є притаманним.

Проте сплюснення може бути й наслідком нормальної варіабельності в популяції. Окрім того, у Східній Європі, послаблення профілювання обличчя характерне також для низки фіно-угорських груп (Алексєєв 1969). Саме пропозиція В. В. Седова залучити для диференціації ці ознаки дозволила розмежувати низку слов'янських та фіно-угорських груп.

Автім, треба зазначити, що в фіно-угорських групах послаблення горизонтального профілювання корелюється з низьким обличчям, орбітами та широким носом. У степових групах послаблення горизонтального профілю-

вання обличчя та слабе виступання носа, як правило, навпаки корелюється з високим обличчям, орбітами та вужчим носом.

Серед черепів з послабленим горизонтальним профілюванням на могильниках давньоруської доби Середнього Подніпров'я частіше трапляється їх комбінація, що характерна саме для фіно-угорських груп, хоча наявна і комбінація ознак характерна для степовиків.

Складною темою є питання присутності метисних форм. Вважається, що при метисації ознаки не передаються комплексами, але коли це стосується історичних кореляцій (Алексеева 1990, с. 131), то окремі комбінації ознак виявляються досить стійкими.

На могильниках Середнього Подніпров'я морфологічні комплекси, котрі характерні для фіно-угорських груп, можуть бути пов'язані з переселенням на ці землі населення з тих земель, де антропологічний тип слов'янських груп формувалася на фіно-угорському субстраті, територій на які була направлена слов'янська колонізація. Це переважно землі сучасної Росії. З літописів ми знаємо, що на придніпровські землі, завдяки політиці Рюриковичів, йшли з цих територій потоки переселенців (Літопис Руський 1997). Другий варіант потрапляння цих морфотипів на нашу територію можливий через кочове середовище, яке пов'язане з вихідцями з Великої Булгарії, де серед населення був присутній фіно-угорський компонент. У будь-якому разі, відсоток черепів з послабленим горизонтальним профілюванням не був настільки істотним, щоб впливати на середні характеристики давньоруських серій регіону.

Окрім того, при роботі з індивідуальними даними фіксуються і окремі черепи з комплексами, які характерні для болгарських, та в більш яскравому прояві для груп печенігів та половців. Тобто, поєднання сплюсненості обличчя та слабого виступання носа з великими розмірами обличчя, вищими орбітами та вужчими носами. Такі черепи фіксуються також у серії з Юр'єва та на могильнику Лука, але кількість їх не є такою, щоб вплинути на середні характеристики серій та відхилити їх при міжгруповому аналізі в бік тюркських груп.

На сьогодні антропологи відмовилися від індивідуально-типологічного підходу при внутрішньо груповому аналізі матеріалу серій, а використання лише статистичних методів під час аналізу має свій темний бік. Статистичний аналіз за низкою методів вимагає повної реалізації, тобто череп, який береться в обробку, повинен бути гарної збереженості та мати інфор-

мацію за всіма таксономічно важливими ознаками. Це призводить до зменшення кількості матеріалу, придатного для аналізу, суттєво зужує кількість серій, для яких можливо провести внутрішньо груповий статистичний аналіз, що дозволив би виділити окремі морфологічні комплекси. Зараз нами готується до друку робота, яка, маємо надію, дозволить більш чітко диференціювати черепи зі сплюсненням обличчя з давньоруських могильників за комплексами ознак. Це досить велика за обсягом робота, яка буде проведена і для чоловічого, і для жіночого масиву.

Більш суттєвою проблемою є те, що далеко не всі синхронні та хронологічно більш ранні кочові групи представлені в антропологічних колекціях. Це істотно зужує можливості порівняльного аналізу. Довгий час сили антропологів України були сконцентровані, головним чином, на дослідженні слов'янських популяцій, а матеріали, які представляють кочовиків українського степу, надходили до антропологічних лабораторій епізодично. Дещо більше пощастило вихідцям зі степового середовища, які почали осідати на землю та залишили великі стаціонарні могильники в пониззі Дніпра. Це дозволяє в останній час по новому подивитися на антропологічну ситуацію у цьому напрочуд цікавому регіоні (Литвинова 2012).

Але у будь-якому разі, база даних щодо кочових груп з території України є занадто скромною для вирішення питань, які цікавлять антропологів, та вразі меншою, а ніж ті, які є у розпорядженні істориків та археологів.

Історики та археологи фіксують для кінця першого та початку другого тисячоліття на території степової та лісостепової частини України кілька хвиль степовиків. Писемні джерела згадують мадярів, котрі кочували між Доном та Дніпром, дещо пізніше між Дніпром та Дунаєм, а в кінці IX ст. відкочували за Карпати. З X ст. в південних районах з'являються орди печенігів, які являли досить значну силу в степових районах від Волги до Дунаю. В Середньому Подніпров'ї вони піднімалися до широти Білгорода та Переяслава про що маються літописні згадки. З XI ст. провідні позиції в степах були зайняті торками (гузами), але уже з середини XI ст. значні степові райони Східної Європи (приазовські, нижньодонські та донецькі степи) зайняли половці.

У зв'язку з тим, що період від XI до XIII ст. краще представлений у літописах, а ніж попередні, ми маємо дещо більше інформації про відносини між степовиками та Руссю, а

ніж між слов'янами та кочовими групами, які були попередниками половців. З половецькими групами слов'ни були то у стані конфронтації, то у стані союзних відношень, які інколи могли закріплюватися шлюбними союзами між представниками правлячої верхівки (Толочко 1999).

Стосовно взаємин половців та представників інших кочових груп погляди дослідників розділяються. Окремі автори (Бубенок 1997) вважають, що половці у передмонгольську добу займали у степу домінуюче становище лише у політичному аспекті, строкате в етнічному плані степове населення могло бути їх данниками.

На Лівобережжі згадуються не тільки половці, але й «ковуї» в чернігівській землі, а також преряславські торки. За літописними джерелами кочовики в Чернігівській і Переяславських землях були на тимчасовій службі у руських князів (Моця 2003, с. 503).

У Пороссі постійно перебував значний кочівницький контингент, як вважається, тюркомовного населення, який у XII ст. сформувався у союз Чорних клобуків. Чорні клобуки приносили присягу київським князям та грали помітну роль в житті Київської Русі. Етнічний склад цього контингенту був досить строкатим. В літописах неодноразово згадуються торки, печеніги, берендеї, коуї, турпеї, каєпичі. Фіксується також присутність аланів (ясів) на Правобережжі.

Скласти уяву про фізичні типи більшості груп степових кочовиків доби середньовіччя на сьогоднішній день антропологи не в змозі, у зв'язку з відсутністю репрезентативного матеріалу.

Висновки. Середнє Придніпров'я (Правобережжя) завжди було в сфері сильних кочових впливів, що відбивалося і на фізичному типі населення. Для давньоруської доби в цьому регіоні більшою мірою фіксується біологічна присутність людей, котрі були пов'язані з аланськими групами. Алани були однією з двох провідних складових населення салтовомаяцької культури, вони добре представлені на середньовічних могильниках Північного Кавказу (V—XIII ст.), їх антропологічна присутність добре фіксується також на низці могильників зі змішаним населенням Нижнього Подніпров'я. Алани (яси) цілком могли бути і у складі Чорноклобуцького Союзу, але не належати до його провідної версти.

Можливо вони були дещо більш готові до прийняття християнських ідей (Бубенок 2001)

і саме тому краще інтегрувалися в слов'янське середовище.

Маємо надію, що поява репрезентативних вибірок черепів з поховань кочовиків на Правобережжі Середнього Подніпров'я дозволить аргументовано розглянути питання про фізичний внесок з інших кочових груп у формування населення регіону давньоруської доби.

- Акимов, М. С. 1964. Материалы к антропологии ранних болгар. В: Геннинг, В. Ф., Халиков, А. Х. *Ранние болгары на Волге*. Москва, с. 177-196.
- Алексеев, В. П. 1962. Антропология Салтівського могильника. *Матеріали антропології України*, 2, с. 48-87.
- Алексеев, В. П. 1969. *Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование)*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Гохман, И. И. 1984. *Антропология азиатской части СССР*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: Изд-во МГУ.
- Алексеева, Т. И. 1990. Антропология циркумбалтийского экономического региона. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны*. Рига: Зинатне, с. 124-144.
- Березин, Н. Я., Бужилова, А. П., Решетова, И. К. 2012. Новые краниологические материалы к вопросу об антропологическом субстрате средневековых алан. *Вестник московского университета, Серия XXXIII, Антропология*, 4, с. 18-36.
- Бубенок, О. Б. 2001. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я *Східний світ*, 1, с. 15-36.
- Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)*. Киев: Логос.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья* Москва: Наука.
- Герасимова, М. М. 1956. Скелеты древних болгар из раскопок у с. Кайбелы. *Антропологический сборник, 1, Труды института этнографии, новая серия, XXXIII*, с. 146-166.
- Герасимова, М. М. 1996. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов. *Вестник антропологии*, 2, с. 156-167.
- Герасимова, М. М., Рудь, Н. М., Яблонский, Л. Т. 1987. *Антропология античного и среднего населения Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Герасимова, М. М., Суворова, Н. А., Фризен, С. Ю. 2008. Исследование палеоантропологических материалов раннего средневековья из Северной Осетии в связи с происхождением алан. *Вестник антропологии*, 16, с. 84-99.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. ТИЭ: Новая серия. Т. 4. Москва; Ленинград: Издательство Московского университета.
- Дерябин, В. Е. 1983. *Многомерная биометрия для антропологов*. Москва: Наука.
- Долженко, Ю. В. 2011. Населення Чернігівського літописного Передгороддя X—XIII ст.. за краниологічними даними. *Археологія*, 2, с. 53-71.
- Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеимское время. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 279-306.
- Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Київ: Наукова думка.

- Зубов, А. А. 1973. *Этническая одонтология*. Москва: Наука.
- Козак, А. Д. 2000. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак). В: Алексеев, В. П. (ред.). *Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология*. Ч. 2. Москва: Новый сад.
- Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. (ред.). *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика.
- Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.
- Кондукторова, Т. С., Сегада, С. П., 1987. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей из Маяцкого VIII—IX вв. н. э. *Вопросы антропологии*, 78, с. 69–82.
- Кондукторова, Т. С., Сегада, С. П. 1990. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей Салтово-Маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии*, 84, с. 94–105.
- Круц, С. И. 2003. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 4, с. 206–239.
- Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст.* Київ: ІА НАНУ
- Літопис Руський*. 1989. Київ: Либідь.
- Моця, О. П. 2000. Етнічний склад населення давньоруських земель. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Т. 3. р. VI, гл. 4. Київ: Поліграфкнига, с. 497–505.
- Наджимов, К. Н. 1955. О черепах Зливкинского могильника. *Краткие сообщения института этнографии*, 24, с. 147–155.
- Орлов, Р. С., Моця, М. П., Покас, П. М. 1985. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. В: Толочко, П. П. (ред.). *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев: Наукова думка, с. 30–62.
- Покас, П. М. 1987. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел. *Археологія*, 58, с. 94–98.
- Покас, П. М. 1988. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии. *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 118.
- Покас, П. М. 1988а. Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, А. В. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев: Наукова думка, с. 136–138.
- Рудич, Т. О. 2004. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К.Паторжинського, 14. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.* Київ, с. 420–424.
- Рудич, Т. О. 2016. Антропологічна колекція з могильника Лука, фондів ІА НАНУ України. *Археологія і давня історія України*, 1 (16), с. 150–160.
- Рудич, Т. О. 2016 а. Антропологічний матеріал з могильника давньоруської доби Лука (Кучар). *Археологія*, 1, с. 42–52.
- Сегада, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.
- Толочко, П. П. 1999. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Москва: Из-во Московского государственного университета.
- Шевченко, А. В. 1980. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе). В: Алексеев, В. П. (ред.). *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Сборник музея антропологии и этнографии*, XXVI, с. 139–168.

Надійшла 27.11.2019

Т. А. Рудич

Доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich @ ianau.uu

КОЧЕВАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ (ПРАВОБЕРЕЖЬЯ) ДРЕВНЕРУССОГО ВРЕМЕНИ ПО МАТЕРИАЛАМ АНТРОПОЛОГИИ

Тема взаимоотношений кочевого и славянского населения Среднего Днепра в эпоху Киевской Руси рассматривалась историками, археологами и лингвистами.

Антропологами тема влияния кочевников на формирование антропологического состава населения региона рассматривалась нечасто.

Антропологи связывали с выходцами из кочевых групп отдельные черепа, у которых были ослаблены европеоидные черты (уплощенность лицевого скелета). Количество таких черепов на христианских могильниках Среднего Приднепровья незначительное. Однако среди популяций кочевников Восточной Европы были группы с резко выраженными европеоидными чертами. Это прежде всего группы, генетически связанные с Кавказом.

В данной работе краниологические материалы из 12 древнерусских серий рассматривались в широком кругу групп, которые представляют кочевые народы Восточной Европы. В анализ были включены кочевые группы степных районов Украины, Кавказа, Подонья и Поволжья (V—XIII вв.).

Статистическая обработка материалов проводилась с использованием пакета программ Systat.

Для древнерусского периода в этом регионе фиксируется биологическое присутствие людей, которые генетически были связаны с аланскими (ираноязычными) группами. Они доминируют на 2 могильниках из 12. Аланы являлись группой с европеоидными чертами. Они были одним из компонентов населения салтово-маяцкой культуры. Аланы представлены на средневековых могильниках Северного Кавказа. Их физическое присутствие фиксируется на ряде могильников Нижнего Днепра. Аланы (ясы) могли быть и в составе Союза Чоных Клобуков.

Возможно они были более готовы к принятию христианских идей и именно по этому лучше интегрировались в славянскую среду.

Все тюркские серии оказались морфологически и статистически сильно удалены от славянских групп Среднего Днепра (Правый берег). Особенно это касается половцев и печенегов. Для этих групп кочевников были характерны брахикrania (или тенденция к ней), большие размеры лица, ослабленное профилирование лицевого скелета.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, Среднее Приднестровье, славяне, кочевники, антропология.

Tetiana O. Rudych

*DSc, Senior Researcher of Bioarchaeology Department, Institute of Archaeology,
National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua*

THE NOMADIC COMPONENT OF THE MIDDLE DNIEPER (RIGHT BANK UKRAINE) POPULATION OF ANCIENT RUS TIME ACCORDING TO ANTHROPOLOGICAL DATA

The relationship between the nomadic and Slavic population of the Middle Dnieper during Kievan Rus period was considered by historians, archaeologists and linguists.

The issue connected with the influence of nomads on the anthropological composition of the population formation in the region was considered poorly by anthropologists.

Anthropologists associated separate skulls with people from nomadic groups, the Caucasoid features of which were weakened (flattening of the facial skeleton). The number of such skulls at Christian burial grounds of the Middle Dnieper is insignificant.

However, among the nomad populations of Eastern Europe there were groups with pronounced Caucasoid features. These are primarily groups genetically related to the Caucasus.

In this work, craniological materials from 12 Ancient Rus series were considered in a wide range of groups that represent the nomadic peoples of Eastern Europe. The analysis included nomadic groups of steppe regions of Ukraine, the Caucasus, the Don region and the Volga region (V—XIII c.). Statistical processing of materials was carried out using the Systat software package.

For the Ancient Rus period, the biological presence of people who were genetically associated with the Alanian (Iranian-speaking) groups is recorded in this region. They dominate at two burial grounds out of 12. The Alans were a group with Caucasoid features. They were one of the components of the Saltovo-Mayaki culture population. Epy Alans are represented at the medieval burial grounds of the North Caucasus. Their physical presence is recorded at a number of Lower Dnieper burial grounds. The Alans (Jassy) could also be a part of the Chorni Klobuky Union.

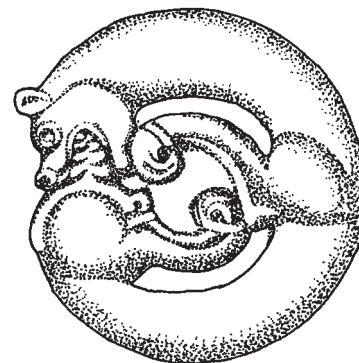
Perhaps they were more ready to accept Christian ideas and that is why they were better integrated into the Slavic environment. All Turkic series turned out to be morphologically and statistically far removed from the Slavic groups of the Middle Dnieper (Right Bank Ukraine). This is especially true for Polovtsians and Pechenegs. For these groups of nomads, brachycrania (or a tendency towards it), large face sizes, and weakened profiling of the facial skeleton were typical.

Key words: Kievan Rus, Middle Dnieper, Slavonic peoples, nomads, anthropology.

References

- Akimova, M. S. 1964. Materialy k antropologii rannikh bolgar. In: V. F. Gening, A. Kh. Khalikov *Rannie bolgary na Volge*. Moskva, pp. 177-196.
- Aleksieiev, V. P. 1962. Antropologhiia Saltivskoho mohylnya. *Materialy antropologhii Ukrainy*, 2, pp. 48-87.
- Alekseev, V. P. 1969. *Proiskhozhdenie narodov Vostochnoi Evropy (kraniologicheskoe issledovanie)*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Gokhman, I. I. 1984. *Antropologia aziatskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometria. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka.
- Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: Izd-vo MGU.
- Alekseeva, T. I. 1990. Antropologia tsirkumbaltiiskogo ekonomicheskogo regiona. In: T. I. Alekseeva (red.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny*. Riga: Zinatne, pp. 124-144.
- Berezin, N. Ia., Buzhilova, A. P., Reshetova, I. K. 2012. Novyye kraniologicheskie materialy k voprosu ob antropologicheskoy substrate srednevekovykh alan. *Vestnik moskovskogo universiteta, Seriya XXXIII, Antropologia*, 4, pp. 18-36.
- Bubenok, O. B. 2001. Poshyrennia khrystyianstva sered alaniv Pivnichnoho Prychornomoria. *Skhidnyi svit*, 1, pp. 15-36.
- Bubenok, O. B. 1997. Iasy i brovnyki v stepyakh Vostochnoi Evropy (VI - nachalo XIII vv.). Kiev: Logos.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka.
- Gerasimova, M. M. 1956. Skelety drevnixh bolgar iz roskopok u s. Kaibely. *Antropologicheskii sbornik, 1. Trudy instituta etnografii, novaia seriia, XXXIII*, pp. 146-166.
- Gerasimova, M. M. 1996. Kraniologicheskie materialy k etnogenezu severokavkazskikh narodov. *Vestnik antropologii*, 2, pp. 156-167.
- Gerasimova, M. M., Rud, N. M., Iablonskii, L. T. 1987. Antropologia antichnogo i srednego naseleniya Vostochnoi Evropy. Moskva: Nauka.
- Gerasimova, M. M., Suvorova, N. A., Frizen, S. Iu. 2008. Issledovanie paleoantropologicheskikh materialov rannego srednevekovia iz Severnoi Osetii v svyazi s proiskhozhdeniem alan. *Vestnik antropologii*, 16, pp. 84-99.
- Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologia SSSR*. TIE: Novaia seriia. Tom 4. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.

- Deriabin, V. E. 1983. *Mnogomernaia biometria dlia antropologov*. Moskva: Nauka.
- Dolzhenko, Yu. V. 2011. Naselennia Chernihivskoho litopysnoho Peredhoroddia X-XIII st. za kraniologichnymy danymy. *Arheologia*, 2, pp. 53-71.
- Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoi Evropy v epokhu zheleza i pozdnerimskoe vremia. In: T. I. Alekseeva (red.). *Vostochnye slaviane. Antropologia i etnicheskaia istoria*. Moskva: Nauchnyi mir, pp. 279-306.
- Kozak, A. D. 2000. Novye materialy iz srednevekovykh slavianskikh mogilnikov Podneprov'ia (Grigorovka, Buchak). In: T. I. Alekseeva (red.). *Narody Rossii: ot proshlogo k nastoiashchemu. Antropologia. Ch. 2*. Moskva, pp. 243-260.
- Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: V. A. Petrashenko *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akadempriodyka. 1-557.
- Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1987. Kraniologicheskaia i odontologicheskaia kharakteristika liudei iz Maiatskogo VIII-IX vv. n. e. *Voprosy antropologii*, 78, pp. 69-82.
- Konduktorova, T. S., Segeda, S. P. 1990. Kraniologicheskaia i odontologicheskaia kharakteristika liudei Saltovo-Maiaczkoj kultury iz sela Dmitrievskoe. *Voprosy antropologii*, 84, pp. 94-105.
- Kruts, S. I. 2003. Antropologicheskaia kharakteristika nogaitsev XVI-XVIII vv. *Materialy po izucheniu istoriko-kulturnogo nasledia Severnogo Kavkaza*, 4, pp. 206-239.
- Lytvyanova, L. V. 2012. Naselennia Nyzhnoho Podniprov'ia 12 - pochatku 15 st. Kyiv: IA NANU.
- Litopys Ruskyi*. 1989. Kyiv: Lybid.
- Motsia, O. P. 2000. Etnichnyi sklad naselennia davnoruskikh zemel. In: P. P. Tolochko (red.) *Davnia istoriia Ukrainy*. T. 3. Part VI ,4. Kyiv: Polihrafknyha, pp. 497-505.
- Nadzhimov, K. N. 1955. O cherepakh Zlivkinskogo mogilnika. *Kratkie soobshchenia instituta etnografii*, 24, pp. 147-155.
- Orlov, R. S., Motsia, M. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovanie letopisnogo Iur'eva na Rosi i ego okrestnostei. In: P. P. Tolochko (red.). *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX-XIV vv*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 30-62.
- Pokas, P. M. 1987. Do antropologii serednovichnoho naselennia baseinu r. Psel. *Arheologia*, 5, pp. 94-98.
- Pokas, P. M. 1988. Srednevekove naselenie srednego Podsenia po dannym antropologii. In: P. P. Tolochko (red.). *Chernigov i ego okrug v IX-XIII vv*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118.
- Pokas, P. M. 1988a. Antropologicheskaia kharakteristika pogrebenii. In: E. V. Maksimov, A. V. Petrashenko. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 136-138.
- Rudych, T. O. 2004. Antropologichni materialy z rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby po vul. K. Patorzhynskoho, 14. *AVU 2003-2004 rr*. Kyiv, pp. 420-424.
- Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I-II tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NANU.
- Rudych, T. O. 2016. Antropologichna koleksiia z mohylnyka Luka, fondiv IA NANU Ukrainy. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (16), pp. 150-160.
- Rudych, T. O. 2016. Antropologichniy material z mohylnyka davnoruskoi doby Luka (Kuchar). *Arheologia*, 1, pp. 42-52.
- Seheda, S. P. 2001. *Antropologichnyi sklad ukrainskoho narodu. Etnohetychnyi aspekt*. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihi.
- Shevchenko, A. V. 1980. Antropologicheskaia kharakteristika naselenia nizoviev Volgi (po kraniologicheskim materialam mogilnika Khan-Tiube). In: V. P. Alekseev (red.) *Issledovania po paleoantropologii i kraniologii SSSR. Sbornik muzeia antropologii i etnografii, XXVI*, pp. 139-168.
- Tolochko, P. P. 1999. *Kochevyie narody stepi i Kievskaa Rus*. Iz-vo Moskovskoho gosudarstvennogo universiteta.
- Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zubov, A. A. 1973. *Etnicheskaia odontologia*. Moskva: Nauka.

І. Б. Шрамко *

РОГОВЕ ЗАВЕРШЕННЯ ЛУКА З БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Детально описується та аналізується роговий виріб, оформлений у скіфському звіриному стилі, випадково знайдений на території Більського городища. Предмет належить до ранньоскіфського часу і є ще одним зразком художнього оздоблення деталей військового спорядження населення європейської Скіфії. За морфологічними та стилістичними ознаками наконечник міг бути виготовлений місцевими майстрами у першій половині VI ст. до н. е.

Ключові слова: Лісостепова Скіфія, Більське городище, роговий наконечник, лук, скіфський звіриний стиль, перша половина VI ст. до н. е.

Більське городище — видатна археологічна пам'ятка, наукова інформативність якої вражає. Кожного року під час археологічних розкопок поселення роблять рідкісні знахідки та виявляють виразні археологічні об'єкти. Серед предметів ранньоскіфського часу увагу науковців привертають рогові та кістяні вироби, передусім, оформлені у скіфському звіриному стилі, проте вони зазвичай рідко трапляються на поселеннях лісостепової Скіфії. Більшість їх походить з поховань курганных могильників, значно менша частина належить до випадкових знахідок. У кожному разі художньо оформлений виріб з кістки або рогу залишається неповторним, оскільки не є результатом серійного виробництва за готовою формою (лиття), або штампування за готовим зразком. Кожна річ індивідуальна, хоча й виготовлена за сталими традиціями відповідно до функціонального

призначення та художнього стилю, характерного для певного періоду розвитку скіфської культури.

Серед інших вирізняється група предметів другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е., які науковці інтерпретують як наконечники на лук (Черненко 1981, с. 16; Петренко, Маслов, Канторович и др. 2000, с. 244; Канторович 2012; Шрамко 2015, с. 500; Раевский, Куланда, Погребова 2016, табл. VIII: 2, 4) або псалії (Полидович 2004, с. 147, 149, рис. 4: 8; Могилов 2005, с. 29 та ін.). Цілком можлива приналежність деяких з них до оздоблення сагайдака (Раевский, Куланда, Погребова 2016, с. 168, табл. XIII: 7), або руків'я батога (Смирнов 2015, с. 54—55). Окремі знахідки зараховані до наконечників піхов (Иванчик 2001, с. 83, рис. 35: 1). На наш погляд, ці артефакти, перш за все, слід розглядати як рогові закінчення-насадки для певних категорій речей, однак, розміри деяких з них, діаметри втулок та контекст виявлення, більш упевнено дозволяють інтерпретувати їх як декоративні закінчення луків (Шрамко 2015). Проте, слід згадати цікаву і достатньо обґрунтовану версію М. Смирнова щодо використання набору рогових предметів з Темір-Гори як деталей оформлення батога (Смирнов 2015, с. 55).

Протягом останніх двох десятиріч два подібні артефакти були виявлені нами під час розкопок найбільш раннього Західного укріплення Більського городища у комплексах першої половини VI ст. до н. е. (Шрамко 2015, с. 497). Контекст цих рідкісних знахідок у різних зольниках серед інших рогових виробів вказував на доволі широке використання їх осілим населенням, а знайдена у заповненні господарської ями заготовка свідчила про те, що подібні речі

* ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, ORCID 0000-0003-1009-9262, i.b.Shramko@Karazin.ua

© І. Б. ШРАМКО, 2019

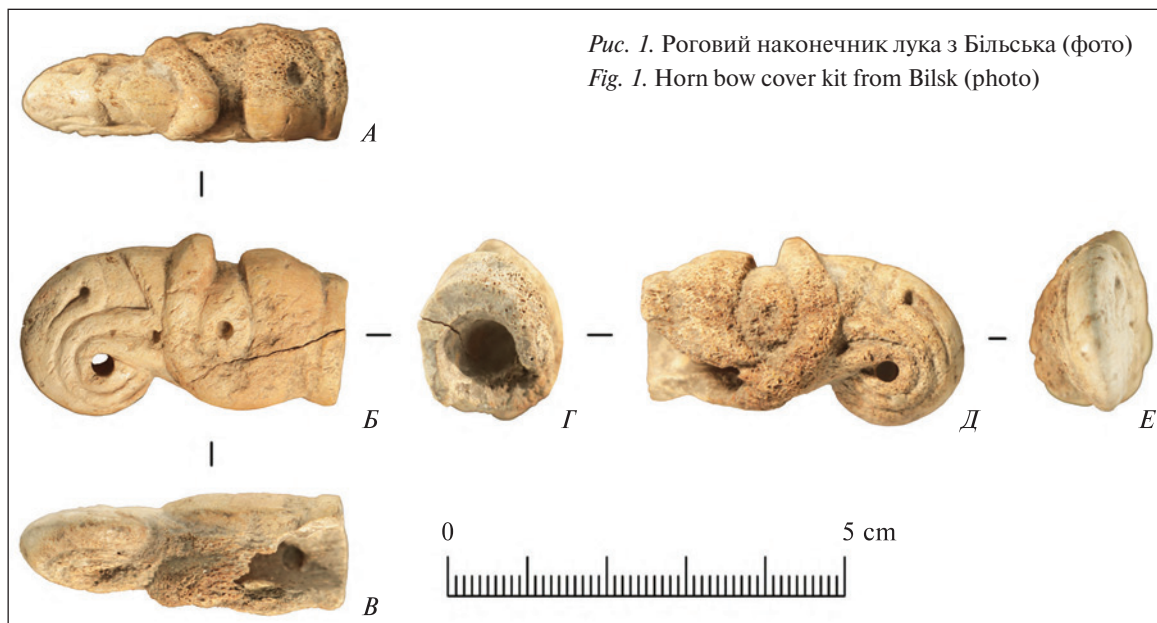

Рис. 1. Роговий наконечник лука з Більська (фото)
Fig. 1. Horn bow cover kit from Bilsk (photo)

виготовлялись місцевими ремісниками за відомими їм зразками.

У минулому році до фондів Історико-культурного заповідника «Більськ» надійшла ще одна цікава знахідка (рис. 1), передана на постійне зберігання вдовою П. Я. Гавриша, до якого, за її словами, предмет потрапив від мешканця с.Більськ¹. На жаль, не залишилось ніяких даних про точне місце виявлення артефакту, проте, цілком імовірно можна припустити, що він був піднятий з поверхні одного із зольних насипів Західного укріплення, оскільки у мікропорах рогу, різьблених лініях та отво-

рах виробу добре помітна зола світло-сірого кольору.

Предмет овальної форми, витягнутих пропорцій, виготовлений у вигляді об'ємної голови хижого птаха з рогом барана. Виріб оформлений у скіфському звіриному стилі (рис. 1; 2), у цілому має задовільний стан збереженості, хоча ще в давнину була відламана частина втулки (рис. 1: В, Д) та у двох проекціях предмета помітна невеличка тріщина (рис. 1: Б, Г). З лицьового боку в окремих місцях — сліди тривалого використання. Кінчик дзьоба птаха доволі затертий, має добре заглажену й навіть блискучу поверхню, слабо виражений рельєф різьблених ліній. Із зворотного боку (рис. 1: Д) окремі деталі образу набагато чіткіші (рис. 1: Д; 2: Д).

Голова птаха виготовлена з цільної рогової заготовки у техніці двобічного об'ємного різьблення, кільцева врізана лінія відокремлює її від

¹ Дякуємо директору Історико-культурного заповідника «Більськ» Коросту Ігорю Івановичу за можливість ознайомитися зі знахідкою та опублікувати її. Попередня коротка інформація про цей артефакт міститься у спільній статті Д. С. Гречка, І. І. Короста та О. В. Шелехана, що має вийти друком у грудні 2019 р.

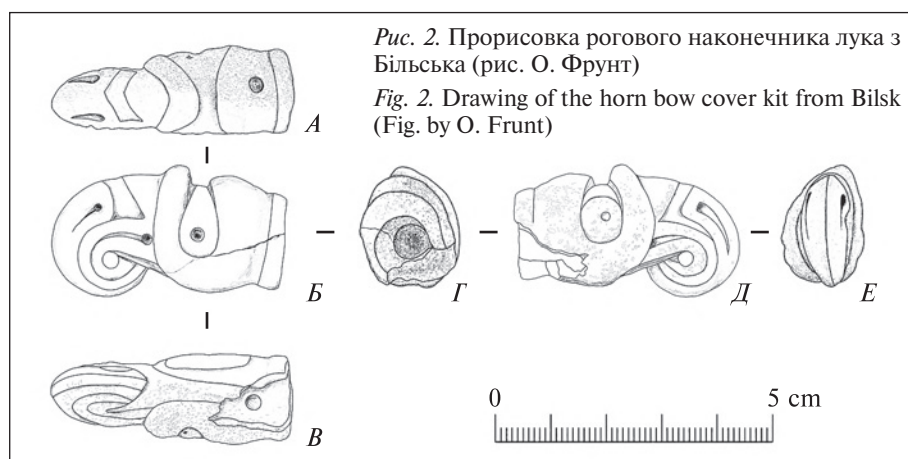

Рис. 2. Прорисовка рогового наконечника лука з Більська (рис. О. Фрунт)

Fig. 2. Drawing of the horn bow cover kit from Bilsk (Fig. by O. Frunt)

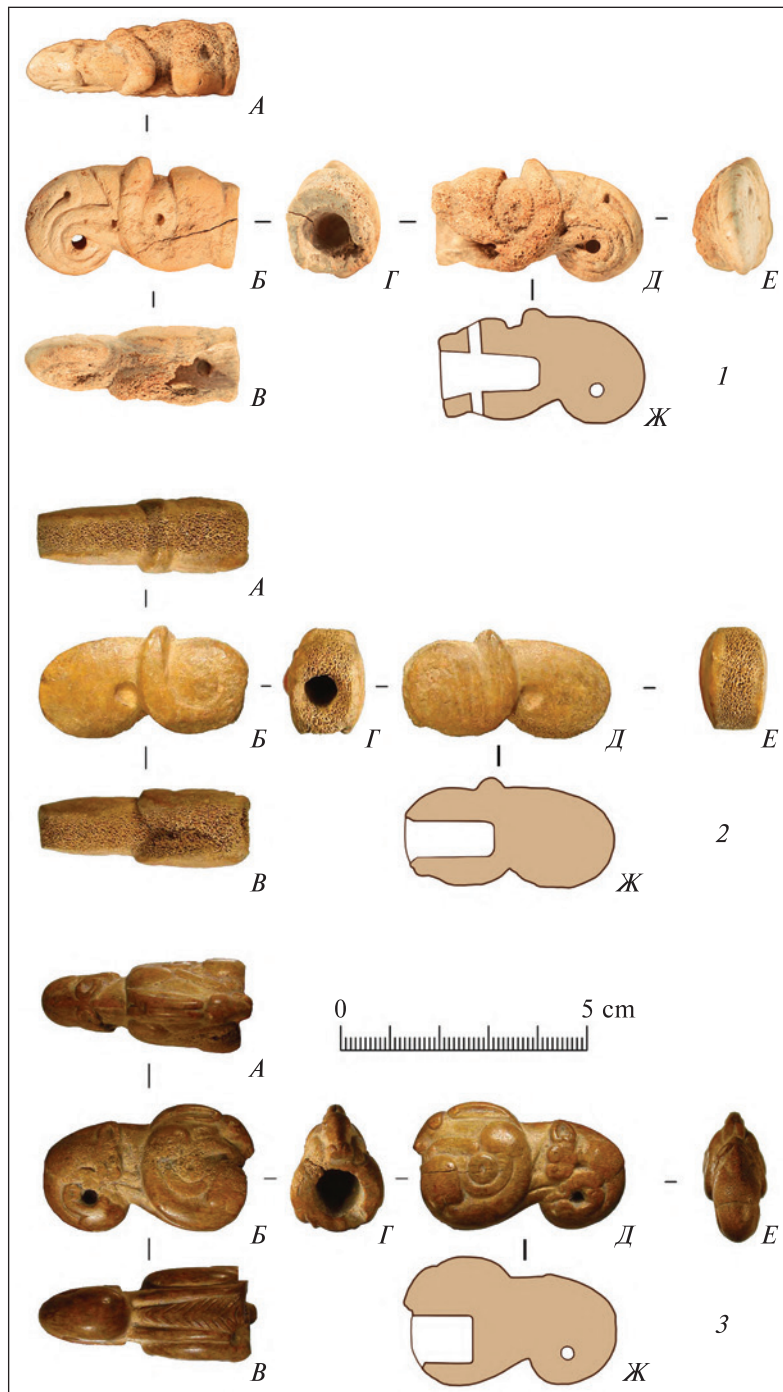

Рис. 3. Рогові наконечники луків, знайдені на Більському городищі: 1 — випадкова знахідка, Західний Більськ (?); 2 — зольник 13, яма 11, Західний Більськ; 3 — зольник 28, приміщення 9, Західний Більськ

Fig. 3. Horn bow cover kits found at Bilsk Hill-fort: 1 — random find, Western Bilsk (?); 2 — ash mound 13, pit 11, Western Bilsk; 3 — ash mound 28, room 9, Western Bilsk

невеликої муфти зі скритою втулкою, через яку вертикально проходив фіксатор (штифт), отвір від якого добро помітний на горбистій тім'яній частині голови птаха (рис. 1: А; 2: А). Хоча з одного боку частина втулки відламана, на муфті частково зберігся наскрізний отвір (рис. 1: В, Г, Д).

Предмет виконаний згідно канонів ранньоскіфського мистецтва. Майстер передав об'ємною різьбою округлу голову птаха з випуклими очима, що виділені прокресленою обвідкою (рис. 1: Б; 2: Б). Верхня лінія ока з лицевого боку затерта, краще помітна на зворотному (рис. 1: Д). Масивний витягнутий дзьоб

(рис. 1: Б, Д; 2: Б, Д) з проробленими глибокими рельєфними складками, що повторюють його форму та імітують лінію рота стикається з нижньою лінією голови. Округлі заглиблення акцентують ротові та носові пазухи (рис. 1; 2). Чітко показана восковиця (рис. 1: Б, Д; 2: Б, Д), яка уступом відділена від наддзьоб'я. Головною ознакою, що надає моделюванню образу певну закінченість є добре виражені роги барана, які починаються від тім'я, проходять під очами птаха, круто загинаються догори, помітно виступаючи над верхньою лінією голови та мають загострене закінчення (рис. 1; 2). Голова птаха, його очі та злегка звисаючий дзьоб розташовані на одній лінії. Додаткові образи на виробі відсутні.

Таким чином, випадково знайдений на Більському городищі роговий наконечник у вигляді об'ємної голови рогатого, хижого птаха має усі ознаки одного з яскравих образів ранньоскіфського мистецтва — бараноптаха (Артамонов 1968; Шкурко 1982; Канторович 2007; 2012; 2015, с. 797).

Загальні розміри предмета: довжина 4,0 см, максимальна висота 2,3 см; ширина втулки 1,5 см; внутрішній діаметр втулки 0,7 см, глибина отвору 1,7 см; діаметр отвору для фіксатора 0,2 см, вага 7,23 г.

Функціонально предмет призначений для декоративного оформлення закінчення якогось-предмету з військового спорядження вершника.

Так звані рогаті птахи, або бараноптахи є типовим синкретичним образом раннього скіфського мистецтва (Артамонов 1968; Рябкова 2005, с. 46—57; Канторович 2007; 2015, с. 797 та ін.), який був пов'язаний з передньоазіатськими походами кочовиків та з давніми кавказькими традиціями (Шкурко 1982, с. 3; Раевский, Куллада, Погребова 2016, с. 74—75 та ін.). Він був поширений як на території Степу (Leskov 1974, р. 55; Яковенко 1972, с. 261; 1976, с. 237, 238, рис. 1: 2; Кореняко, Лукьяшко 1982, с. 150, рис. 2: 2; Канторович 2010, с. 215, рис. 19: 7; Посегун 2009, с. 121, рис. 9: 34; Рябкова 2005, с. 45, ил. 1: 3 та ін.), так і Лісостепу (Бандрівський 1996, с. 346, рис. 1: 1; Могилов 2008, с. 29, рис. 56: 23; Смирнова 1996, с. 196, рис. 11: 1; Ильинская 1968, с. 106—107, табл. IV: 2; XX: 16; XXXIV: 1; Андриенко 1999, с. 22—23; Шрамко 2015, с. 488, ил. 1: 491, ил. 2 та ін.). Поєднання в одному предметі рис барана та хижого птаха, звичайно, не є випадковістю, на що звертали увагу різні дослідники скіфського мистецтва (Шкурко 1982, с. 3; Ан-

дриенко 1999, с. 22—23; Погребова, Раевский 1992, с. 134—135; Рябкова 2005, с. 42—67; Полидович 2004, с. 147—148; Канторович 2007, с. 235—257; 2015, с. 797—798; Раевский, Куллада, Погребова 2016, с. 74—75 та ін.).

З території Північного Причорномор'я походять 13 подібних до випадково знайденого в Більську предметів, що можуть бути розглянуті як наконечники луків. У дев'яти випадках вони виявлені у курганах, в похованнях із зброєю, лише у трьох — в культурних нашаруваннях та господарчих об'єктах лісостепових поселень. В одному випадку — знахідка не прив'язана до конкретної пам'ятки. Для шести поховальних комплексів визначений контекст розташування предметів в могилі. У чотирьох випадках (Семенівка, к. 2, пох. 1; Нижні Сірогози, к. 3, пох. 5; Темір-Гора, основне поховання; Дюнний, пох. 22) рогові наконечники були знайдені зліва від похованої людини, біля її руки, у двох (Височино, 1, к. 6, пох. 4; Новоолександрівка, к. 7, пох. 8) — за спиною небіжчика, або справа від стегна, поряд зі стрілами, деталями сагайдака, що вказує на характер використання предмету. Зазвичай ці рогові наконечники пов'язані з речами, які воїн носив при собі, на поясі, або за спиною (сагайдак, нагайка та ін.). Деталі кінського спорядження (вудила, псалії, елементи декору вуздечки), у поховальних комплексах, як правило, лежать окремо. На певну закономірність розташування подібних предметів у похованнях звернув увагу М. Смирнов (2015, с. 54).

Зроблений нами загальний огляд артефактів, що за певними критеріями можуть вважатися роговими наконечниками на предмети військового спорядження дозволяє ідентифікувати нову знахідку з Більська як новий зразок таких виробів та зарахувати його до однієї з виділених нами груп аналогічних предметів (Шрамко 2015).

Порівняльний аналіз свідчить, що за розмірами, зовнішнім виглядом (не зважаючи на додаткові зображення) знайдений предмет подібний до рогових наконечників першої групи (за І. Шрамко), проте серед них слід, передовсім, відзначити зразки з двох поховальних комплексів другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. — Семенівка, курган 2 та Темір-Гора, основне поховання (Яковенко 1976, с. 236—240; Leskov 1974, р. 55, Abb. 74; Шрамко 2015, табл. 1: 6, 8). Грецька ойнохоя з кургану Темір-Гора дозволяє розглядати дату комплексу у межах 650—630 рр. до н. е. (Kerschner, Schlotzhauer 2005, р. 20; Смирно-

ва, Вахтина, Кашуба, Старкова 2018, с. 215). Предмети мають витягнуту форму, а хижий птах — масивний сильно зігнутий дзьоб, пророблений глибоким різбленням, чітко передане око з очницею та зіницею. З урахуванням наявності та зовнішнього вигляду рогу барана більші збіги бачимо у наконечнику із Семенівки (Leskov 1974, р. 55, Abb. 74; Шрамко 2015, с. 506—507). Помітні загальні риси у моделюванні голови птаха з довгим дзьобом. Проте, найбільш повними, точнішими аналогіями новій знахідці з Більська вважаємо два артефакти, виявлені нами під час розкопок Західного укріплення Більського городища (рис. 3: 2, 3). Маємо на увазі роговий наконечник з приміщення 9 (перша чверть VI ст. до н. е.) зольника 28 та рогову заготовку під наконечник, знайдену у господарській ямі 11 (перша половина VI ст. до н. е.) зольника 13 (Задніков 2013 с. 366—371; 2014, с. 253—265; Шрамко 2015, с. 497; 2017, с. 368). Передусім, ці три предмети об'єднують головні конструктивні деталі (рис. 3): загальна схема розміщення дзьоба та ока птаха на одній, горизонтальній осі, а також розміри, форма дзьоба, положення та форма рога, круто загнутого до гори (в одному випадку ріг імітований фігурою зайця). Предмети не тільки мають близькі метричні показники, але й певні збіги у переданні образу рогатого птаха. Особливо це помітно під час порівняння нової знахідки (рис. 3: 1) з наконечником (рис. 3: 2), знайденим у зольнику 13 Західного Більська (Шрамко 2015, с. 488, ил.: 2; 491, ил. 2: 2). Якщо врахувати, що виготовлення одного з предметів не було завершено (рис. 3: 2), ми маємо підстави вважати, що усі три артефакти були виконані у ранньоскіфський час саме на Більському городищі. Близькість метричних характеристик та стилістичного оформлення трьох рогових наконечників знайдених на одному поселенні, дозволяє ставити питання про складення певної традиції виготовлення подібних предметів місцевими майстрами за канонами скіфського мистецтва. Хронологічна позиція, раніше знайдених у закритих комплексах Західного укріплення наконечників дозволяє припустити, що й випадково знайдений на одному із зольників цього поселення подібний артефакт також можна датувати першою половиною VI ст. до н. е.

Таким чином, нова знахідка, безумовно, важлива для подальшого вивчення ранньоскіфського мистецтва, його поширення на території східноєвропейського лісостепу. Кількість та різноманітність різновидів зооморф-

но оформлених кістяних та рогових предметів, знайдених в останні роки на території Більського городища та його округи, а також сліди кісткорізного виробництва, зафіксовані під час розкопок поселення, ще раз доводять, що саме місцеві майстри виготовляли доволі широкий асортимент високохудожніх виробів з кістки та рогу, задовольняючи потреби різних соціальних та етнічних груп населення, яке мешкало у другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. на схід від Дніпра.

- Артамонов, М. И. 1968. Происхождение скифского искусства. *Советская археология*, 4, с. 27-45
- Андрienко, В. П. 1992. Комплекс начала раннескифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп II). *Донецкий археологический сборник*, 1. Донецк, с. 73-86.
- Андрienко, В. П. 1999. О находках изображений рогатых птиц на поселениях Ворсклы (хронология и семантика). В: Кадеев В. И. (ред). *Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конф. (Харьков, 21—23 октября 1999 г.)*. Харьков, с. 22-23.
- Бандрівський, М. С. 1996. Про час появи найраніших зразків скіфського звірино-стилю на заході України. *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава, с. 345-352.
- Гречко, Д. С., Корост, І. І., Шелехань, О. В. 2019. Нові надходження матеріалів ранньоскіфського часу до фондів ІКЗ «Більськ». В: Корост І. І. (ред). *Археологічні дослідження Більського городища — 2018*. Київ, Котельва, с. 165-171 (у друці).
- Задніков, С. А. 2013. Античная керамика из землянок конца VII — первой четверти VI вв. до н. э. Западного Бельского городища. В: В. Ю. Зуев (ред.). *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург, с. 366-371.
- Задніков, С. А. 2014. Комплекс античных амфор первой половины VI в. до н. э. из ямы 11 зольника 13 Западного Бельского городища. *Tyragetia. serie nouă. Vol. VIII [XXIII]. nr 1, Arheologie. Istorie Antică. Chişinău*, p. 253-265.
- Иванчик, А. И. 2001. Киммерийцы и скифы. *Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Москва.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова Думка.
- Канторович, А. Р. 2007. Истоки и вариации образа бараноптицы (грифобарана) в раннескифском зверином стиле. В: Козенкова В. И., Малашев В. Ю. (ред.). *Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. Сборник памяти М. П. Абрамовой*. Москва, (МИАР, 8), с. 235-257.
- Канторович, А. Р. 2010. Истоки и вариации образов грифона и грифоноподобных существ в раннескифском зверином стиле в VII—VI вв. до н. э. В: Колесник А. В. (ред.). *Археологический альманах*, 21 (Изобразительное искусство в археологическом наследии), Донецк, с. 189-224.
- Канторович, А. Р. 2012. Проблема хронологии образа бараноптицы (грифобарана) в раннескифском зверином стиле. В: Алексин В. А. (ред.). *Культура*

степной Евразии и их взаимодействие с другими цивилизациями. Санкт-Петербург ИИМК РАН «Периферия». Книга 2, с. 362-370.

Канторович, А. Р. 2015. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция. Диссертация докт. ист. наук. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова.

Копейкина, Л. В. 1972. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора. *Вестник древней истории*, 1, с. 147-159.

Кореняко, А. В., Лукьяшко, С. И. 1982. Новые материалы раннескифского времени на Левобережье Нижнего Дона. *Советская археология*, 3, с. 149-164.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Кам'янець-Подільський.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное-II. В: Гуляев В. И., Ольховский В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва, с. 238-248.

Полидович, Ю. Б. 2004. Зооморфно оформленные псалии как феномен скифской эпохи. *Археологический альманах*, 15 (Псалии). Элементы упряжи и конского снаряжения в древности). Донецк, с. 143-165.

Посегун, А. А. 2009. Раскопки кургана Дюнний в Аксайском районе Ростовской области. *Археологические записки*. 6. Ростов-на-Дону, с. 114-127.

Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1992. *Ранние скифы и древний Восток. К истории становления скифской культуры*. Москва: Наука.

Раевский, Д. С., Кулланда, С. В., Погребова, М. Н. 2016. *Визуальный фольклор. Поэтика скифского звериного стиля*. Москва: ИВ РАН.

Рябкова, Т. В. 2005. Образы звериного стиля в эпоху скифской архаики. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. 37. Санкт-Петербург, с. 42-67.

Рябкова, Т. В. 2012. Уздечные принадлежности скифского типа из Тейшебаини. *Российский археологический ежегодник*. 2. Санкт-Петербург.: Изд. Санкт-Петербургского университета, с. 360-382.

Смирнов, Н. Ю. 2015. Зверь и птица из Темир-Горы. *Боспорские исследования*, XXXI. Санкт-Петербург, с. 50-59.

Смирнова, Г. И., Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т., Старкова, Е. Г. 2018. *Городище Немиров на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и научного архива ИИМК РАН*. Санкт-Петербург: ГЭ ИИМК РАН, НКТ, 336 с.

Черненко Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Київ: Наукова думка.

Шкурко, А. И. 1982. Фантастические существа в искусстве Лесостепной Скифии. *Труды Государственного исторического музея*. 54 (Археологические исследования на юге Восточной Европы. Часть вторая). Москва, с. 3-8.

Шрамко, И. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельска. *Труды Государственного Эрмитажа*. 77 (Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы). Санкт-Петербург, с.487-511.

Шрамко, И. Б. 2017. Новый погребальный комплекс раннескифского времени в могильнике Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), Київ, с. 368-380.

Яковенко, Э. В. 1976. Древнейший памятник искусства скифов. *Советская археология*, 2, с. 236-240.

Kerschner, M., Schlotzhauer, U. 2005. A new classification system for East Greek pottery. *East&West*, 4 (1), p.1-56.

Leskov, A. M. 1974. Die skythische Kurgan. *Antike Welt*. Sondernummer.

Надійшла 19.10.2019

И. Б. Шрамко

Кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, директор Музея археологии ХНУ имени В. Н. Каразина, ORCID 0000-0003-1009-9262, i.b.Shramko@Karazin.ua

РОГОВОЕ ОКОНЧАНИЕ ЛУКА С БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

В статье впервые детально описывается и анализируется роговое изделие, оформленное в скифском зверином стиле, случайно найденное на территории Бельского городища (VIII—IV вв. до н. э.) в Днепровском лесостепном Левобережье.

Предмет относится к раннескифскому времени и является еще одним примером художественного оформления деталей воинского снаряжения населения европейской Скифии. По некоторым морфологическим и стилистическим признакам, случайно найденный наконечник близок находкам из степных курганов Темир-Гора и Семеновка, однако наиболее точные аналогии ему дают материалы Западного укрепления Бельского городища. Здесь, при раскопках зольных насыпей в 1996 и 2008 гг. были найдены два артефакта, интерпретированные нами как роговые наконечники на лук. Предметы имеют сходные очертания, пропорции, моделировку, метрические данные. Оба изделия оформлены в виде объемной головы птицы с рогом. Наконечник, найденный в зольнике 28 (1996 г.), украшен изображениями свернувшихся в кольцо животных: пантеры и зайца. Фигура последнего имитирует рог, придавая наконечнику образ рогатой птицы. Изготовление рогового наконечника из зольника 13 (2008 г.) не было завершено, его детали не проработаны, однако вполне понятно переданы общие черты образа птицы с рогом. Данные предметы обнаружены в жилом (землянка) и хозяйственном (яма) комплексах.

Случайно найденный на Бельском городище роговой наконечник не имеет четкого контекста обнаружения, однако по ряду признаков, несомненно, близок двум предшествующим находкам и позволяет ставить вопрос о сложении местной традиции изготовления подобных предметов. Выразительная коллекция резной кости, сформировавшаяся за период многолетних раскопок поселения, а также зафиксированные на нем следы косторезного производства, находки орудий для работы с костным материалом позволяют с уверенностью говорить об изготовлении многих видов костяных и роговых изделий местными мастерами. Найденные на Бельском городище

роговые наконечники луков могут быть датированы первой половиной VI в. до н. э., хотя в степях Северного Причерноморья подобные предметы известны в памятниках более раннего времени — второй половины VII в. до н. э.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Лесостепная Скифия, Бельское городище, Западное укрепление, роговой наконечник на лук, скифский звериный стиль, первая половина VI в. до н. э.

Iryna B. Shramko

PhD, Associate Professor of the Department of Historiography, Source Studies and Archaeology of V.N. Karazin Kharkiv National University, Director of the Museum of Archaeology of V.N. Karazin KNU, ORCID 0000-0003-1009-9262 i.b.Shramko@Karazin.ua

THE HORN BOW COVER KIT FROM BILSK HILL-FORT

In the article a horn item, designed in Scythian animal style, accidentally found at the territory of the Bilsk hill-fort (VIII—IV c. BC) in the Dnieper forest-steppe Left Bank Ukraine, is published for the first time.

The item belongs to the early Scythian time and is an example of the military equipment decoration details of the European Scythia population. According to some morphological and stylistic features, the randomly found bow cover kit is close to finds from the steppe mounds Temir-Gora and Semenovka, however, the materials of the Western fortification of Bilsk hill-fort give it the most accurate analogies. Here, during the excavation of different Zolnik (ash mounds) in 1996 and 2008, two artifacts were found, interpreted by us as horn bow covers. Objects have similar outlines, proportions, modeling, and metric data. Both products are designed as a volumetric head of a bird with a horn. The bow cover, found in ash mound 28 (1996), is decorated with images of animals curled into a ring: panthers and hares. The figure of the latter imitates a horn, giving the bow cover an image of a horned bird. The manufacture of the horn bow cover from ash mound 13 (2008) was not completed, its details were not worked out; however, the general features of the image of a bird with a horn are quite clearly conveyed. These items were found in residential (dugout) and household (pit) complexes.

The random find of the horn bow cover kit found at Bilsk hill-fort does not have a clear detection context, however, according to a number of signs, it is undoubtedly close to the two previous finds and allows us to raise the question of the local tradition of such objects manufacturing. An expressive collection of carved bone items, formed over the period of many years of excavation of the settlement, as well as traces of bone-carving production recorded at it, finds of tools for working with bone material allow us to speak with confidence about the manufacturing of many types of bone and horn products by local craftsmen. The horn bow covers found at Bilsk settlement can be dated by the first half of VI c. BC, although in the steppes of the Northern Black Sea region such objects are known in the monuments of an earlier time — the second half of VII c. BC.

Key words: Forest-Steppe Scythia, Bilsk hill-fort, Western fortification, horn bow cover kit, Scythian animal style, first half of VI c. BC.

References

- Artamonov, M. I. 1968. Proishozhdenie skifskogo iskusstva. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 27–45.
- Andrienko, V. P. 1992. Kompleks nachala ranneskifskogo vremeni na poselenii Pozharnaya Balka (raskop II). *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 1. Donetsk, s. 73–86.
- Andrienko, V. P. 1999. O nakhodkakh izobrazhenii rogoatkh ptits na poseleniakh Vorsklyi i (khronologiya i semantika). V: V. I. Kadeev (red.). *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy i: tez. dokl. nauch. konf.* (Kharkov, 21–23 oktiabria 1999 g.). Kharkov, s. 22–23.
- Bandrivskiy, M. S. 1996. Pro chas poiavy nairanishykh zrazkiv skifskoho zvyrinoho styliu na zakhodi Ukrainy. *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pamiatok rannoho zaliznogo viku Yevropy*. Poltava, s. 345–352.
- Chernenko E. V. 1981. *Skifskii luchniki*. Kyiv: Nauk. dumka, 168 s.
- Hrechko, D. S., Korost, I. I., Shelekhan, O. V. 2019. Novi nadkhodzhennia materialiv rannoskifskoho chasu do fondiv IKZ «Bilsk». V: Korost I. I. (red). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilske horodyshcha — 2018*. Kyiv, Kotelva, s. 165–171 (u drutsi).
- Iakovenko E. V. 1976. Drevneishyi pamiatnik iskusstva skifov. *Sovetskaya arkheologiya*. № 2, s. 236–240.
- Ilinskaia V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiiev: Nauk. dumka. 203 s.
- Ivanchik A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify. Kulturno-istoricheskie i khronologicheskie problemy arkheologii vostochnoevropeiskikh stepei i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni*. M. 324 s.
- Kantorovich A. R. 2007. Istoki i variatsyi obraza baranoptitsy (grifobarana) v ranneskifskom zverinom stile. *Severnyi Kavkaz i mir kochevnikov v rannem zheleznom veke. Sbornik pamiat M. P. Abramovoi / red. V. I. Kozenkova V. Iu. Malashev. M. (MIAR № 8)*, s. 235–257.
- Kantorovich A. R. 2010. Istoki i variatsyi obrazov grifona i grifonopodobnykh suschestv v ranneskifskom zverinom stile v VII–VI vv. do n.e. *Izobrazitelnoie iskusstvo v arkheologicheskom nasledii. Arkheologicheskii almanakh*. № 21/ gl. red. Kolesnik A. V., Donetsk, s. 189–224.
- Kantorovich A. R. 2012. Problema khronologii obraza baranoptitsy (grifobarana) v ranneskifskom zverinom stile. *Kul'tura stepnoy Evrazii i vzaimodeystvie s drugimi tsivilizatsiyami / red. V. A. Alekshin i dr. SPb.: IIMK RAN «Periferiya»*. Kn. 2, s. 362–370.
- Kantorovich A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiya, tipologiya, khronologiya, evoliutsiia*. Dissertatsiya dokt. ist. nauk. Moskovskii gosudarstvennyi universitet imeni M. V. Lomonosova.
- Kerschner M. Schlotzhauer U. 2005. A new classification system for East Greek pottery. *East & West*, 4 (1), p. 1–56.

- Kopeikina L. V. 1972. Raspisnaia rodosko-ioniiskaia oinokhoia i kurgana Temir-Gora. *Vestnik drevnei istorii*, № 1, s. 147-159.
- Koreniako A. V., Lukiashko S. I. 1982. Novyye materialy ranneskifskogo vremeni na Levoberezhie Nizhnego Dona. *Sovetskaia arkheologiya*, № 3, s. 149-164.
- Leskov A. M. 1974. Die skythische Kurgan. *Antike Welt*, Sondernummer.
- Mohylov O. D. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kamianets-Podilskyi, 2008. 439 s.
- Petrenko V. G., Maslov V. E., Kantorovich A. R. Khronologiya tsentralnoi gruppy kurganov mogilnika Novozavedennoie - II. *Skify i sarmaty v VII-III vv. do n.e. Paleoeкологиia, antropologiia i arkheologiia* / red. V.I. Guliaiev, V.S. Olhovskiy. Moskva, 2000. S. 238-248.
- Pogrebova M. N., Raevskiy D. S. 1992. Rannie skify i drevniy Vostok. K istorii stanovleniya skifskoy kultury. Moskva: Nauka.
- Posegun A. A. Raskopki kurgana Diunnyi v Aksakai skomraione Rostovskoi oblasti. *Arkheologicheskie zapiski*. Vyp. 6. Rostov-na-Donu, 2009. s. 114-127.
- Raievskii D. S., Kullanda S. V., Pogrebova M. N. 2016. *Vizualnyi folklor. Poetika skifskogo zverinogo stilja*. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN.
- Riabkova T. V. 2005. Obrazy zverinogo stilja v epokhu skifskoi arkhaiki. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha* № 37. Sankt-Peterburg, s. 42-67.
- Riabkova T. V. 2012. Uzdechnye prinallezhnosti skifskogo tipa i Teishebaini. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik* / red. L. Vishniatskogo. — SPb.: Izd. Sankt-Peterburgskogo universiteta, № 2, s. 360-382.
- Shkurko A. I. 1982. Fantasticheskie sushchestva v iskusstve Lesostepnoi Skifii. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*. 54 (Arkheologicheskie issledovaniia na iuge Vostochnoi Evropy. Chast vtoraja) /Otv. red. D.L. Talis. Moskva, s. 3-8
- Shramko I. B. Rogovyye nakonechniki lukov s Zapadnogo Belska. 2015. *Arkheologiia bez granic. Kollektzii, problemy, issledovaniia, gipotezy*. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. LXXVII. Sankt-Peterburg, s. 487-511
- Shramko I. B. 2015. Rogovyye nakonechniki lukov s Zapadnogo Belska. *Arkheologiia bez granits. Kollektzii, problemy, issledovaniia, gipotezy*. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*. LXXVII. Sankt-Peterburg. s. 487-511
- Shramko I. B. 2017. Novyi pogrebalnyi kompleks ranneskifskogo vremeni v mogilnike Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, vyp. 2(23), Kyiv, s. 368-380
- Smirnov N. Iu. 2015. Zver i ptica iz Temir - Gory. *Bosporskie issledovaniia*, XXXI. Sankt-Peterburg, s. 50-59.
- Smirnova G. I., Vakhtina M. Yu., Kashuba M. T., Starkova E. G. 2018. *Gorodishche Nemirov na reke Iuzhnyii Bug. Po materialam raskopok v XX veke iz kollektsii Gosudarstvennogo Ermitazha i nauchnogo arkhiva IIMKRAN*. Sankt-Peterburg: GEIIMKRAN, NKT, 336 s.
- Zadnikov S. A. 2013. Antichnaia keramika iz zemliank kontsa VII - pervoi chetverti VI vv. do n.e. Zapadnogo Belskogo gorodishcha. V: V. Iu. Zuev (red.). *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na Evraziiskom perekrestke: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. SPb, s. 366-371.
- Zadnikov S. A. 2014. Kompleks antichnykh amfor pervoi poloviny VI v. do n.e. iz iamy 11 zolnika 13 Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Tyrageia*, serie nouă. VIII [XXIII]. nr 1, Arheologie. Istorie Antică. Chişinău, p. 253-265.

А. В. Івченко *

РОЗКОП «ОРІЄНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

На некрополі Ольвії десять років досліджується широкою площею розкоп «Орієнт». Ця територія характеризується деякими рисами, що роблять її особливо цікавою для дослідників поховальних обрядів: вона використовувалася протягом майже усього періоду існування античної Ольвії виключно для відправлення поховально-поминальних та пов'язаних з ними обрядів. Жодних ознак будь-якої господарської діяльності тут немає. При цьому тут зафіксовано достатньо високу щільність різночасових об'єктів ритуального призначення. Тому виникла необхідність стислого огляду результатів десятирічної роботи.

К л ю ч о в і с л о в а: некрополь, поховання, поховально-поминальні ритуали, трупоспалення, підбій, склеп.

Некрополь Ольвії досліджується близько двохсот років. За цей час було видано велику кількість наукових робіт, що мали аналітичний чи публікаційний характер. Аналітичні роботи (у тому числі монографії) було присвячено головним чином окремим історичним періодам його існування (Козуб, 1974; Парович-Пешикан 1974; Скуднова 1988) або узагальненню матеріалів некрополя у цілому (Козуб 1984, с. 156—174; Папанова 1993; 2006). В аналітичних статтях переважно було розглянуто окремі типи або поховально-поминальних об'єктів та ритуалів, що були пов'язані з ними (Козуб 1987, с. 27—35; 2002, с. 37—41; Папанова 1997, с. 156—161; 2004, с. 296—300; 2005, р. 221—237), або поховальний інвентар та його типологія, хронологія тощо (Журавлев, Ломтадзе 2007, с. 78—91; Козуб 1986, с. 41—52; Папанова 2000, с. 194—2016). Публікаційні роботи було присвячено окремим об'єктам або результатам роботи на окремих ділянках некрополя впродовж відповідних польових сезонів (Буравчук 2013, с. 634—639; Бураков 1979, с. 75—82; 1980, с. 64—75; Назарчук 1988, с. 194—203).

* ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

Роботи планіграфічного характеру, спрямовані на узагальнення досліджень на окремих ділянках некрополя, що були отримані за весь час їх вивчення, нечисленні (Папанова 2001, с. 103—105). Саме такі дослідження можуть продемонструвати певні зміни, що з часом відбувалися у використанні конкретного сакрального простору. Аналізу результатів, що були отримані при розкопках однієї конкретної ділянки ольвійського некрополя, присвячена запропонована стаття.

Розкоп «Орієнт»¹ розташований у центральній частині території, що умовно зветься «некрополь Ольвії» (північний кордон території НІАЗ «Ольвія», на захід від городища). Роботи на ньому було розпочато у 2010 р. на місці випадково знайденого сучасного (давниною принаймні у декілька десятиріч) грабіжницького ходу, що вів до камери ґрунтового склепу римського часу. Під час дослідження цього склепу поруч було знайдено інші поховання, наслідком чого стало системне вивчення цієї ділянки широкою площею.

У 2010—2018 рр. було розкопано загалом 925 м². (Буйських, Івченко 2018, с. 4—5). Сучасна поверхня на цій ділянці була відносно пласка, з незначними коливаннями по абсолютній висоті. Стратиграфія розкопу досить проста. Верхній шар складався з тонкого прошарку дерену та гумусу у середньому 0,20 м завтовшки. Нижче до глибини у середньому 0,9—1,0 м від сучасної поверхні йшов супісок жовтого кольору, ще нижче розпочинався рудий суглинок, іноді з домішками «білоглазки». Формування ґрунту тут йшло переважно природним чином, за рахунок еолових процесів. На окремих квадратах на різній глибині були виявлені шари чорного щільного сильного гумусованого супіску, що, ймовірно, мали штучний характер.

¹ За традицією, що склалася у Ольвії за останні десятиріччя, новий розкоп отримує назву по назві найближчого репера (топоплан Д. Беленького, зйомка 1989 р.).

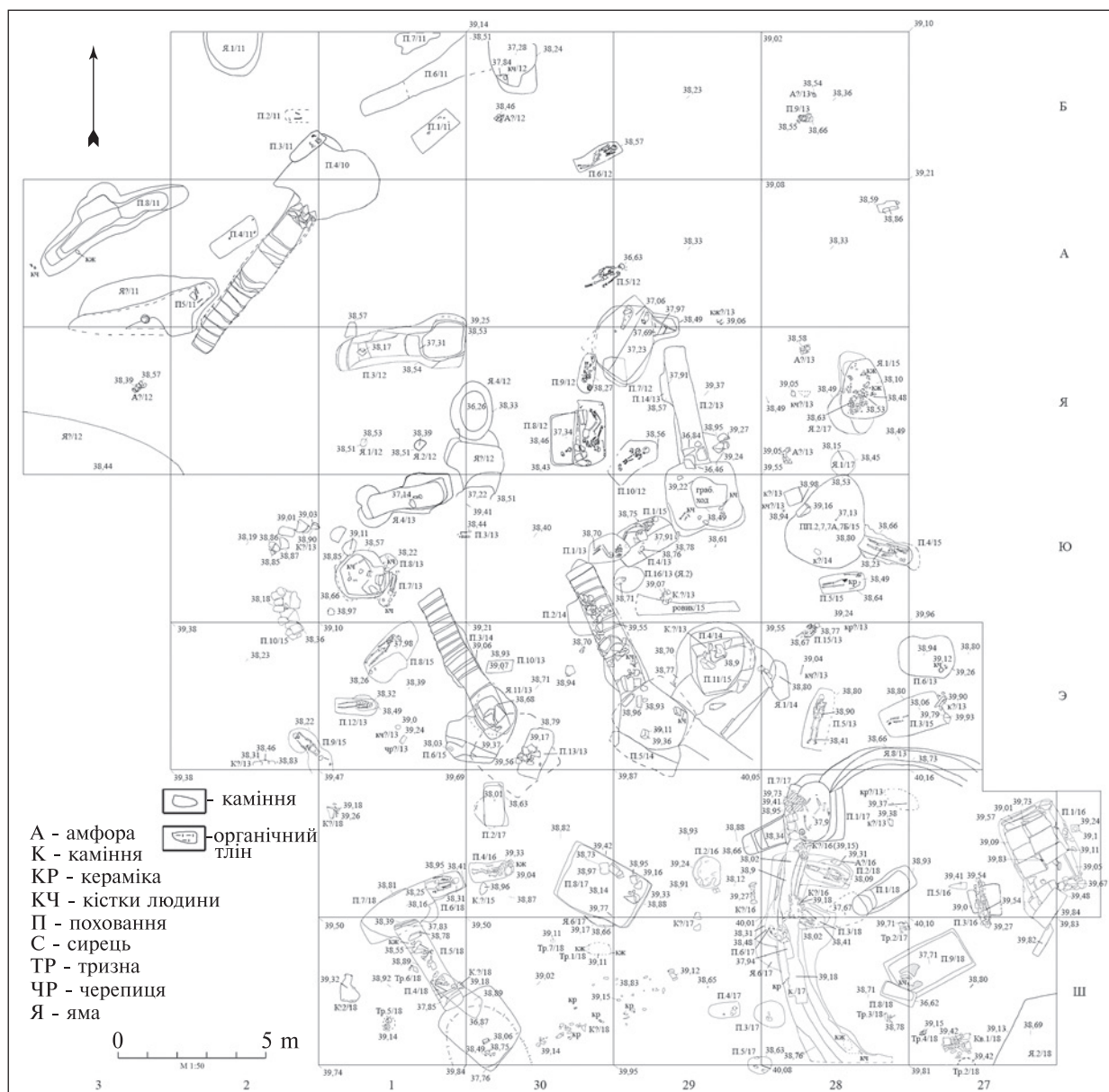

Рис. 1. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», загальний план

Fig. 1. Olbia, necropolis, excavation "Orient", general plan

На розкопі було виявлено шістдесят сім поховань різного типу та часу та п'ятдесят інших об'єктів, що були пов'язані з поховально-поминальною традицією (рис. 1). Частина з них була знайдена у шарі супіску на різній глибині, але більшість зафіксована на рівні суглинку (інколи досліджено лише нижню частину об'єкту, інколи поховання були зроблено саме з цього рівня). При дослідженні було визначено декілька важливих рис, що притаманні цій території:

1. Тут наявні об'єкти, що пов'язані виключно з поховально-поминальною традицією. Жодних ознак господарської діяльності не простежено.

2. Поховально-поминальні дії на цій території відбувалися протягом майже усього часу існування античної Ольвії (з середини VI ст. до н. е. до початку III ст. н. е.)

3. На цій території наявні усі типи поховальних споруд, що відомі на некрополі Ольвії. Єдине виключення — монументальні кам'яні склепи під великими курганами.

За часом існування (відповідно до історичної періодизації існування античного міста Ольвія) можна визначити наступні хронологічні періоди використання цієї території: пізньоархаїчний — ранньокласичний, класичний, пізньокласичний — елліністичний та римський.

чити, що надалі протягом усього періоду використання цієї території сліди ритуального вогню у об'єктах майже не зустрічаються (лише окремі невеличкі шматочки деревного вугілля та обпаленого ґрунту у деяких випадках).

Одне поховання № 5/2017 має підбійну конструкцію (Ивченко 2017, с. 21—23, кресл. 2, 10, 12, табл. 17, 19, 44, 72, 73). Воно було зафіксовано у стінці розкопу на рівні переходу супіску у суглинок. Пляма могильної ями фіксувалася дуже не чітко, вхідну яму простежити не вдалося взагалі. Орієнтовано з заходу на схід, підбій розташований з півдня. Кісток у підбої не було — лише три керамічних посудини, але за невеликим розміром поховальної камери можна вважати це поховання дитячим. На ольвійському некрополі підбійні поховання з'являються лише на межі архаїчного та класичного періоду з кінця VI ст. до н. е. (Папанова 2006, с. 90) і для цього часу дуже нечисленні. Отже, знахідка підбійної могили, яку за інвентарем можна впевнено датувати початком — серединою V ст. до н. е., дуже цікава.

Інших похованих було покладено у прості неглибокі ями, переважно зроблені недбало (контури не чіткі, стінки та дно нерівні, бугристі). Орієнтування широтне, головним чином на схід, інколи зі значними відхиленнями на північ (чотири випадки) чи незначними на південь (два). По одному разу похованого було покладено головою на північ, або північний схід, але у обох випадках об'єкти датовано досить умовно на підставі стратиграфії та планіграфії.

Звертає на себе увагу дуже погана збереженість людських кісток. У більшості могил кістяки фрагментовані (інколи збереглося лише по декілька невиразних невеличких уламків). У трьох похованнях, включаючи ймовірний підбій (№№ 3—5/2017 (Ивченко 2017, с. 21—24)) вони загалом відсутні, хоча у кожній з них простежено по декілька керамічних та скляних посудин, переважно імпортих. Усі вони були спрямовані у широтному напрямку. Виходячи з невеличких розмірів ям, ці поховання можна інтерпретувати як дитячі. Ще у одному дитячому похованні з фрагментованими кістками поганого стану також присутній керамічний набір з декількох посудин та кістяне намисто (№ 10/2012). На той самий час, поховання підлітків та дорослих, де присутні кістяки у більш-менш гарному стані (часткова фрагментованість пов'язана з об'єктами, більш пізніми за часом), безінвентарні і дату їх можна визначити лише на підставі стратиграфії (Ивченко 2012, с. 41—44, табл. 40—45, 82—83, 115, 129).

Одна знахідка являє собою рештки повністю зруйнованого та перевідкладеного архаїчного поховання № 1/2013 (Ивченко 2013, с. 31—32). Поруч лежали фрагментований череп, вістря стріли та бронзова бляшка у «звіриному» стилі. Бляшка датується кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е. (Толстиков 2011, с. 56—58). Але ці знахідки повністю перекривали та знаходилися суттєво вище за поховання класичного часу.

Три об'єкти умовно визначені як тризни. Усі вони були розташовані на межі супіску та суглинку. Усі вони представляють цілий чи фрагментований імпортих посуд. У одному випадку у невеличке заглиблення було поставлено клазоменський аск 540/530 — 520 рр. до н. е. (Ивченко 2015, с. 22, табл. 17, 39, 58; Буйських 2013, с. 79, рис. 57). У другому безпосередньо на ґрунт було покладено розчавлену іонійську чашу. Фрагменти посудини лежали один на одному, при чому нижня частина знаходилася вище за верхню, хоча була розташована денцем до низу (Буйських, Ивченко 2018, с. 26, табл. 80, 99). У третьому знову безпосередньо на ґрунт було покладено половину сіролощеного глечика, при чому посудину було розбито по вертикалі (Ивченко 2016, с. 7, табл. 6).

Класичний період (об'єкти датуються з середини V ст. до н. е. по другу половину IV ст. до н. е.): знайдено дванадцять поховань (з них п'ять у дуже поганому стані) та чотири інших об'єкти (з них три «тризни») (рис. 3). За одним винятком, усі об'єкти сконцентровані у південно-східній частині розкопу — хоча їх менше, вони розташовані більш щільно, ніж у попередній період.

Збільшується кількість поховань з підбоями (як відносно, так і абсолютно) — їх чотири. Усі вони орієнтовані у широтному напрямку з відхиленням до півночі. Дві могили у дуже зруйнованому стані, напрямок похованих визначений досить умовно (по разі на схід і захід). Але у обох випадках підбій було зроблено у північній стінці вхідної ями (Ивченко 2014, с. 17—25). У двох випадках кістяки дорослих збереглися досить добре. Обоє було покладено головою на північний схід, підбій було зроблено з північного заходу (Ивченко 2015, с. 7—11, 25; Ивченко 2016, с. 121).

Одного разу (№ 1/2015) небіжчика було покладено на бік у скорченому стані. На розкопі відоме тільки ще одно ямне поховання, де так само покійний лежав у скорченому стані на боці головою на схід (№ 1/2013 (Ивченко 2013, с. 23)). Обидва поховання розташовані поруч, і

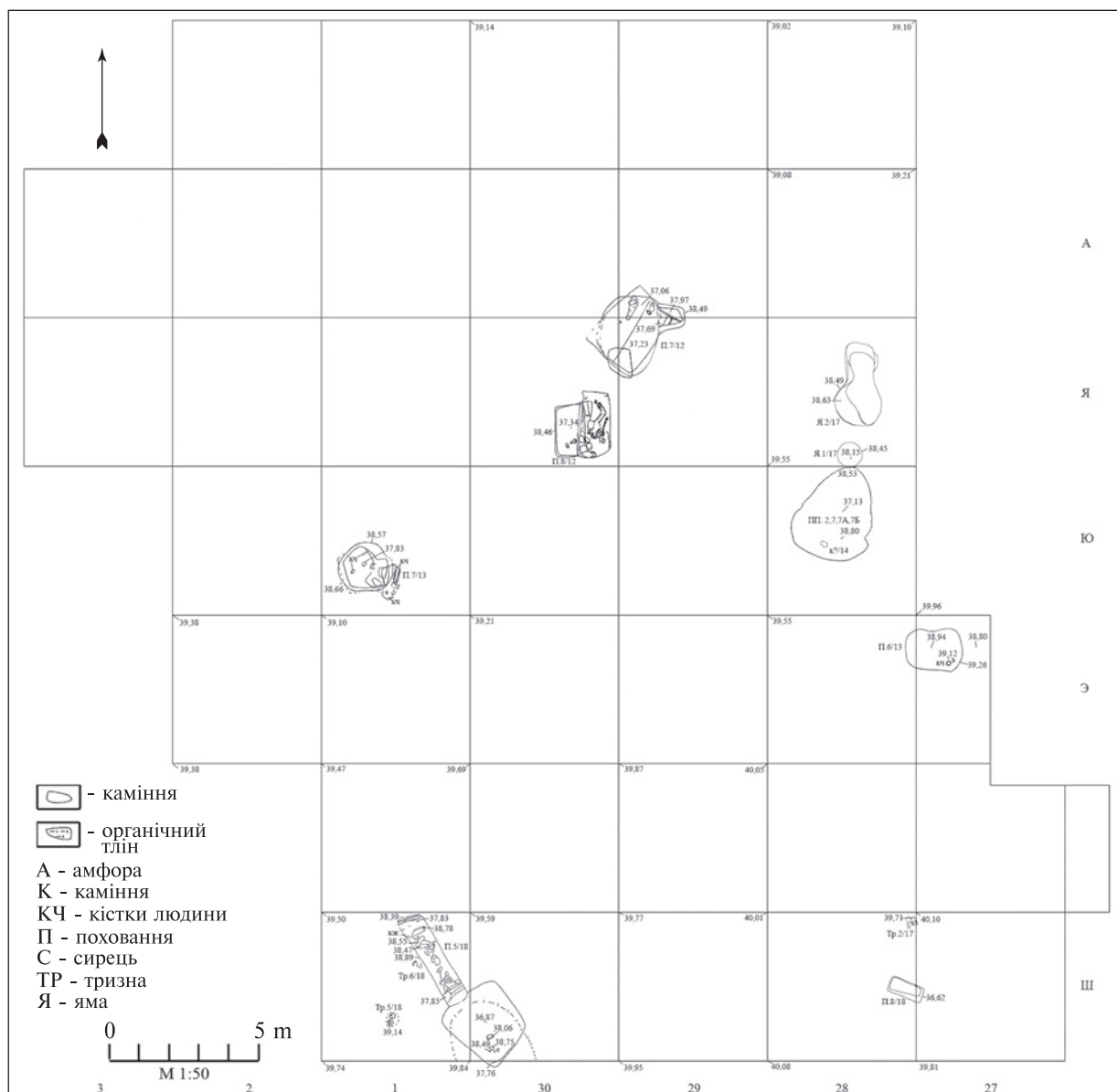

Рис. 4. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», пізньокласичний — елліністичний період

Fig. 4. Olbia, necropolis, excavation "Orient", Late Classical — Hellenistic period

простежена. Кістяк чоловіка покладено випростано на спині головою на схід — північний схід. Біля голови — купка анепіграфних «дельфінів» середини V ст. до н. е. з різним ступенем зносу. Можливо — це поховання майстра відповідної спеціалізації.

Поховання № 10/2013 (Ивченко 2013, с. 41—42) — кістяк дитини у невеликій неглибокій прямокутній ямі, випростаний на спині головою на захід. Яма перекрита великою кам'яною плитою, що дуже добре маркує рівень давньої денної поверхні. Дата об'єкту — середина — третя чверть V ст. до н. е. При цьому серед інвентаря поставлено цілий іонійський аск другої половини VI ст. до н. е. (Буйских 2013, с. 136, кат. № 9.184, рис. 121).

Поховання № 13/2013 (Ивченко 2013, с. 44—46) — випростаний кістяк жінки у прямокутній ямі головою на північ-північний схід. Кисті стиснуті у кулаки. В кожному з них різні за кількістю набори, що складаються з цілих астрагалів, їх половинок та фрагментів. Датуються поховання першою половиною IV ст. до н. е. У складі інвентарю — іонійський аск першої половини V ст. до н. е. (Буйских 2103, с. 136, кат. № 9.139, рис. 122).

Спорудження невеличкого кургану на цій території виявлено лише для класичного часу. Насип не було видно на поверхні не тільки зараз, а, ймовірно, ще за римських часів. Він добре фіксується у плані та на розрізах розкопу у вигляді напівсферичної (у розрізі) лінзи щіль-

ного сильно гумусованого супіску чорного кольору. Зверху насип перекрито шаром звичайного супіску. Насип оточує рів округлої форми діаметром близько 20 м (досліджений частково), 0,6–0,7 м завглибшки, трапецієвидної форми у розрізі. На західному відрізку він має більш складний профіль. За численним матеріалом датується кінцем V — IV ст. до н. е. (Буйських, Івченко 2018, с. 27–28; Івченко 2013, с. 54–55, табл. 83, 112; 2017, с. 33–35, табл. 26, 47–48, 76). У шарі насипу відкрито залишки чотирьох тризн (головним чином, великі фрагменти донних частин різноманітних амфор), що не ставлять під сумнів це датування.

Приблизно в умовному центрі площі, яку оточує рів, під шаром насипу у суглинку рудого кольору знайдено велике ґрунтове ямне поховання № 9/2018 (Буйських, Івченко 2018, с. 20–23, табл. 32–33, 73), орієнтоване з північного сходу на південний захід. Можливо, це центральне поховання кургану. На жаль, воно було майже повністю зруйноване (залишилися лише невеличкі фрагменти деревини та органіки на дні, окремі фрагменти кісток людини та невиразний матеріал у засипці. Але зверху це поховання частково прорізано об'єктом другої половини IV ст. — початку III ст. до н. е., що, разом зі знахідками з рову, і визначає його дату.

Про те, що у наслідок еолових процесів невеличкі насипи некрополя Ольвії дуже швидко можуть вкриватися наносним ґрунтом, було вказано ще до першої світової війни (Папанова 2006, с. 158). Максимальна товщина лінзи щільного чорного супіску, котру оточує рів, не перебільшує 0,5 м. Зверху насип перекрито шарами супіску близькими завтовшки. Можливо, на цій території ще є невеличкі насипи, не оточені ровами, що не фіксуються на поверхні і які можна виявити лише у процесі розкопок.

Пізньокласичний — елліністичний період (знайдено об'єкти з другої половини IV — початку III ст. до н. е. по II ст. до н. е.): зафіксовано сім поховань, дві ями нез'ясованого призначення та п'ять тризн (рис. 4). Орієнтування ям дуже різноманітне. Але за конструкцією впевнено переважають підбійні могили (чотири). Крім них зафіксовано два простих ямних поховання та (умовно) один ґрунтовий склеп.

За місцезнаходженням об'єкти можна розподілити на три групи. Найбільша знаходиться у центрі розкопу — тут на деякій відстані одне від одного розташовані п'ять поховань (чотири підбійні та ямне) та обидві ями. У вхідній ямі поховання № 8/2012 зафіксовано залиш-

ки тризни — два одночасових чорнолакових канфари з відбитими ручками, що було кинуто у верхній частині засипки (Івченко 2018, с. 202–203). Ручки було покладено поруч. До того ж при спорудженні сирцевого закладу було використано гераклейську амфору з задалегідь відбитою ніжкою.

Досить рідкісним підтипом поховальної споруди на некрополі Ольвії є поховання № 2/2015. Це складна конструкція з великою вхідною ямою та двома камерами по боках. У першій похована дитина, у другій — дорослий чоловік. Обидва були орієнтовані головою на південний схід. У обох камерах та ямі був численний супроводжуючий інвентар, за часом близький до часу поховання — остання чверть IV — межа IV–III ст. до н. е. (Івченко 2015, с. 11–19). Біля дитячого черепа було знайдено унікальну золоту сережку з привіскою у вигляді астрагала (Буйських, Денисова, Івченко 2016, с. 65–66).

Друга група пов'язана з курганным насипом класичного часу. Її складають дитяче ямне поховання № 8/2018 другої половини IV — початку III ст. до н. е., що було впущене до насипу та частково пошкодило основне поховання № 9/2018 (Буйських, Івченко 2018, с. 20–22) та три тризни (скупчення невеликих фрагментів кераміки різних типів (Івченко 2013, с. 16–17; 2017, с. 36–37).

Третя група розташована у південно-західній частині розкопу. Вона складається з великого ґрунтового склепу та двох тризн поблизу нього. Склеп орієнтовано з півночі — північного заходу на південь — південний схід. Він мав довгий дромос складної конфігурації, масивний сирцевий заклад та трапецієвидну камеру, трохи розгорнуту відносно довгої вісі дромосу. Склеп було пограбовано принаймні двічі: по-перше, ймовірно, за античного часу — через дромос, по-друге у сучасності — ходом до камери зверху через склепіння. Другий перекоп займає майже весь об'єм камери та зруйнував усе, що навіть теоретично могло залишитися після першого втручання.

У зв'язку з цим дуже складним є питання про дату цього об'єкту. Всі знахідки, що були зроблені у дромосі та у камері, знаходилися не *in situ* (у камері вони загалом майже усі були у заповненні сучасного грабіжницького ходу). Тому датувати поховання на підставі матеріалу неможливо (знайдені перевідкладені речі як елліністичного, так і римського часу).

За планіграфією склеп практично паралельний трьом великим склепам римського часу,

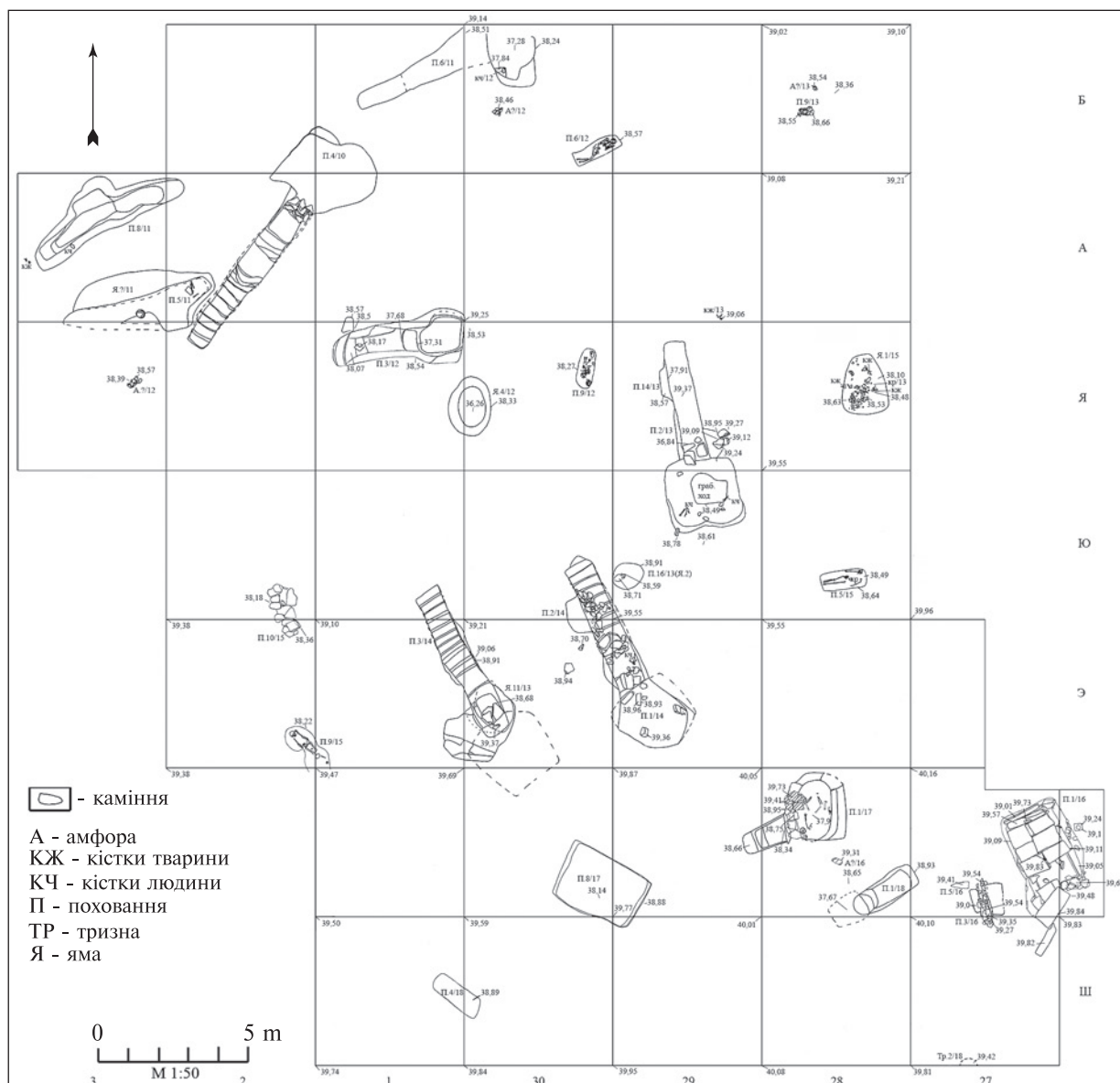

Рис. 5. Ольвія, некрополь, розкоп «Орієнт», римський період

Fig. 5. Olbia, necropolis, excavation "Orient", Roman period

що розташовані поблизу, та орієнтований так само, як і ці споруди (рис. 1). Але деякі конструктивні ознаки — масивний сирцевий заклад, перехід підлоги дромосу безпосередньо у підлогу камери, форма входу — на некрополі Ольвії більш характерні для елліністичних склепів і дуже зрідка зустрічаються у римський час (Ивченко 2018а, с. 49). Крім цього, у безпосередній близькості до склепу на рівні його фіксації знайдено два дуже показових об'єкти: тризни № 5 та 6.

Тризна № 5 — це два світлоглинняні глечики, що були поставлені у невеличке заглиблення. У заглибленні також було знайдено монету 180—170 рр. до н. е. Самі глечики датуються другою — третьою чвертю II ст. до н. е. Тризна

№ 6 — елліністичні світлоглинняні глечик та родоський амфориск, покладені у невеличке заглиблення (Буйских, Ивченко 2018, с. 25—26). На підставі конструктивних ознак та тризн, що розташовані поблизу, склеп було віднесено до елліністичного часу.

Найбільш інтенсивне використання цієї території ту розпочинається у останній, римський період (знайдено об'єкти з I ст. до н. е. — I ст. н. е. по II — початок III ст. н. е.): загалом зафіксовано 24 поховання та вісім інших об'єктів (чотири тризни, три ями та фрагментоване поховання собаки). Цей час представлено максимальним розмаїттям типів поховальних конструкцій: це кам'яні склепи (один), ґрунтові склепи (дев'ять, у тому числі три недоробле-

них), підбійні поховання (три, у тому числі два у дромосі склепів), ямні поховання (вісім) та дитячі поховання у амфорах (три). Певної системи у розташуванні об'єктів не простежено, орієнтація різноманітна як для усіх об'єктів загалом, так і у межах окремих типів (рис. 5).

Кам'яний склеп № 1/2016 знаходився орієнтовно із західної сторони від курганного рову, можливо, частково перерізаючи останній (ця територія ще остаточно не досліджена). Це велика кам'яна скриня з двоскатним дахом, дромос відсутній (Ивченко 2016, с. 13—30). Конструкції такого типу добре відомі на некрополі Ольвії. Зазвичай їх відносять до елліністичного часу, не виключаючи можливість їх повторно-го використання у римській період (Папанова 2006, с. 115—118). Склеп № 1/2016 був повністю пограбований. Знахідок *in situ* зроблено не було. Завдяки тому, що грабіжники частково зруйнували перекриття і він певний час стояв відкритий, до заповнення скрині потрапив різний матеріал із оточуючих шарів як елліністичного, так і римського часу. Але, по-перше, матеріал римського часу переважає (у тому числі у кількості археологічно цілих форм). По-друге, між плитами скрині та камінням перекриття зафіксовано червонолакову кераміку римського часу. Це дає змогу віднести цю споруду саме до перших сторіч н. е.

Детальний аналіз поховань римського часу потребує окремої роботи за великим обсягом інформації. Тут можна лише відмітити, що у цей період, як і у класичний, зберігається традиція покладання до могили речей більш архаїчних (наприклад, у похованні № 14/2013 кінця I—II ст. до н. е., що супроводжувалося великою кількістю різноманітного інвентарю, у кулаук небіжчика була затиснута монета III ст. до н. е. (Ивченко 2015, с. 46—51).

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

1. Територія, на якій розташований розкоп «Орієнт», впродовж майже усього часу існування античної Ольвії використовувалася як місце, де регулярно відправлялися виключно поховальні та поминальні ритуали. Жодних ознак будь-якої господарської діяльності тут не знайдено.

2. Будь-якого плану у розташуванні та орієнтуванні поховальних споруд не простежено для жодного з періодів існування некрополя.

3. Типологічна різноманітність поховальних конструкцій з часом зростає від одного хронологічного періоду до іншого.

4. Пік використання цієї території припадає на період, коли вона була максимально віддалена від житлової частини Ольвії (навіть у архаїчний період неподалік знаходилося передмістя Ольвії).

5. При детальному розгляді та порівнянні окремих рис поховального обряду можна простежити їх певну універсальність у часі. Так, покладання до могили чи використання у поминальних обрядах речей більш архаїчних за часом типове для різних хронологічних періодів від класики до еллінізму.

Буйских, А. В. 2013. *Архаическая расписная керамика из Ольвии*. Київ: «Стародавній світ».

Буйских, А. В., Денисова, А. А., Ивченко, А. В. 2016. Золотые ювелирные изделия из Ольвии. *Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України (проблеми та відкриття)*. Археологія та давня історія України. 1, с. 63-79.

Буйских, А. В., Ивченко, А. В. 2018. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2018 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2018/бн.

Буравчук, О. Е. 2013. Расписная керамика эллинистической эпохи из земляного склепа Ольвии. *Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 634-639.

Бураков, А. В. 1979. Кам'яний склеп Ольвійського некрополя. *Археологія*. 31, с. 75-82.

Бураков, А. В. 1980. Земляной склеп Ольвийского некрополя. *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Київ: «Наукова думка», с. 64-75.

Журавлев, Д. В., Ломтадзе, Г. А. 2007. Керамические комплексы эллинистического времени из некрополя Ольвии. *Археологія*. 1, с. 78-91.

Ивченко, А. В. 2012. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2012 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2012/116.

Ивченко, А. В. 2013. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2013/21.

Ивченко, А. В. 2015. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2015 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2015/бн.

Ивченко, А. В. 2016. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2016 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2016/34.

Ивченко, А. В. 2016b. Погребение с «кладом» дельфинов на некрополе Ольвии. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса: ОНУ, XI, с. 212-216.

Ивченко, А. В. 2017. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2017 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 2017/бн.

Ивченко, А. В. 2018. Постпогребальная обрядность на некрополе Ольвии. *Древние некрополи: погребально — поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН*. Санкт-Петербург, 47, с. 201-205.

Ивченко, А. 2018a. Земляные склепы некрополя Ольвии (от эллинизма к римскому времени). *Forum Olbicum II: пам'яті В. В. Кранівіної (до 150-річчя досліджен-*

- ня Ольвії). *Матеріали Міжнародної археологічної конференції, 4 - 6 травня 2018 р. Миколаїв, Науково-дослідний центр «Лукомор'є»*, с. 48-50.
- Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е.* Київ.
- Козуб, Ю. І. 1984. Историческая топография некрополя Ольвии. *Античная культура Северного Причерноморья*. Киев, с. 156-174.
- Козуб, Ю. І. 1986. Стекланне бальзамарии из некрополя Ольвии. *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры*. Киев, с. 41-52.
- Козуб, Ю. І. 1987. Погребальные сооружения некрополя Ольвии и ее округи. *Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время*. Киев, с. 27-35.
- Козуб, Ю. І. 2002. Надгробия некрополя Ольвии римского времени. *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. Материалы международной научной конференции. Часть 2.* Санкт-Петербург, с. 37-41.
- Назарчук, В. І. 1988. Охранные раскопки на территории Ольвии. *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев, с. 194-203.
- Папанова, В. А. 1993. *Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок)*. Бердянськ.
- Папанова, В. А. 1997. Поминальный обряд ольвиополитов. *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса: «Ветаком», с. 156-161.
- Папанова, В. А. 2000. Чернотерракотовая керамика из семейного участка некрополя Ольвии. *Старожит-*
- ности Степового Причерноморья и Криму*. Запоріжжя, VIII, с. 194-216.
- Папанова, В. А. 2001. Основные итоги охранных раскопок участка семейных захоронений на некрополе Ольвии. *Ольвия та античний світ. Матеріали наукових читань. Присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України*. Київ: ІА НАНУ, с. 103-105.
- Папанова, В. А. 2004. Поминально-погребальные обряды некрополя Ольвии, связанные с культом хтонических богов и героев. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, вип. XVIII, с. 296-300.
- Папанова, В. А. 2005. Амфоры в поминально-погребальном обряде некрополя Ольвии. *Etic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek colonization to the Ottoman Conquest*. Iasi, p. 221-237.
- Папанова, В. А. 2006. *Урочище сто могил (некрополь Ольвии Понтийской)*. Киев.
- Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев.
- Скудна, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции*. Ленинград.
- Толстикова, В. П. 2011. К проблеме «взаимовлияния» эллинской и варварской культур на Боспоре в VI—V вв. до н. э. *Боспорский феномен: население, языки, контакты*. Санкт-Петербург, с. 54-58.

Надійшла 24.10.2019

А. В. Ивченко

Младший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

РАСКОП «ОРИЕНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

На раскопе Ольвии в 2010—2018 гг. широкими площадями исследовался новый участок, получивший название раскоп «Ориент» по названию ближайшего репера. В ходе работ было установлено, что данная территория обладает некоторыми особенностями: во-первых, здесь встречены только объекты, связанные с погребально-поминальными действиями, никаких следов какой-либо иной хозяйственной деятельности не обнаружено. Во-вторых, данная территория использовалась для совершения погребений на протяжении практически всего существования античной Ольвии — с середины VI в. до н. э. до начала III в. н. э. В третьих, здесь присутствуют все типы погребальных сооружений, известные на ольвийском некрополе, за исключением больших каменных склепов под высокими курганами. В связи с этим актуальным стало обобщение полученных результатов.

Всего в процессе исследования вскрыто 925 м². Средняя глубина составила 1,0—1,1 м от современной дневной поверхности. Стратиграфия раскопа проста: сверху залегает слой дерна и гумуса толщиной до 0,2 м, ниже лежит слой светлой (темно-желтой) супеси с различными примесями, а под ним — слой предматерикового суглинка рыжего цвета с отдельными включениями «белоглазки». На этой площади было обнаружено 67 разновременных погребений различных типов, а также 50 других объектов, связанных с погребально-поминальной традицией. На раскопе можно выделить четыре больших хронологических периода, в целом соответствующих исторической периодизации Ольвийского полиса: позднеархаический — раннеклассический, классический, позднеклассический — эллинистический и римский.

Было установлено, что эта территория действительно использовалась исключительно для совершения действий погребально-поминального характера на протяжении практически всей истории античной Ольвии. Ни для одного периода системы в расположении могил не существовало. Типологическое разнообразие погребальных конструкций возрастает со временем от периода к периоду. Количественное соотношение объектов и временной протяженности периодов колеблется, но пик использования этой территории для совершения захоронений и связанных с ними обрядов приходится на римский период, то есть, на время, когда она была максимально удалена от жилой площадки Ольвии. При сравнительном анализе можно выделить отдельные элементы погребальных обрядов, которые сохраняются на протяжении всего существования некрополя. Например, использование «древних» вещей в составе погребального инвентаря.

К л ю ч е в ы е с л о в а: некрополь, погребение, погребально-поминальные ритуалы, трупосожжение, подбой, склеп.

EXCAVATION “ORIENT” OF THE NECROPOLIS OF OLBIA

At the excavation of Olbia in 2010–2018 a new site, called the “Orient”, by the name of the nearest benchmark, was explored by wide areas method. During works, it was established that this territory has some specific features: firstly, only objects associated with sepulchral actions are found here, no traces of any other household activity were found. Secondly, this territory was used for burials throughout almost the entire existence of ancient Olbia — from the middle of VI c. BC to the beginning of III c. AD. Thirdly, there are all types of funeral structures known at Olbian necropolis, with the exception of large stone crypts under high barrows. In connection with this, the generalization of the results obtained has become relevant.

Total investigated area is 925 sq. m. The average depth was 1.0–1.1 m from the modern day surface. The stratigraphy of the excavation site is simple: a layer of turf and humus up to 0.2 m thick lies on top, a layer of light (dark yellow) sandy loam with various impurities lies below, and a layer of pre-continental loam of red color with separate mass inclusions of lime lies below. On this square, 67 different-time burials of various types were found, as well as 50 other objects associated with the sepulchral tradition. At the excavation site, four large chronological periods can be distinguished, which generally correspond to the historical periodization of Olbia: Late Archaic — Early Classical, Classical, Late Classical — Hellenistic and Roman.

It was found that this territory was really used exclusively for performing funeral and memorial activities throughout almost the entire history of ancient Olbia. For each period there wasn't any location system for burials. The typological diversity of funerary structures increases during time from period to period. The quantitative ratio of objects to the length of time varies, but the peak of using this territory for burials and related rites falls on the Roman period, i. e., at a time when it was as far from the residential area of Olbia as possible. In a comparative analysis, it is possible to distinguish individual elements of funeral rites, which are preserved throughout the entire existence of the necropolis. For example, the use of “ancient” things as part of funerary inventory.

Key words: necropolis, burial, sepulchral rites, cremation, undercut, crypt.

References

- Buiskikh, A. V. 2013. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Olvii*. Kyiv: Starodavnii svit.
- Buiskikh, A. V., Denisova, A. A., Ivchenko, A. V. 2016. Zolotyie iuvelirnye izdeliia iz Olvii. *Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy (problemy ta vidkryttia)*. *Arkeolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1, pp. 63–79.
- Buiskikh, A. V., Ivchenko, A. V. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2018 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 2018/bn.
- Buravchuk, O. Ie. 2013. Raspisnaia keramika ellinisticheskoi epokhi iz zemlianoogo sklepa Olvii. *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na evraziiskom perekrestke: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 19–22 noiabria 2013 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, pp. 634–639.
- Burakov, A. V. 1979. Kamianyie sklepy Olviiskoho nekropolia. *Arheologia*, 31, p. 75–82.
- Burakov, A. V. 1980. Zemlianoi sklep Olviiskoho nekropolia. *Issledovaniia po antichnoi arkeologii Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 64–75.
- Ivchenko, A. V. 2012. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2012 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2012/11b.
- Ivchenko, A. V. 2013. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2013 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2013/21.
- Ivchenko, A. V. 2015. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2015 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2015/bn.
- Ivchenko, A. V. 2016. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2016 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2016/34.
- Ivchenko, A. V. 2016b. Pogrebenie s “kladom” delfinov na nekropole Olvii. *Starodavnie Prychornomoria*. Odesa: ONU, XI, pp. 212–216.
- Ivchenko, A. V. 2017. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2017 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2017/bn.
- Ivchenko, A. V. 2018. Postpogrebalnaia obriadnost na nekropole Olvii. *Drevnie nekropoli: pogrebalno – pominalnaia obriadnost, pogrebalnaia arkhitektura i planirovka nekropolei. Trudy IIMK RAN*. Sankt-Peterburg, 47, pp. 201–205.
- Ivchenko, A. 2018a. Zemlianye sklepy nekropolia Olvii (ot ellinizma k rimskomu vremeni). *Forum Olbicum II: pamiati V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*. *Materialy Mizhnarodnoi arkeolohichnoi konferentsii, 4–6 travnia 2018 r.* Mykolaiv, pp. 48–50.
- Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V–IV st. do n. e.* Kyiv.
- Kozub, Iu. I. 1984. Istoricheskaia topografiia nekropolia Olvii. *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria*. Kiev, pp. 156–174.
- Kozub, Iu. I. 1986. Stekliannye balzamarii iz nekropolia Olvii. *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria v pervye veka nashei ery*. Kiev, pp. 41–52.
- Kozub, Iu. I. 1987. Pogrebalnye sooruzheniia nekropolei Olvii i eio okrugy. *Kultura naseleniia Olvii i eio okrugy v arkhaicheskoe vremia*. Kiev, pp. 27–35.

- Kozub, Iu. I. 2002. Nadgrobia nekropolia Olvii rimskogo vremeni. *Bosporskij fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Part 2.* Sankt-Peterburg, pp. 37-41.
- Nazarchuk, V. I. 1988. Okhrannnye raskopki na territorii Olvii. *Antichnye drevnosti Severnogo Prichernomoria.* Kiev, pp. 194-203.
- Papanova, V. A. 1993. *Nekropol Olvii (istoriia issledovaniia, itogi raskopok).* Berdiansk.
- Papanova, V. A. 1997. Pominalnyi obriad olviopolitov. *Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomoria.* Odessa: Vetakom, pp. 156-161.
- Papanova, V. A. 2000. Chernolakovaia keramika iz semeino-rodovogo uchastka nekropolia Olvii. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu.* Zaporizhzhia, VIII, pp. 194-216.
- Papanova, V. A. 2001. Osnovnye itogi okhrannykh raskopok uchastka semeinykh zakhoroneniia na nekropole Olvii. *Olviiia ta antychnyi svit. Materialy naukovykh chytan. Prysviachenykh 75-richchiiu utvorennia istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka "Olviiia" NAN Ukrainy.* Kyiv: IA NANU, pp.103-105.
- Papanova, V. A. 2004. Pominalno-pogrebalnye obriady nekropolia Olvii, sviazannye s kultom khtonicheskikh bogov i geroiev. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu.* Zaporizhzhia, XVIII, pp.296-300.
- Papanova, V. A. 2005. Amfory v pominalno - pogrebalnom obriade nekropolia Olvii. *Etnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek colonization to the Ottoman Conquest.* Iasi, pp. 221-237.
- Papanova, V. A. 2006. *Urochishche sto mogil (nekropol Olvii Pontiiskoj).* Kiev.
- Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni.* Kiev.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii. Publikatsiia odnoi kollektsii.* Leningrad.
- Tolstikov, V. P. 2011. K probleme «vzaimovliianiia» ellinskoi i varvaskoi kultur na Bospore v VI-V vv. do n. e. *Bosporskii fenomen: naselenie, iazyki, kontakty.* Sankt-Peterburg, pp. 54-58.
- Zhuravlev, D. V., Lomtadze, G. A. 2007. Keramicheskie komplekсы ellinisticheskogo vremeni iz nekropolia Olvii. *Arheologia*, 1, pp. 78-91.

М. С. Осипенко *

МЕТАЛЕВІ КИСТЕНІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ (за матеріалами Національного музею історії України)

Розглядається один із видів холодної ударної зброї з колекцій НМІУ. Здійснено спробу систематизації відомих на сьогодні типологічних схем, картографовано та створено каталог аналогічних знахідок. Також вводиться до наукового обігу ряд нових знахідок.

Ключові слова: кистень, середньовічна ударна зброя, давньоруське озброєння.

Застосування кистеня, як зброї ударно-роздроблювальної дії має певну специфіку — нівелювання захисту обладунків противника на короткій чи середній дистанції з мінімальною можливістю парировати. Однак даний різновид холодної зброї успішно використовувався як допоміжний засіб ураження професійними військовими (піхотинцями і кавалерією), так і особиста зброя містян чи купців (Кирпичников 2000, с. 234).

Загальна типологізація кистенів зводиться до групування виробів за матеріалом виготовлення, формою, перетином, орнаментациєю чи способом кріплення гири. Так, в основі класифікації салтівських кистенів А. Криганова лежить поділ на 6 типів за матеріалом виготовлення з його подальшим членуванням на варіанти за способом кріплення (Криганов 1987, с. 63—66). За твердженням О. Комара та О. Сухобокова, матеріал виготовлення — другорядна ознака, тому доцільніше розділяти обушки за способом кріплення на два види: гири з вушком (кістяні із залізним стержнем та суцільні кістяні, залізні, бронзові) та повздовжнім наскрізним каналом, що підвішувалися на ремінці. Кистені першого виду зустрічається вийнято у комплексах

із кінським спорядженням і належав вершникам, другий — міг належати і піхоті, і кавалерії (Комар, Сухобоков 2005, с. 219). На жаль, більшість знахідок давньоруських кистенів походять з-поза комплексів, виявлені в культурному шарі пам'ятки, рідше із заповнень об'єктів та повністю відсутні у похованнях, що ускладнює на чіткий поділ приналежності зброї за родом військ.

Найпоширеніша типологія давньоруських кистенів розроблена А. Кірпи́чниковим. Вчений виділяє шість типів кистенів, групуючи їх то за матеріалом (тип I), то за перетином (типи II, III), то за формою гири (типи IV—VI): тип I — рогові/кістяні обушки; тип II та Iia — грушеподібні та округлі обушки, круглі в перетині; тип III та IIIa — грушеподібні та округлі гири, сплюснені в перетині; тип IV — кубічної форми з напаяними виступами; тип V — з шипами (наслідують форму зіркоподібних булав); тип VI — біконічні (залізні, які вчений датує вже XIII—XIV ст.) (Кирпичников 1966, с. 58—61). Однак такий поділ обмежений типологічними рамками, в деяких випадках виглядає заплутаним, коли типи округлих та грушеподібних кистенів на підставі перетину гири зараховані до одного типу.

Така ж ситуація спостерігається і в типологічній схемі І. Измайлова. Хоча дослідник дещо нівелює її шляхом виділення нових типів (всього дев'ять), групуючи вироби не тільки за матеріалом чи формою гири, а й декором, але в деяких випадках, продовжує залишати в межах одного типу дві морфологічні форми, а в іншому випадку — одну й ту саму морфологічну форму розділяє по різним типам (Измайлов 1999, с. 103—109).

Класифікацію давньоруських кистенів ми бачимо наступним чином: поділ на групи за матеріалом виготовлення (металеві (група I), рогові (група II) тощо) з можливим подальшим членуванням на типи за формою гири, підтипи за перетином, а за декоративним оздобленням

* ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

Тип	1				2					3	4	5
підтип	1	2	3	4	1	2	3	4	5			
перетин гірі												
Д Е К О Р	варіант 1											
	варіант 2a											
	варіант 2b											
	варіант 3a											
	варіант 3b											

Рис. 1. Типологічно-орнаментальна схема давньоруських металевих кистенів (І група)

Fig. 1. The typological and ornamental scheme of metal Ancient Rus war-flails (I group)

ми на варіанти. Також ця класифікація є гнучкою, і в перспективі її можна доповнювати. Паралельно вона демонструє еволюцію цього виду зброї на Русі загалом та в межах кожного типу зокрема, адже ще А. Кіричников звертав увагу на те, що з часом округла в перетині гіря змінюється сплющеною (Кіричников, с. 62).

У групі І виділяється п'ять типів: тип 1 — округлої форми гірі з підтипами (1 — округлі; 2 — овальні; 3 — сплюснені; 4 — підгранені); тип 2 — грушоподібної форми з підтипами (1 — округлі; 2 — овальні; 3 — сплюснені; 4 — підгранені; 5 — сплюснені з уступами); тип 3 — біконічні; тип 4 — кубічної форми; тип 5 — зіркоподібні. У декоруванні металевих кистенів типів 1—4 можна виділити 3 варіанти: варіант 1 — без декору; варіант 2 — покриті перлиноподібними виступами та псевдозерню (а — виступи, b — виступи та псевдозернь); варіант 3 — прикрашені черню (а — програвіюваний орнамент заповнений черню, b — рельєфно-черневі). Одиначні знахідки типу 5 із-за своєї подібності до зіркоподібних булав, поки не вписуються у цю систему та стоять окремо (рис. 1).

Залізні кистені бувають наборними, що складаються з гірі та стержня з вушком для підвішування, так і суцільними. Предмети з бронзи представлені тільки суцільнолитими обушками, виготовлені по восковій моделі у двобічній глиняній формі, а на місцях

з'єднання ступок фіксуються ливарні шви. Щоб не відбулося «завалення стінок» гірі, перед заливкою у форму клався металевий пруттик, кінці якого після відливки обломлювали. Наявність таких прутиків фіксуються на пошкоджених кистенях, або в деяких цілих виробках де його обломлення пройшло не по контуру гірі. Пустотілі кистені після відливки обажували свинцем через отвір у нижній частині, який потім поповнювали металом і зашлифовували. Також трапляються вироби обажені глиною чи камінцями, відповідно, таке обажування могло відбуватися в ході лиття самого предмета.

Декор литих кистенів закладався ще під час формування воскової моделі, а перед заповненням черню та додатковим опаленням, майстер попередньо розчищав чи гравірував необхідні йому елементи орнаменту. Щоб нанести черневий орнамент на залізних обушках, спочатку гравірувалися канавки, куди інкрустовувалася срібна проволочка, а після її нанесення всю поверхню виробу покривали черневою масою та додатково опалювали, що й забезпечувало міцне скріплення черні та срібла із залізом (Володченко 1953, с. 11—12).

Колекція давньоруських металевих кистенів з НМІУ є однією з найбільших і, водночас, відомих на сьогодні та нараховує 48 знахідок. Основна маса знахідок вже була введена до наукового обігу Б. Ханенком (сім од.) та

Рис. 2. Кистені без декору (варіант 1), прикрашені перлиноподібними виступами та псевдозерню (варіанти 2а, 2б) із зібрання НМІУ: 1, 15 — місце знахідки невідоме (В47, В4449); 2, 3 — Канів (В1415/8, 9); 4 — Грушів (В1211); 5 — Пекарів (В1415/29); 6 — Букрин (В1415/15); 7 — Зарубенці (В1415/21); 8, 12 — Ржищів (В1658, В1415/2); 9 — Пруси (В4547/60); 10 — Золотоноша (В1415/4); 11 — Стайки (В1415/24); 13 — Ліплява (В1415/3); 14 — Чучинка (В1415/17); 16 — Черняхів (В1415/26); 17 — Луковиця (В1415/20); 18 — Трипілля (В1415/23); 19 — Райки (В22/490); 20 — Хміляна (В1415/5); 21 — Костянець (В3788); 22 — Райгородок (В1415/6); 23 — Княжа гора (В25/1177); 24 — Київ (В4552/1122)

Fig. 2. The war-flails without decoration (variant no. 1), decorated with pearl-shaped protrusions and a pseudo-grain (options nos. 2a, 2b) from the NMHU collection: 1, 15 — Unknown location (B47, B4449); 2, 3 — Kaniv (B1415/8, 9); 4 — Hrushiv (B1211); 5 — Pekari (B1415/29); 6 — Bukryn (B1415/15); 7 — Zarubentsi (B1415/21); 8, 12 — Rzhyschiv (B1658, B1415/2); 9 — Prusy (B4547/60); 10 — Zolotonosha (B1415/4); 11 — Stajky (B1415/24); 13 — Liplyava (B1415/3); 14 — Chuchynka (B1415/17); 16 — Chernyakhiv (B1415/26); 17 — Lukovyt'sja (B1415/20); 18 — Trypillja (B1415/23); 19 — Raiky (B22/490); 20 — Khmilna (B1415/5); 21 — Kostianets (B3788); 22 — Raihorodok (B1415/6); 23 — Kniazha hora (B25/1177); 24 — Kyiv (B4552/1122)

А. Кірпічниковим (21 од.) (Ханенко, Ханенко 1901; 1902; Кирпичников 1966). Значна частина згадується у каталозі вченого, який, однак, має певні невідповідності (інвентарні номери, походження речей) та потребує коригування. Також ряд знахідок, з якихось причин, не були опубліковані.

Більшість кистенів з музейної колекції виявлені на рубежі XIX—XX ст. у Середньому Подніпров'ї під час різного роду археологічних робіт та зібрань проведених В. Хвойкою, походять з колекцій Б. Ханенко, С. Крейтона, В. Калиновського, декілька знахідок було придбано Імператорською археологічною комісією у 1906 р. Один кистень знайдено в ході дослідження городища Княжа Гора М. Біляшівським у 1890-х роках, два обушки виявлено у 30-х роках XX ст. експедицією Т. Мовчанівського на Райковецькому городищі. Ряд знахідок, як із старих музейних зібрань (рубежу XIX—XX ст.) так і сучасності (передана до музею в 2001 р.), має невідоме походження. Для уникнення дублювання інформації всі метричні дані та старі інвентарні номери винесені до таблиці¹ (табл. 1), а походження речей відображено в загальному каталозі поданому в кінці.

У зібранні НМІУ представлені майже всі виділені підтипи та варіанти орнаментативні, окрім обушків типів 1.1.1 (відомі за знахідками з Пскова, Новгорода і Семенівського І селища) та 2.1.2b (походить з Шепетівського городища). Кистені типу 4.1 також не представлені в музейній колекції, але відносити їх до давньоруського часу можна лише умовно, допоки з території України відомо одну зафіксовану зі культурних нашарувань XVI—XVIII ст Старокостянтинова (Виногородська 2002, с. 106), хоча такі гирі знайдені на Білярському городищі (Культура Биляра 1985, табл. LXII: 2, 7). Можливо, кількість знахідок цього варіанту кистенів набагато більша, зважаючи на їхню подібність до булав зі зрізаними кутами (тип II за А. Кірпічниковим), а ареал поширення останніх достатньо широкий (Осипенко 2019, рис. 2). Зазначимо, що вже піднімалося питання щодо невірної атрибуції деяких із цих булав з аргументацією в сторону кистеня (Michalak 2006, s. 106—107). Окрім цього, на відміну від решти музейних кистенів вказаної групи виготовлених з бронзи, окрім залізних гирь 2.1.3а, обушки 1.3.3а та 4.2а репрезентовані залізними наборними знахідками.

¹ Позначення в колонці «Обважування»: с — свинець, г — глина, к — камінь.

Тип 1:

1.1.2a (5 од.) Три кистені покриті виступами по всій площі гирі розміщені у 6—8 рядів, мають овальне вушко прикрашене рельєфною гребінкою. Один з них знайдений у Ржищеві (**B1415/2**), інший — з рельєфним бортиком шийки та втратами бокової стінки, походить зі Стайок (**B1415/24**). Наступний походить з Ліпляви (**B1415/3**), у перетині гиря дещо овоїдна, додатково декорована прокресленими лініями між виступами (рис. 2: 11—13) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 5, 6). Аналогічні знахідки походять з Княжої гори, Райків та Золотарівського (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 11; табл. XXXII: 5; Белорибкин 2001, рис. 82: 1).

Подібний кистень, але з ромбічним вушком, масивнішими виступами та бортиком шийки у вигляді плетінки виявлений в Чучині (**B1415/17**). В процесі лиття відбулося зміщення форми від чого ступки з'єднані несиметрично (рис. 2: 14). Аналогічний виріб знайдено під час дослідження Вішинського замку (Археологическое наследие... 2012, с. 93).

Ще один виріб цієї серії походить із Золотоноші (**B1415/4**), має 14 рівномірно розміщених на ступці виступи із гравірованими канавками навколо них, округлим вушком із загостреними відростками та рельєфним бортиком шийки (рис. 2: 10) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 8). Аналогічна знахідка виявлена в Звенигороді (Свешников 1988, рис. 2: 9).

1.1.2b (1 од.) Кистень з Хмільної (**B1415/5**) має петлеподібне підтрикутне вушко, прикрашений перлиноподібними виступами у 2 ряди, що йдуть горизонтально по центру ступки, розділені одним рядком рельєфного валика з насічками, які в центрі та по краях перетинаються рядком перлиноподібних виступів, вміщених у паралельний рельєфний валик з насічками, сегменти заповнені псевдозерню (рис. 2: 20). Подібні кистені знайдені в Шепетівці, Пересопниці та Вербці, однак в перетині гирі більш овалоїдні (Кирпичников 1966, табл. XXIX: 4; 1978, рис. 4: 7; Терський 2014, рис. 2: 8).

1.2.2a (1 од.) Кистень невідомого походження (**B4449**) прикрашений виступами у 8 рядів, має овальне вушко з відростками та рельєфний борт шийки, нижня частина пошкоджена (рис. 2: 15). Аналогічний виріб походить з Райків (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 10).

1.2.2b (1 од.) Обушок з Костянця (тепер територія Канева) (**B3788**) декорований 8-ма перлиноподібними виступами, які розміщені

Таблиця 1. Давньоруські металеві кистені із колекцій НМІУ

Table 1. The Ancient Rus metal war-flails from the NMHU collections

Тип / Підтип / Варіант	Інв. №	Старі інв. №	Походження	Висота (мм)	Ширина / товщина гіри, висота шипів (осн. / доп.) (мм)	Перехват (мм)	Ширина / товщина петлі (мм)	Отвір петлі / каналу (мм)	Вага (г)	Обважування
1.1.2a	B1415/4	№ 2354	Золотоноша	52,5	32,5 × 33	15,5	19 × 4,5	10	125,5	с
	B1415/17	№ 22079	Чучин	58	35,5 × 34	11	20 × 8	11 × 6	167,7	с
	B1415/3	№ 8951	Ліплява	60	37,5 × 34	15	22,5 × 7	11,5	137	с
	B1415/2	№ 8950	Ржищів	52	33 × 32,5	15,5	24 × 8	12,5	128,6	с
	B1415/24	№ 13275	Стайки	63	40 × 38	17	23 × 7	12	118,5	с
1.1.2b	B1415/5	№ 8953	Хмільна	47,5	32 × 32	17	24,5 × 8	10 × 4	95	с
1.2.2a	B4449	№ 31492, с. 20081	МЗН	56	32 × 29	15	26 × 8	4,5	94	г
1.2.2b	B3788	№ 2360, с. 58654	Костянець	56,5	35,5 × 33,5	17	28 × 8,5	9	190	с
1.3.1	B47	№ 31491, с. 58413	МЗН	63	36/28	10	23 × 8	13 × 9	150	с
1.3.3a	B3731	№ 13341	Київ	58,5	40,5 × 18	13,5	20,5/6,5	9	141,4	с
1.3.3b	B1415/14	№ 13342	Канів	58,5	42 × 20	12,5	20 × 6,5	10 × 6	96,6	г
1.4.3a	B1415/28	№ 11288	Канів	53	34 × 32	11,5	12 × 11	8,5	143	с
2.1.1	B1415/8	№ 11286	Канів	60	31 × 32	13,5	18 × 7	7	173	с
	B1211	№ 2351	Грушів	68	35 × 35	15,5	24 × 9	8	235,2	с
	B1415/9	№ 11287	Канів	79	31 × 31	15	20 × 6	7	232,8	с
	B1415/29	№ 8947	Пекарі	60	32 × 32	14	20 × 10	10 × 5	178,4	с
2.1.2a	B1415/26	№ 13280	Черняхів	58	35 × 35	9	17,5 × 4	8,5	106,2	с
2.1.3a	B1415/30	№ 33430	Ковалі	60	27 × 26	12	18 × 8	7,5	118,3	-
	B4187		Стритівка	58,5	32 × 33	13	18 × 8	10	156,5	-
2.2.2a	B1415/6	№ 8954	Райгород	50	35 × 33,5	16	29 × 6,5	16,5 × 12	125	с
	B1415/20	№ 2358	Луковиця	53,5	33,5 × 27,5	12,5	18 × 5,5	7	77,7	с
	B1415/23	№ 2359	Трипілля	53	33 × 26,5	11	18 × 6	6	51	-
	B22/490		Райки	55,5	33 × 30	11,5	18,5 × 6	7,5	63,5	-
2.2.3a	B1415/22	№ 2357	Верем'я	63,5	35,5 × 26,5	15	20 × 10	7,5	95,3	с
	B1415/27	№ 8949	Пекарі	58	33 × 25	15,5	17 × 9	9	59,8	к
	B22/491		Райки	63	36 × 27	13	18 × 10,5	6,5	94	с
	B1415/18	№ 22080	Вільховець	65	34,5 × 31	13,5	19,5 × 14	8	175,7	с
	B1415/19	№ 30840	Гришенці	66,5	37 × 28	13	20,5 × 10	7,5	84,2	-
	B1415/7	№ 8955	Букрин	63	36,6 × 27,5	14,5	20,5 × 10	8,5	94	-
	B1415/12	№ 13285	Гришенці	62	35 × 29	13,5	21 × 11	7	87	-
	B1415/10	№ 13276	Корсунь	61	35,5 × 24,5	11,5	17,5 × 7,5	8	87	г
	B1415/16	№ 22078	Жаботин	64	35,5 × 28	14,5	20,5 × 9	9	109,2	с
	B4546/1	№ 8938, B1415	Канів	62	36,5 × 26	14	19 × 9	6	90	г
	B1656	№ 12328, с. 21409	Ржищів	63,5	36 × 27	15	20 × 10,5	10	85,7	—
	B1415/1	№ 8937	Гришенці	40	22 × 16	8	12 × 6	5	22,8	г
	B1415/13	№ 13286	Гришенці	39,5	23 × 17	8	11 × 6	4,5	22,5	г
	B1657	№ 12329, с. 21410	Ржищів	40	23 × 18	8,5	12 × 6	4	28	г
	B5938		МЗН	38	20 × 14	7	10 × 6	4,5	16,5	г
2.3.1	B1415/15	№ 22077	Букрин	62	38 × 22,5	13	22 × 10	13 × 5	176	с
	B1415/21	№ 2353	Зарубенці	49	30 × 19,5	14	18 × 9	8 × 3	90,8	с
2.4.1.	B1658	№ 12327, с. 21411	Ржищів	36,5	18 × 18	11	14 × 6	6	34	с

Тип / Підтип / Варіант	Інв. №	Старі інв. №	Походження	Висота (мм)	Ширина / товщина гір, висота шипів (осн. / доп.) (мм)	Перехват (мм)	Ширина / товщина петлі (мм)	Отвір петлі / каналу (мм)	Вага (г)	Обважування
2.4.3a	B25/1770	с. 21170	Княжа гора	31	19 × 19	9	—	—	40	с
2.5.3a	B1415/11	№ 13277, 30095	Корсунь	68	40 × 27,5	15	19,5 × 8	7,5	207,7	с
3	B4547/60	№ 13278, № 31486, с. 57036	Пруси	54,5	37,5 × 27	19	29 × 6	14	132,8	с
4.2a	B25/1177 B4552/1122	13340	Княжа гора Київ	48 45,5	40 × 35 40 × 38,5	— —	29 × 6,5 28,5 × 6,5	19,5 × 8 18 × 9,5	172,5 166	— —
5	B2822 B1655	№ 13281 № 22076, с. 21408	Ромашки Овруч	75 77	64 × 64; 17/7 48 × 48; 11/6	16 19	26 × 9 27 × 9	16 × 10 8 × 6	165,5 251,5	— с

ні горизонтально у верхній та нижній частині стулки один до одного, а з кожної сторони їх обрамлюють по 2 ряди паралельних виступів із псевдозерні. Вушко округле із загострено-відведеними до низу відростками та шийкою у вигляді бортика (рис. 2: 21). Прямі аналогії невідомі.

1.3.1 (1 од.) Кистень невідомого походження (**B47**) має овальне вушко із загострено-відведеними до низу відростками та подовженою шийкою, яка має поясок із врізаних вертикальних ліній. Із-за пористості металу на поверхні, виріб можна вважати ливарним браком (рис. 2: 1). Прямі аналогії невідомі.

1.3.3a (1 од.) Знахідка з Києва (**B3731**) по обидва боки прикрашена гравірованим зображенням дволінійного двозуба з хрестом зверху, а по краях — бортиком з насічками, має округле вушко з відростками та шийку з бортиком. Чернь збереглася не повністю, фіксується на деяких ділянках орнаменту (рис. 3: 1) (Ханенко, Ханенко 1902, табл. IV: 203). Прямих аналогій невідомо, але найбільш наближену знахідку із цієї серії знайдено у Новгороді, де з одного боку на пласкій площині зображено однолінійний двозуб із завитками, а на іншій — свастья, решта площі вкрита зигзагоподібним орнаментом (Артемов 1990, рис. 5: 5).

1.3.3b (1 од.) Обушок із Канева (**B1415/14**) прикрашений рельєфним зображенням лева з обох сторін, площа навколо оточена неглибокою лінією, вушко прямокутне з відростками, обважений глиною. Деякі частини тіла тварини додатково гравіровані, всі заглиблення були заповнені черню, яка не скрізь збереглася (рис. 3: 2) (Ханенко, Ханенко, 1902, табл. IV, 204). Вироби із цієї серії репрезентовані знахідкою з Новгорода (Славенський кінець),

що прикрашена зображенням птаха (Атремьев 1990, рис. 5: 4).

1.4.3a (1 од.) Кистень цієї серії до давньоруських зразків ударної зброї віднесений умовно, лише за технікою нанесення декору. Виріб складається з пустотілої гір, покритої чорним орнаментом у вигляді розміщених в один стовпчик 5-ти ромбів, розташованих на кожній із сторін грані (всього вісім) та стержня з наверхшам у вигляді округлого вушка інкрустованого позолоченими смужками. Кистень не має локалізованого місцезнаходження, походить з території колишнього Канівського уїзду (**B1415/28**) (рис. 3: 5) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 1).

Тип 2:

2.1.1 (4 од.) Дві знахідки походять з околиць Канева: одна має округле вушко, з максимальним розширенням форми гір трохи нижче середньої осі та відсутністю оздоблень на бортику шийки, а друга — відрізняється витягнуто-грушоподібною формою з бортиком прикрашеним рельєфними насічками (**B1415/8, 9**) (рис. 2: 2, 3). Схожий кистень знайдений в Грушеві (**B1211**), але гиря в нижній частині більш розширена, а вушко має два загострені відростки (рис. 2: 4) (Кирпичников 1966, табл. XXXI, 3). Подібний обушок, але з підовальним вушком та опуклішою гирею виявлений в Пекарях (**B1415/29**) (рис. 2: 5). Прямі аналогії походять із Саркела та території колишньої Київської губернії (колекції В. Хайновського) (Сорокин 1959, рис. 32: 5; Кирпичников 2000, рис. 2: 5, 6).

2.1.2a (1 од.) Кистень з Черняхова (**B1415/26**) декорований 17-ма виступами із гравірованими канавками навколо, має видовжену шийку з бортиком, що покритий насічками (рис. 2: 16)

Рис. 3. Кистені з колекції музею, що містять чернь (варіанти 3а і 3б): 1 — Київ (B3731); 2, 18 — Канів (B1415/15, B4548/1); 3 — Ковалі (B1415/30); 4 — Стритівка (B4187); 5 — Колишній Канівський повіт (B1415/28); 6—9 — Гришинці (B1415/1, 13, 12, 19); 10 — Верем'я (B1415/22); 11, 12 — Ржищів (B1656, B1657); 13 — Букрин (B1415/7); 14 — Райки (B22/491); 15 — Вільховець (B1415/18); 16 — Пекарі (B1415/27); 17 — Жаботин (B1415/16); 19, 20 — Корсунь (B1415/10, 11); 21 — місце знахідки невідоме (B5938); 22 — Княжа гора (B25/1770); 23 — прорисовки кистенів, що містили чернь із колекцій музею

Fig. 3. The war-flails covered with niello from the museum collection (variants nos. 3a and 3b): 1 — Kyiv (B3731); 2, 18 — Kaniv (B1415/15, B4548/1); 3 — Kovaly (B1415/30); 4 — Strytivka (B4187); 5 — Former Kaniv district (B1415/28); 6—9 — Hryshchyntsi (B1415/1, 13, 12, 19); 10 — Verem'ia (B1415/22); 11, 12 — Rzhyschiv (B1656, B1657); 13 — Bukryn (B1415/7); 14 — Raiky (B22/491); 15 — Vilkhovets (B1415/18); 16 — Pekari (B1415/27); 17 — Zhabotyn (B1415/16); 19, 20 — Korsun (B1415/10, 11); 21 — Unknown location (B5938); 22 — Knyazha hora (B25/1770); 23 — the drawings of war-flails that contain niello from the museum collections

(Кирпичников 1966, табл. XXXII: 7). Прямі аналогії невідомі, але подібні вироби походять з Шепетівки та Новгорода (Кирпичников 1978, рис. 4: 5; Атремьев 1990, рис. 5: 2).

2.1.3a (2 од.) На знахідці зі Стритівки в деяких місцях гирі добре фіксується лускоподібний орнамент (**B4187**) (рис. 3: 3). Подібний обшук, але з меншою опуклістю гирі, походить з Ковалів (**B1415/30**), однак декор не виимальовується в суцільний рисунок — лише фрагментарні залишки черні (рис. 3: 4). Прямі аналогії виявлені в Зеленчі (Володченко 1953, рис. 1).

2.2.2a (3 од.) Кистені з кожного боку прикрашені 9-ма виступами, мають овальне вушко з двома відростками та рельєфним бортиком на шийці, походять з Луковиці (**B1415/20**), Трипілья (**B1415/23**) (Кирпичников 1966, табл. XXXI: 9) та Райків (**B22/490**) (рис. 2: 17—19). Отвір для обважування на трипільській знахідці занадто великий, що також можна вважати браком лиття. Прямі аналогії відомі з Переяслава та Друцька (Алексеев 1966, рис. 72: 2; Тетеря, Юрченко 2017, рис. 2: 6).

2.2.2b (1 од.) Кистень з Райгорода (**B1415/6**) має овальне петлеподібне вушко, прикрашений двома рядами рельєфних валиків з насічками, що утворюють ромб та перехрещуються, а в центрі перекриваються перлиноподібним виступом, сегменти заповнені псевдозерню. По осі, на місці з'єднання стулок, проходить близько 20-ти рядків рельєфних валиків з насічками з однієї сторони. Нижня частина виробу відбита в процесі використання (рис. 2: 22). Пряма аналогія виявлена в Тележінцях (Терський 2014, рис. 2: 10).

2.2.3a (15 од.) Кистені грушоподібної форми з овальною в перетині гирею, яка прикрашена черневим зображенням «дерева життя», круглим вушком із загостреними виступами та рельєфним бортиком на шийці походять з Райків (**B22/491**), Вільховця (**B1415/18**), Пекарів (**B1415/27**), Жаботина (**B1415/16**), Канева (**B4546/1**) та Корсуня (**B1415/10**) (рис. 3: 14—19). Кистені з Гришинців (**B1415/19**), Верем'я (**B1415/22**), Ржищева (**B1656**) та Букрина (**B1415/7**), додатково гравіровані подвійним рядком насічок по бортику і по контуру, що описує ділянку з основним орнаментом (рис. 3: 9—13). Інший кистень з Гришинців (**B1415/12**) гравірований таким же чином, але з одного боку (рис. 3: 8). Кистені мініатюрних форм додатково не гравіровані, виявлені в Гришинцях (2 од.) (**B1415/1, 13**) та

Ржищеві (**B1657**), а один має невідоме походження (**B5938**) (рис. 3: 6, 7, 12, 21) (Ханенко, Ханенко 1901, табл. II: 106; Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 1—4; XXXIV: 1—4, 7—10).

Для більшості знахідок характерне розташування отвору для заливки свинцю в нижній частині, окрім знахідки з Букрина, де він знаходився збоку. Також всі знахідки, окрім одного екземпляру з Гришинців (**B1415/19**), мають пошкодження та деформації, що виникли в результаті використання. На всіх виробках фіксуються часткові або повні втрати черні, мініатюрний кистень (**B1415/1**) має повністю стерту одну сторону, а на кистені без місця знахідки взагалі ледь фіксується орнаментация.

Окрім Правобережжя Середнього Дніпра та Галичини, аналогічні знахідки виявлені в Лісковому-1, Друцьку та Білярі (Алексеев 1966, рис. 72: 2; Измайлов 1997, рис. 73: 6; Щекун 1997, рис. 33: 18).

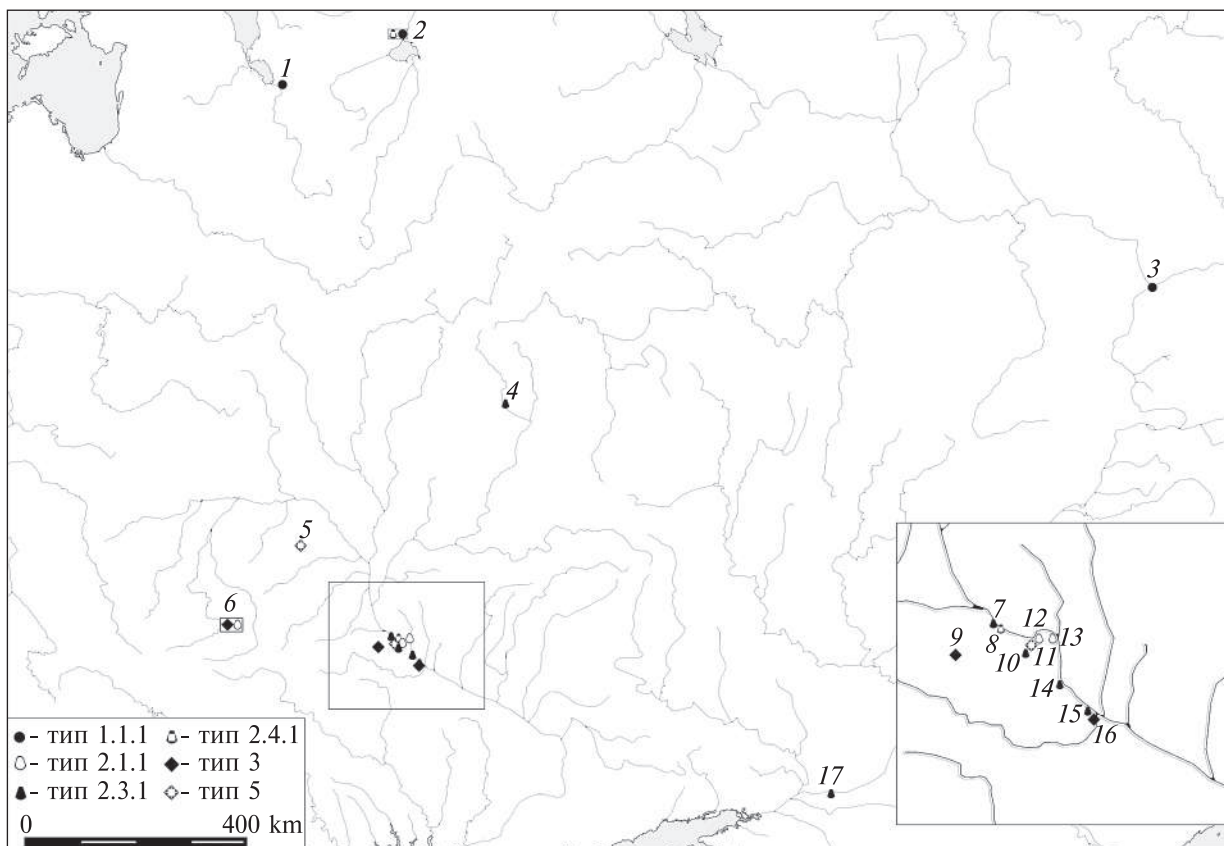
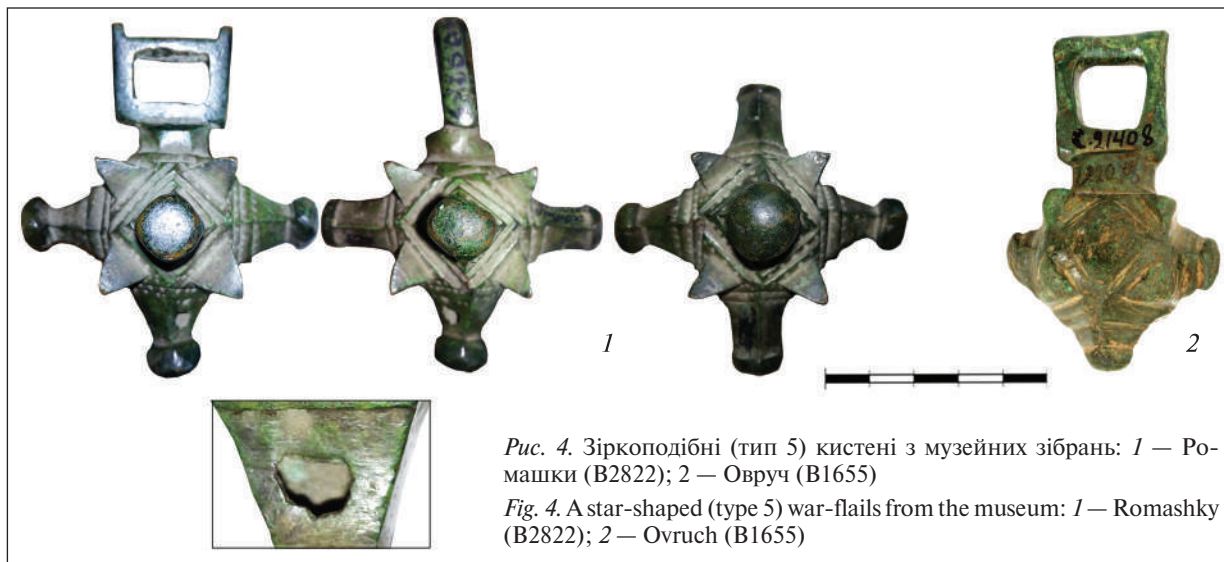
2.3.1 (2 од.) Обидва вироби мають овальне вушко та шийку у вигляді рельєфного бортика, більш габаритний кистень виявлений в Букрині (**B1415/15**), інший — Зарубинцях (**B1415/21**) (рис. 2: 6, 7). Прямі аналогії походять із Західної Волині, також пласкі гирі округлих форм відомі з Шепетівки (Кирпичников 1978, рис. 4: 7; Кучінко, Охріменко, Савицький 2008, табл. XXXI: 4).

2.4.1 (1 од.) Кистень мініатюрних форм був виявлений поблизу Ржищева (**B1658**), має округле вушко з двома невеликими відростками по сторонах та шийкою у вигляді бортика (рис. 2: 8). Аналогічні кистені знайдені в Новгороді та Саркелі (Атремьев, рис. 5: 6; Соколин 1959, рис. 32: 6).

2.4.3a (1 од.) Кистень мініатюрних форм був виявлений на Княжій горі (**B25/1770**), аналогічний попередньому, але на кожній грані стороні має чотири циркулярні кружечки, котрі місцями мають залишки черні, більша частина вушка втрачена (рис. 3: 22). Прямі аналогії невідомі.

2.5.3a (1 од.) На сьогодні даний підтип відомий лише за музейною знахідкою виявленою в Корсуні (**B1415/11**), декорований гравірованими циркулярними кільцями по-різному розташованих на уступах стулки (на одній стороні їх 17, на іншій — 8), які, вочевидь, мали бути заповнені черню. Вушко нахилене, поверхня деформована (рис. 3: 20) (Ханенко 1901, табл. II: 105).

Тип 3 (1 од.) представлений знахідкою, що походить з Прусів (**B4547/60**). Обшук має гладку (варіант 1) спрацьовану поверхню, дещо сплю-

щений в перетині, петлеподібне вушко повторює форму гирі (рис. 2: 9) (Ханенко 1901, табл. II: 107). Прямі аналогії відомі за знахідками із Шепетівського городища та Княжої гори (Кирпичников 1966, табл. XXXII: 1; 1978, рис. 4: 9).

Тип 4 (2 од.) представлений кистенями, у яких на кожній площині розміщувалось вісім масивних виступів (варіант 2a), а гиря закріплювалася на стержні з прямокутною петлею. За матеріалами музейної

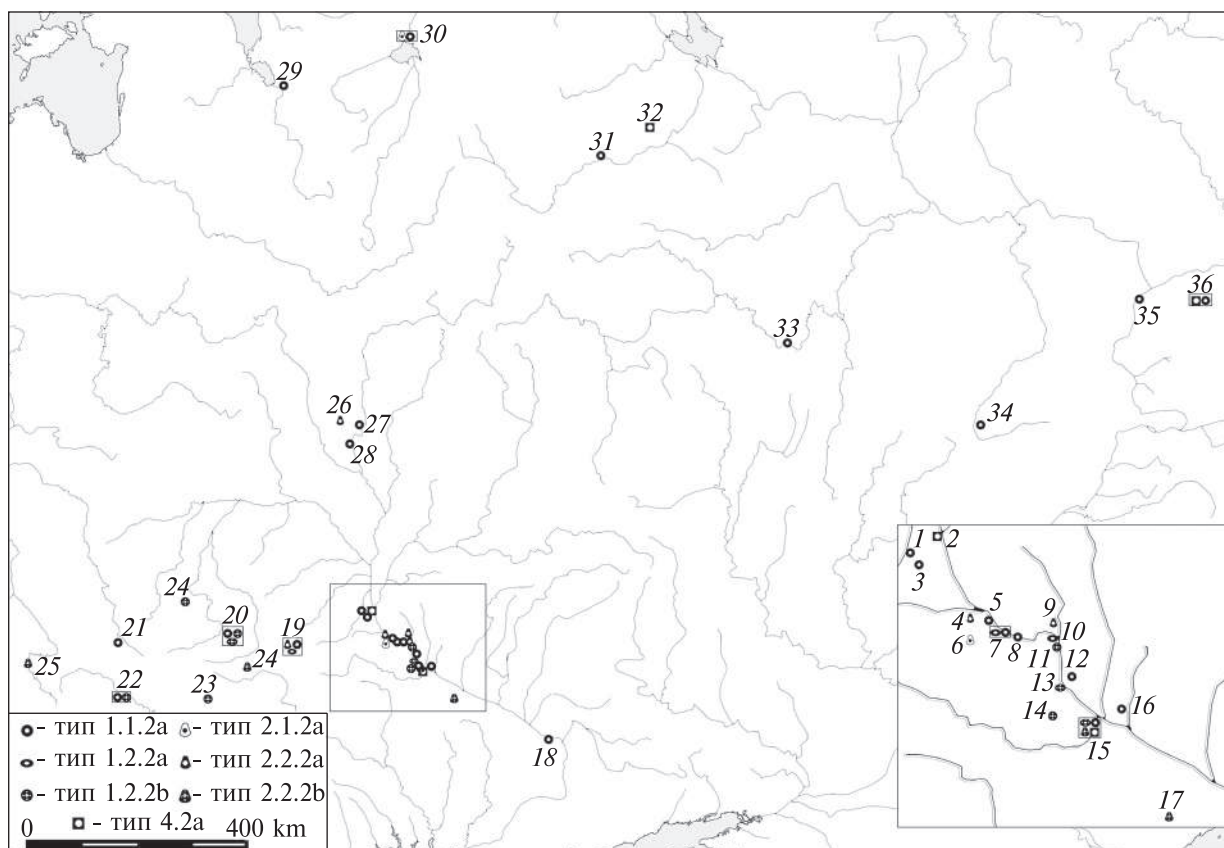

Рис. 6. Карта знахідок кистенів декорованих за варіантами 2a та 2b: 1 — Білгородка; 2 — Київ; 3 — Борка; 4 — Трипілля; 5 — Стайки; 6 — Черняхів; 7 — Ржижів; 8 — Чучин; 9 — Переслав; 10 — Луковиця; 11 — Григорівка; 12 — Ліплява; 13 — Костянець (тепер Канів); 14 — Хмільна; 15 — Княжа гора; 16 — Золотоноша; 17 — Райгород; 18 — Верхньодніпровськ; 19 — Райки; 20 — Шепетівка; 21 — Звенигород; 22 — Галич (Кринос); 23 — Вербка; 24 — Тележінці; 25 — Тrepча; 26 — Друцьк; 27 — Вишин; 28 — Жлобино; 29 — Псков; 30 — Новгород; 31 — Твер; 32 — Посади; 33 — Стара Рязань; 34 — Золотарівське; 35 — Болгар; 36 — Біляр

Fig. 6. A map of war-flails finds decorated according to variants nos. 2a and 2b: 1 — Bilhorodka; 2 — Kyiv; 3 — Boiarka; 4 — Trypillia; 5 — Staiiky; 6 — Cherniakhiv; 7 — Rzhzhiv; 8 — Chuchyn; 9 — Pereslav; 10 — Lukovytsia; 11 — Hryhorivka; 12 — Lipliava; 13 — Kostianets (now Kaniv); 14 — Khmilna; 15 — Kniazha hora; 16 — Zolotonosha; 17 — Raihorod; 18 — Verkhnodniprovsk; 19 — Raiky; 20 — Shepetivka; 21 — Zvenyhorod; 22 — Halych (Krylos); 23 — Verbka; 24 — Telezhintsi; 25 — Trepcha; 26 — Drutsk; 27 — Vyschyn; 28 — Zhlobyno; 29 — Pskov; 30 — Novhorod; 31 — Tver; 32 — Posady; 33 — Stara Riazan; 34 — Zolotarivske; 35 — Bolgar; 36 — Bilar

колекції репрезентовані знахідками з Києва (B4552/1122) та Княжої гори (один із двох обушків знайдених М. Біляшівським в ході розкопок на пам'ятці) (B25/1177) (Ханенко 1902, табл. IV: 201; Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 7). Поверхня обох виробів спрацьована, має сліди ударів, поверхня київської знахідки покрита позолотою (рис. 2: 23, 24). Аналогічні вироби відомі з Волзької Булгарії (Измайлов 1997, рис. 73: 1).

Тип 5 (2 од.) представлений зіркоподібними кистенями, що за формою подібні до булав типу III та IV (за А. Кіпрічниковим) і допоки відомі лише за музейними знахідками. Перший кистень виявлений у Ромашках (B2822), представляє собою гирю з п'ятьма великими пірамідальними шипами ромбічних в перетині із округлими, дещо сплюсненими, завер-

шеннями та восьмима меншими пірамідальними шипами трикутними в перетині. Шийка звужена, прямокутна петля має два виступи зверху. Шипи розділені між собою двома рядами уступів, які прикрашені невеликими округлими заглибленнями. Слідів використання виробу не зафіксовано, в нижньому шипі зроблено отвір для обважування (рис. 4: 1) (Ханенко 1901, табл. II: 104). Подібний кистень, але із збитими шипами, ширшою шийкою та без виступів на петлі походить з околиць Овруча (B1655) (рис. 4: 2) (Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 10).

Отже, до комплексу озброєння давньоруського воїна кистень потрапляє завдяки широкому застосуванню цього виду зброї хозарами (Кирпичнико 1966, с. 61). Очевидно, що його праобразом, враховуючи виник-

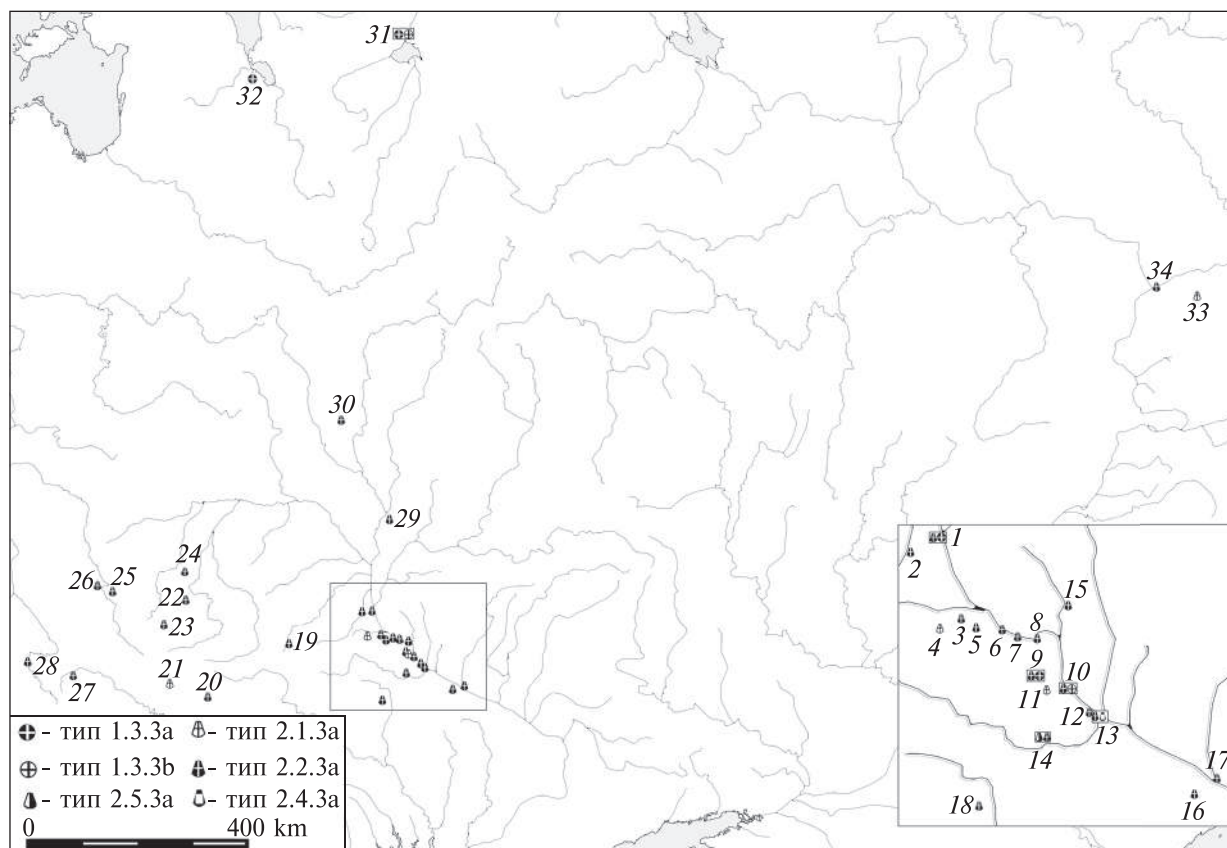

Рис. 7. Карта знахідок кистенів прикрашених за варіантом 3: 1 — Київ; 2 — Білгородка; 3 — Щербанівка; 4 — Стри-тівка; 5 — Верем'я; 6 — Ржищів; 7 — Чучин; 8 — Букрин; 9 — Гришинці; 10 — Канів; 11 — Ковалі; 12 — Пекарі; 13 — Княжа гора; 14 — Корсунь; 15 — Велика Каратул; 16 — Жаботин; 17 — Воїнь; 18 — Вільховець; 19 — Райки; 20 — Вербка; 21 — Зеленча; 22 — Пересопниця; 23 — Липне; 24 — Уніяс (Антонівці); 25 — Низкиничі; 26 — Гру-дек; 27 — Ступниця; 28 — Трепча; 29 — Ліскове-1; 30 — Друцьк; 31 — Новгород; 32 — Писконі; 33 — Біляр; 34 — Семенівське-5

Fig. 7. A map of war-flails finds decorated according to variant no. 3: 1 — Kyiv; 2 — Bilhorodka; 3 — Shcherbanivka; 4 — Strytivka; 5 — Verem'ia; 6 — Rzhyshev; 7 — Chuchyn; 8 — Bukryn; 9 — Hryshchyntsi; 10 — Kaniv; 11 — Kovali; 12 — Pekari; 13 — Knyazha hora; 14 — Korsun; 15 — Velyka Karatul; 16 — Zhabotyn; 17 — Voin; 18 — Vilkhovets; 19 — Raiky; 20 — Verbka; 21 — Zelencha; 22 — Peresopnytsia; 23 — Lypne; 24 — Unias (Antonivtsi); 25 — Nyzkynychi; 26 — Hrudek; 27 — Stupnytsia; 28 — Trepcha; 29 — Liskove-1; 30 — Drutsk; 31 — Novhorod; 32 — Piskoni; 33 — Bilar; 34 — Semenivske-5

нення в кочовому середовищі, була нагайка (камча) з вплетеними в прикінцеву частину грузиками (Кушумбаев 2012, с. 208). Власне існування мініатюрних гирьок, що повторюють форму більших прототипів, варто розглядати саме з цієї позиції (Нарожный, Чахкиев 2003, с. 153). Ранні знахідки на слов'янських пам'ятках з'являються з другої половини X — початку XI ст. і представлені роговими обушками, які побутують до XIV ст. Одиначні знахідки металевих кистенів фіксуються вже з кінця XI ст., але основна кількість виявлених бойових гирь припадає на XII—XIII ст., які в першій половині — середині XIII ст.

репрезентовані зіркоподібними екземплярами та обушками з черневим орнаментом — високохудожніми виробами давньоруських майстрів.

Згідно з географією поширення металевих обушків (рис. 5—7), бачимо, що центр їхнього виробництва (представлені майже всі типи та варіанти орнаментів) був зосереджений у Київській землі (Київ, Княжа гора), також, можливо, і в галицько-волинському регіоні (Райки, Шепетівка) та Новгороді.

Нижче подається каталог давньоруських кистенів виявлених на території Східної Європи (табл. 2)².

² Позначення в колонці «№№ в каталогах...» дослідників: (а) — А. Артем'єва, (б) — Ш. Бектинєва, (і) — І. Ізмайлова, (к) — А. Кіріпнікова, (т) — С. Терського.

Таблиця 2. Каталог знахідок давньоруських металевих кистенів із території Східної Європи
Table 2. The finds of Ancient Rus metal war-flails from Eastern Europe

Походження	Тип / Варіант / Пітіп	К-т ^р	Місце знахідки, комплекс	Керівник досліджень чи колекція	Джерело інформації	№№ з інших каталогів
Київ	1.3.3a	1	випадкова знахідка	колекція Б. Ханенка	Ханенко 1902, табл. IV: 203(B3731)	106(к)
	4.2a	1	-/-	-/-	-/-, табл. IV: 201(B4552/1122)	114(к)
	2.2.3a	1	-/-	колекція І. Хойновського, 1890-рр.	Кирпичников 2000, рис. 2: 2	82(к)
	2.2.2a	1	східна камера споруди Єпископського палацу	Р. Юра, 1963 р.	Тетеря 2017, рис. 2: 6	
Новгород	1.3.3b	1	Славенський кінець	А. Арциховський, 1932 р.	Артемьев 1990, рис. 5: 4	103(к); 23(а)
	1.1.1	1	Неревський розкоп	-/-, 1951—1960 рр.	-/-, рис. 5: 1	36(к); 16(а)
	2.4.1	1	-/-	-/-	-/-, рис. 5: 6	37(к), 18(а)
	1.3.3a	1	-/-	-/-	-/-, рис. 5: 5	102(к); 24(а)
	2.1.2a	1	-/-	В. Янін	-/-, рис. 5: 2	17(а)
	1.1.2a	2	Троїцький розкоп	-/-	-/-, рис. 6: 3	19(а)
			Іллінський розкоп	Г. Авдусіна, 1962—1963 рр.	-/-, рис. 5: 3	38(к), 20(а)
	1.1.2a	2	городище	М. Біляшівський, 90-ті рр. XIX ст., колекція І. Хойновського	Кирпичников 1966, табл. XXXI: 5; -/- 2000, рис. 2: 7	66—68(к)
Княжа гора	2.2.3a	1		-/-, колекція Ф. Кундеревича	-/-, с. 234	
	3	1		-/-	-/- 1966, табл. XXXII: 1	47(к)
	4.2a	2		-/-	-/- 1966, табл. XXXIII: 7(B25/1177)	115—117(к)
	2.2.2b	1		-/-, колекція І. Хойновського	-/- 2000, рис. 2: 7	
	2.4.3a	1		-/-, колекція Б. Ханенка	Ханенко 1902, табл. IV: 202	66—68(к)
	2.2.3a	1		В. Хвойка	B25/1770 (мініатюрний, публікується вперше)	
	2.2.3a	1	-/-	В. Двоженко, 1956—1959 рр.	Довженко 1966, табл. VI: 1	96(к)
	1.1.2a	1	городище	Т. Мовчанівський, 1929—1935 рр.	Кирпичников 1966, табл. XXXI: 11	75—77(к)
Шепетівка (Ізяслав)	1.2.2a	1			-/- 1966, табл. XXXII: 10	
	2.2.2a	1			-/-, табл. XXXI: 9 (B22/490)	97—98(к)
	2.2.3a	1			-/-, табл. XXXIV: 7 (B22/491)	
	1.2.2b	1	-/-	М. Каргер, 1957—1962 рр.	Кирпичников 1978, рис. 4: 7	52, 78, 79, 109—111(к)
	2.1.2a	1			-/-, рис. 4: 5	
	2.1.2b	1			-/-, рис. 4: 6	
	2.3.1.	1			-/-, рис. 4: 8	
	3	1			-/-, рис. 4: 9	

Походження	Тип / Під-тип / Part- ант	K-TP	Місце знахідки, комплекс	Керівник досліджень чи колекція	Джерело інформації	№№ з інших ката- логів
Пересопни- ця	1.1.2b	1	-/- (розкоп II, житло №2)	В. Шеломенцев-Терський, 1978 р.	Терський 2014, рис. 2: 8	7(т)
	2.2.3a	1	-/- (уроч. Пластівник, посад)	М. Ващепа, 2011 р.	Ващепа 2012, рис. 5	
	1.1.2a	1	випадкова знахідка	колекція С. Крейтона	В1415/17 (публікується вперше)	69—73(к)
Чучин	2.2.3a	1	городище (житло у північній частині окольного граду)	В. Довженок, 1963—1964 рр.	Довженок 1967, рис. 1	
	2.2.2b	1	-/-	В. Якубовський, 1983 р.	Терський 2014, рис. 2: 10	
Тележінці	2.2.3a	1	-/- (с. Антонівці)	О. Гаврилюк	Гаврилюк 2010, с. 230	9(т)
Низкиничі	2.2.3a	1	-/-	С. Терський	Терський 2014, с. 9	
	1.1.2a	1	-/- (с. Кринос)	Я. Пастернак, 1930-ті рр.	Пастернак 1998, рис. 70: 24	81(к); 5(т)
Галич	1.1.2b	1		В. Ауліх, 1980-ті рр.	Пенегирич 1990, с. 167	
	1.1.2a	1	-/- (пригород (уроч. За Хмільником), споруда 39)	І. Свешніков 1987 р.	Свешников 1988, с. 147, рис. 2: 9.	
Звенигород						
Ступиння	2.2.3a	1	-/-	В. Кобільник, 1931—1932 рр.	Пенегирич 1990, с. 167	100(к)
Вербка	1.1.2b	1	-/-	Ф. Пулавський	Кирпичников 1966, табл. XXIX: 4	80(к)
	2.2.3a	1		-/-	-/-, табл. XXIX: 5	99(к)
Трепча	2.2.2b	1	-/-	-/-	Kotowicz 2006 гус. 3: 5	
	2.2.3a	1			-/-, гус. 3: 4	12(т)
Друцьк	2.2.2a	1	-/- (дитиниць)	Л. Алексеев, 1960-ті рр.	Алексеев 1966, рис. 72: 2	5(б)
	2.2.3a	1			-/-, рис. 72: 3	7(б)
Вщиж	2.1.1	1	-/-	Б. Рыбаков, 1940 р.	дані з каталогу А. Кіріпнікова	40(к)
Вішин	1.1.2a	1	-/-	Е. Загорувський, 1976—1985 рр.	Археологическое наследие Беларуси... 2012, с. 93	
Тверь	1.1.2a	1	-/-	В. Лапшин, 1993—1997 рр.	Лапшин 2009, рис. 71: 1	
Псков	1.1.1	1	-/-	С. Тараконов, 1949 р.	дані з каталогу А. Кіріпнікова	60(к)
	1.1.2a	1		М. Чернягін, 1936 р.	Кирпичников 2000, с. 233	39(к)
Стара Рязань	1.1.2a	1	-/- (розкоп ІЗ, наземна будівля П-І)	В. Даркевич, 1970 — 1979 рр.	Даркевич 1995, табл. 23: 1	
Біляр	1.1.2a	1	-/-		Измайлов 1997, рис. 72	16(і)
	4.2a	1			-/-, рис. 73: 1	21(і)
	2.1.3a	1			дані з каталогу І. Измайлова	13(і)
	2.2.3a	1			-/-, рис. 73: 6	6(і)
Болгар	1.1.2a	1	-/-		дані з каталогу І. Измайлова	17(і)

Золотарівське	1.1.2a	1	-/-	Г. Белорибкін, 1998–2000 рр.	Белорибкін 2001, рис. 82: 1	
Саркел	2.1.1	1	-/-, (IX–XII)	М. Артамонов, 1950–1951 рр.	Сорокин 1959, рис. 32: 5	54–57(к)
	2.4.1	1			-/-, рис. 32: 6	
	3	1			-/-, рис. 32: 8	
Ржищів	2.4.1	1	городище	В. Хвойка, 80-ті рр. XIX ст.	Кирпичников 1966, табл. XXXII: 3 (B1658)	48–51(к)
	1.1.2a	1	випадкова знахідка	колекція Б. Ханенка	-/-, табл. XXXI: 6 (B1415/2)	69–73(к)
	2.2.3a	2	-/-	колекція Д. Калиновського	-/-, табл. XXXIV: 10 (B1657 мініатюрний); B1656 (публікується вперше)	92–94(к)
Ліськове 1	2.2.3a	1	-/- №1 (споруда 22 (?))	О. Щекун, 1986 р.	Щекун 1997, рис. 33: 18	
Семенівське 1, 5	1.1.2a	1	-/-		дані з каталогу І. Ізмайлова	12(i)
	2.2.3a	1	-/-		Измайлов 1997, с. 107, рис. 71: 6	20(i)
Білгородка	1.1.2a	1	випадкова знахідка	колекція Ф. Кундеревича	Кирпичников 2000, с. 233	64(к)
	2.2.3a	1				
Вишгород	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, с. 234	
Григорівка	1.1.2b	1	-/-	колекція Б. Ханенка	Ханенко 1907, табл. XIX: 327	65(к)
Пруси	3	1	-/- (с. Бушеве)	-/-	-/- 1901, табл. II: 107 (B4547/60)	
Корсунь	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. II: 106 (B1415/10)	87–89(к)
	2.5.3a	1			-/-, табл. II: 105 (B1415/11)	
Ромашки	5	1	-/-	-/-	-/-, Табл. II: 104 (B2822)	
Гришинці	1.3.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. II: 108	108(к)
	2.2.3a	4			B1415/12 (публікується вперше); Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 2; XXXIV: 8, 9 (B1415/1, 13 (мініатюрні), 19)	85, 91–95(к)
Черняхів	2.2.2a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXII: 7 (B1415/26)	69–73(к)
Ліплява	1.1.2a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXI: 5 (B1415/3)	74(к)
Пекарі	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIV: 3 (B1415/27)	92–94(к)
	2.1.1	1			B1415/29 (публікується вперше)	48–51, IV(к)
Букрин	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIII: 1 (B1415/7)	84(к)
	2.3.1	1	-/-	колекція С. Крейтона	-/-, табл. XXXIII: 6 (B1415/15)	107(к)
Жаботин	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIII: 4 (B1415/16)	90(к)
Вільховець	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIII: 1 (B1415/18)	86(к)
Овруч	5	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIII: 10 (B1655).	119(к)
Золотоноша	1.1.2a	1	-/-	колекція В. Хвойки	-/-, табл. XXXI: 8 (B1415/4)	66–77(к)
Грушів	2.1.1	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXI: 3 (B1211)	43(к)
Верем'я	2.2.3a	1	-/-	-/-	-/-, табл. XXXIV: 4 (B1415/22)	92–94(к)

Походження	Тип / Пітип / Варіант	К-т ^р	Місце знахідки, комплекс	Керівник досліджень чи колекція	Джерело інформації	№№ з інших ката- логів
Канів	2.1.1 1.3.3b 2.2.3a	2 1 1	-/- (околиці) -/- -/-	придбані ІАК у 1906 р. колекція Б. Ханенка -/-	B1415/8, 9 (публікуються вперше) Ханенко 1902, табл. IV: 204 (B1415/14) Кирпичников 1966, табл. XXXIII: 3 (B4546/1)	 115(к) 91(к)
Хмельна	1.1.2b	1	-/-	-/-	B1415/5 (публікується вперше)	III(к)
Стайки	1.1.2a	1	-/-	-/-	B1415/24 (публікується вперше)	69—73(к)
Райгород	2.2.2b	1	-/-	-/-	B1415/6 (публікується вперше)	91—95(к)
Ковалі	2.1.3a	1	-/-	-/-	B1415/30 (публікується вперше)	48—51(к)
Верхньодні- провськ	1.1.2a	1	-/-	-/-	рукописний каталог В. Хвойки (НМІУ), №8952	
Зарубинці	2.3.1	1	-/-	колекція В. Хвойки	B1415/21 (публікується вперше)	
Луковича	2.2.2a	1	-/-	-/-	B1415/20 (публікується вперше)	
Трипілля	2.2.2a	1	-/-	-/-	B1415/23 (публікується вперше)	
Костянець	1.1.2b	1	-/-	-/-	B3788 (публікується вперше)	
Стригівка	2.1.3a	1	-/-		B4187 (публікується вперше)	
Щербанівка	2.2.3a	1	-/-	1893 р.	дані з каталогу А. Кіріпнікова	83(к)
Гребені	2.1.1	1	-/-	1893 р.	-/-	42(к)
Боярка	1.1.2a	1	-/-	фонди Боярського краєзнавчого музею, повідомлення І. Готуна		
Валика Ка- ратуль	2.2.3a	1	-/-		Тетеря 2017, рис. 2: 5	
Зеленча	2.1.3a	1	-/-		Володченко 1953, рис. 1: 3—5	53(к)
Липне	2.2.3a	1	-/- (поблизу одного із зни- щених курганів в уроч. Кали- нівка)	М. Кучино, 1973 р.	Кучинко 1978, с. 348	
Перемиль	2.2.3a	1	-/-		Терський 2014, рис. 2: 15	13(т)
Грудек	2.2.2a	1	-/-	Лавринович, 2003 р.	Kotowicz 2006, гус. 3: 1	
Жлобино	1.1.2a	1	-/-		Плавінські 2013, с. 36	
Пісконі	1.3.3a	1	-/-	1946 р.	Артемьев 1990, рис. 5: 7	104(к)
Посади	4.2a	1	-/-	1890-х рр.	дані з каталогу А. Кіріпнікова	112(к)
Всього: 118 од.:						
Тип 1: 1.1.1 (2), 1.1.2a (24), 1.1.2b (6), 1.2.2a (1), 1.2.2b (1), 1.3.3a (4), 1.3.3b (2);						
Тип 2: 2.1.1 (7), 2.1.2a (2), 2.1.2b (1), 2.1.3a (4), 2.2.2a (7), 2.2.2b (4), 2.2.3a (34), 2.3.1 (3), 2.4.1 (3), 2.4.3a (1), 2.5.3a (1);						
Тип 3 (4); Тип 4.2a (5); Тип 5 (2).						

- Алексеев, Л. В. 1966. *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX—XIII вв.* Москва: Наука.
- Артемьев, А. Р. 1990. Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого. В: Янин, В. Л. (ред.). *Материалы по археологии Новгорода 1988 г.*, I. Москва: МГУ, с. 5-28.
- Бектинеев, Ш. И. 1993. Булавы и кистени XI—XIV вв. В: Ляўко, В. М. (ред.). *Сярэднявковыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні*. Мінск: На-вука і тэхніка, с. 99-106.
- Вашета, М. П., Златогорський, О. Є. 2012. Результа-ти археологічних досліджень в с. Пересоппиця 2011 року. В: Булига, О. С. (ред.). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, 10. Рівне, с. 244-247.
- Виногородська, Л. І. 2002. Розвідувальні археологічні робо-ти у місті Старокосятинів в 2000 році. В: Крижницький, С. Д. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2000—2001*. Київ: ІА НАНУ, с. 105-108.
- Володченко, З. А. 1953. К вопросу о технике черни на Руси. *Краткие сообщения Института истории мате-риальной культуры*, LII. Москва: Наука, с. 10-16.
- Гаврилюк, О. М. 2010. Давньоруський археологічний ком-плекс IX—XIII ст. поблизу села Антонівці Шумсько-го р-ну Тернопільської області. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні студії*, 4. Чернівці: Зелена Буко-вина, с. 202-237.
- Даркевич, В. П., Борисевич, Г. В. 1995. *Древняя столица Рязанской земли*. Москва: Круг.
- Довженко, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древ-ньоруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.
- Довженко, В. И. 1967. Древнерусские городища на Сред-нем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС). *Советская археология*, 4. Москва: Наука, с. 260-273.
- Кирпичников, А. Н. 1966. Древнерусское оружие. Выпуск второй. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, ки-стени. В: Каргер, М. К. (ред.). *Свод археологических источников*, Е1-36. Москва, Ленинград: Наука.
- Кирпичников, А. Н. 1978. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии*, 155. Москва: Наука, с. 80-87.
- Кирпичников, А. Н. 2000. Булавы и кистени из коллекции И. Хайновского в собрании Музея Войска Польско-го. *Археологические вести*, 7. Санкт-Петербург: Нау-ка, с. 229-235.
- Комар, О. В., Сухобоков, О. В. 2005. *Військова справа Хо-зарського каганату*. В: Уткін, О. І. (ред.). *Нариси з воєнної історії Давньої України*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, с. 212-231.
- Крыганов, А. В. 1987. Кистени салтово-маяцкой культу-ры. *Советская Археология*, 2. Москва: Наука, с. 175-181.
- Кучинко, М. М., Охрименко, Г. В. 1978. Разведка в Во-лынском Полесье. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Архео-логические открытия 1977 г.* Москва: Наука, с. 347-348.
- Кучинко, М., Охріменко, Г., Савицький, В. 2008. *Культу-ра Волині та Волинського полісся княжої доби*. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Кушумбаев, А. К. 2012. Комплекс ударного оружия (пали-цы, булавы, кистени) воинов Улуса Джучи. В: Сама-шев, З. С. та ін. (ред.). *Военное дело Улуса Джучи и его наследников*. Астана: Фолиант, с. 199-219.
- Лапшин, В. А. 2009. *Тверь в XIII—XV вв. (по материалам раскопок 1993—1997 гг.)*. Санкт-Петербург: ФФИИ СПбГУ.
- Левко, О. Н. (ред.). 2012. *Археологическое наследие Белару-си*. Минск: Беларуская навука.
- Нарожный, Е. И., Чахкиев, Д. Ю. 2003. О находках неко-торых образцов ударного и защитного вооружения на Северном Кавказе (XIII—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*, 2. Ар-марвир: АГПИ, с. 126-153.
- Осипенко, М. С. 2018. Середньовічні навершя булав зі зрізаними кутами та кулястих форм (за матеріала-ми Національного музею історії України). В: Патри-ляк, Б. К. та ін. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України* [online], 4, с. 83-93. Режим до-ступу: <http://visnyk.nmiiu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Дата звернення 25 жовтня 2019].
- Пастернак, Я. І. 1998. *Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр.* Івано-Франківськ: Плай.
- Петегрич, В. М. 1990. Оружие и снаряжение всадника. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Во-лыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ: Наукова думка, 1990, с. 163-171.
- Плавінські, М. А. 2013. *Узбраєння беларуських земляў X—XIII ст.* Мінск: Галіяфы.
- Свешников, И. К. 1988. Исследование пригорода древне-русского Звенигорода. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов*, II. Киев: Наукова думка, с. 142-147.
- Сорокин, С. С. 1959. Железные изделия Саркела-Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 75. Москва: Наука, с. 135-199.
- Терський, С. В. 2014. Кістень у Галицькому та Волин-ському князівствах (X—XIV ст.). В: Терський, С. В. (ред.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 784: Держава та армія*. Львів: Львів-ська політехніка, с. 3-12.
- Тетеря, Д. А., Юрченко, О. В. 2017. Зброя ближнього бою давньоруської доби з південно-західної Переяслав-щини. В: Лукашевич, А. М. (ред.). *Переяславка*, 12 (14). Переяслав-Хмельницький: НІАЗ «Переяслав», с. 455-465.
- Халиков, А. Х. (ред.). 1985. *Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X—XIII вв.* Москва: Наука.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1901. *Древности При-днепровья. Эпоха великого переселения народов*, IV. Киев.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1902. *Древности Придне-провья. Эпоха славянская (VI—XIII вв.)*, V. Киев.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. И. 1907. *Древности Придне-провья и побережья Черного моря*, VI. Киев.
- Щекун, О. В., Веремейчик, О. М. 1997. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село (нові пам'ятки матеріальної куль-тури)*. Київ: ІЗМН, с. 69-99.
- Michalak, A. 2006. Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz. *Acta Militaria Mediaevalia*, II. Kraków: Polska Akademia Umiejętności; Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, s. 103-114.

Надійшла 24.10.2019

М. С. Осипенко

Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология» Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ КИСТЕНИ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ

(по материалам Национального музея истории Украины)

Первые металлические кистени на Руси известны с XI в., хотя большинство находок боевых гирь фиксируются в XII — первой половине XIII вв., когда наступает развитие производства этого оружия. Кистень, как вид вспомогательного оружия, занимал особое место в комплексе вооружения древнерусского воина и отлично зарекомендовал себя у военных контактах Южной Руси.

В статье рассмотрены разные типологические схемы кистеней. Обосновано их деление на группы по материалам изготовления, типами по морфологии формой гири, подтипами по сечению и вариантами по декору. В итоге выделено пять типов металлических кистеней. Круглые (тип 1) и грушевидные (тип 2) кистени имеют по четыре (круглые, овальные, уплощенные, граненые) и пять (круглые, овальные, уплощенные, граненые и уплощенные с уступами) подтипов и украшены тремя вариантами (без декора, покрытые полужемчужными выступами и псевдозерну, покрытые чернью). Биконические (тип 3) и кубические (тип 4) гири украшены только одним вариантом орнамента, а звездообразные (тип 5), в силу своей схожести до булав, стоят отдельно.

Железные кистени могли быть как наборными, так и цельнолитыми, а изделия из цветного металла представлены исключительно цельнолитыми находками. Декор литых кистеней был заложен еще во время формирования восковой модели, а железных — дополнительно использовалась инкрустация, после чего изделия могли быть покрыты чернью, и повторно обжигались.

Также, с учетом новейших исследований, составлено карты и каталог металлических древнерусских кистеней. Согласно географии находок, центры производства (представлены почти все типы и варианты орнаментации) были сосредоточены в Киевской (Киев, Княжа гора), Галицко-Волынской (Райки, Шепетовка) землях и, возможно, Новгороде.

Коллекция кистеней из собраний Национального музея истории Украины насчитывает 47 экземпляров и есть на сегодня одной из самых известных. Некоторые материалы, которые раньше не были опубликованы, введены в научный оборот впервые.

К л ю ч е в ы е с л о в а: кистень, средневековое ударное оружие, древнерусское вооружение.

Maksym S. Osypenko

Research Fellow of the Storage Department, Sector of the Medieval Archaeology, the National Museum of History of Ukraine, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

THE METAL WAR-FLAILS OF THE ANCIENT RUS TIME

(Based on Materials of the National Museum of History of Ukraine)

The first metal war-flails had appeared in Ancient Rus since the end of 11th c., although most of the finds of war weights are recorded in 12th — first half of 13th c., when the development of production of these weapons had begun. The war-flail as a type of auxiliary weapons has proven itself in military conflicts in the region of Southern Rus and occupied a special place in the armament complex of the warrior of that time.

The paper deals with the comparison of different typological schemes of the war-flails. Their division into groups according to the material of manufacture, types by morphological weight shape, subtypes by section and variants by decoration was justified. As a result, five types of war-flails were identified. The round (type 1) and pear-shaped (type 2) items have four (round, oval, flattened, faceted) and five (round, oval, flattened, faceted and flattened with ledges) subtypes and decorated with three variants of ornamentations (without decor, covered with semi-pearl tabs and pseudo-grain, covered with niello). The biconical (type 3) and cubic (type 4) weights are ornamented with one option only. The star-shaped (type 5) war-flails stand separately by virtue of their similarity to maces.

The iron items could be both stacked and solid casted. Finds of non-ferrous metal were represented by solid casted products only. The decor of casted war-flails was laid during the wax model formation. Additionally, while manufacturing the iron examples the inlay was used. Then the products were coated with niello and burned.

Actually, the maps and the catalogue of Ancient Rus metal war-flails according to the new research have been compiled. Due to the geography of finds the production center of finds was concentrated in Kyiv (Kyiv, Kniazha hora) and Principality of Galicia—Volhynia (Raiky, Shepetivka) lands. Almost all types and variants of ornamentation are presented in these regions. Probably, this manufacturing could be in Novgorod.

The National Museum of History of Ukraine has one of the most famous and largest collections of metallic war-flails, which count in total 48 items. Some materials that have not been previously published are taken into scientific circulation for the first time.

К е y w o r d s: war-flails, mediaeval crushing weapon, Ancient Rus weapon.

References

- Alekseev, L. V. 1966. *Polotskaia zemlia (ocherki istorii Severnoi Belorussii) v IX-XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Artemev, A. R. 1990. Kisten i bulavy iz raskopok Novgoroda Velikogo. In: Ianin, V. L. (eds.). *Materialy po arkheologii Novgoroda 1988 g.*, I, Moskva: MGU, pp. 5-28.
- Bektineev, Sh. Y. Bulavy i kisten XI-XIV vv. In: Liauko, V. M. (eds.). *Siarednieviakovyia starazhytnastsii Belarusi: Novyia materyialy i dasledvanni*, Minsk: Navyka i technika, pp. 99-106.
- Darkevich, V. P., Borisevich, G. V. 1995. *Drevniaia stolitsa Riazanskoj zemli*. Moskva: Krugie.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin*, Kyiv: Naukova dumka.
- Dovzhenok, V. I. 1967. Drevnerusskie gorodishcha na Srednem Dnepre (v zone stroitelstva Kanevskoi GES). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, Moskva: Nauka, pp. 260-273.
- Havryliuk, O. M. 2010. Davnoruskyi arkeolohichnyi kompleks IX-XIII st. poblyzu sela Antonivtsi Shumskoho r-nu Ternopilskoi oblasti. In: Tolochko, P. P. (eds.). *Arkheolohichni studii*, 4, Chernivtsi: Zelena Bukovyna, pp. 202-237.
- Khalikov, A. Kh. (eds.). 1985. *Kultura Biliara: Bulgarskie orudiia truda i oruzhie X-XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1901. *Drevnosti Pridneprov'ia. Epokha velikogo pereselenia narodov*, IV. Kyiv.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1902. *Drevnosti Pridneprov'ia. Epokha slavianskaia (VI-XIII vv.)*, V. Kyiv.
- Khanenko, B. I., Khanenko, V. I. 1907. *Drevnosti Pridneprov'ia i poberezhia Chernogo moria*, VI. Kyiv.
- Kirpichnikov, A. N. 1966. Drevnerusskoe oruzhie. Vypusk vtoroi. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisten. In: Karger, M. K. (eds.). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, E1-36, Moskva, Leningrad: Nauka.
- Kirpichnikov, A. N. 1978. Massovoe oruzhie blizhnego boia iz raskopok drevnego Iziaslavlia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 155, Moskva: Nauka, pp. 80-87.
- Kirpichnikov, A. N. 2000. Bulavy i kisten iz kollektsii I. Khainovskogo v sobranii Muzeia Voiska Polskogo. *Arkheologicheskie vesti*, 7, Sankt-Peterburg: Nauka, pp. 229-235.
- Komar, O. V., Sukhobokov, O. V. 2005. Viiskova sprava Khozarskoho kahanatu. In: Utkin, O. I. (eds.). *Narysy z voiennoi istorii Davnoi Ukrainy*. Kyiv: NDTs HP ZSU, 2005. pp. 212-231.
- Kryganov, A. V. 1987. Kisten saltovo-maiatskoi kultury. *Sovetskaia Arkheologiia*, 2, Moskva: Nauka, pp. 175-181.
- Kuchinko, M. M., Okhrimenko, G. V. 1978. Razvedka v Volynskom Polese. In: Rybakov, B. A. (eds.). *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 g.*, Moskva: Nauka, pp. 347-348.
- Kuchinko, M., Okhrimenko, H., Savitskyi, V. 2008. *Kultura Volyni ta Volynskoho polissia kniazhoi doby*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia.
- Kushumbaev, A. K. 2012. Kompleks udarnogo oruzhiia (palitsy, bulavy, kisten) voinov Ulusa Dzhuchi. In: Samashev, Z. S. (eds.). *Voennoe delo Ulusa Dzhuchi i ego naslednikov*, Astana: Foliant, pp. 199-219.
- Lapshin, V. A. 2009. *Tver v XIII-XV vv. (po materialam raskopok 1993-1997 gg.)*. Sankt-Peterburg: FFII SPbGU.
- Levko, O. N. (eds.). 2012. *Archaeological Heritage of Belarus*. Minsk: Belaruskaya navuka.
- Michalak, A. 2006. Jeszcze o bulawach sredniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz. *Acta Militaria Mediaevalia*, II. Kraków: Polska Akademia Umiejętności; Sanok: Muzeum Historyczne w Sanoku, pp. 103-114.
- Narozhnyi, E. I., Chakhkiev, D. Yu. 2003. O nakhodkakh nekotorykh obraztsov udarnogo i zashchitnogo vooruzheniia na Severnom Kavkaze (XIII-XV vv.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*, 2, Armavir: AGPI, pp. 126-153.
- Osypenko, M. S. 2018. Serednovichni navershia bulav zi zrizanymy kutamy ta kuliastykh form (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). In: Patryliak, B. K. (eds.). *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* [online], 4, pp. 83-93. Available at: <http://visnyk.nmiu.com.ua/index.php/nv/article/view/279> [Accessed 25 October 2019].
- Pasternak, Ya. I. 1998. *Staryi Halych. Arkheolohichno-istorychni doslidy u 1850-1943 rr.* Ivano-Frankivsk: Plai.
- Petegirich, V. M. 1990. Oruzhie i snariazhenie vsadnika. In: Chernysh, A. P. (eds.). *Arkheologiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (ranneslavianskii i drevnerusskii periody)*. Kyiv: Naukova dumka, 1990, pp. 163-171.
- Plavinski, M. A. 2013. *Uzbraenne belaruskikh zemliau X-XIII st.* Minsk: Haliiafy.
- Sorokin, S. S. 1959. Zheleznye izdeliia Sarkela-Beloi Vezhi. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 75, Moskva: Nauka, pp. 135-199.
- Sveshnikov, I. K. 1988. Issledovanie prigoroda drevnerusskogo Zvenigoroda. In: Rybakov, B. A. (eds.). *Trudy V Mezhdunarodnogo Kongressa arkheologov-slavistov*. II, Kiev: Naukova dumka, pp. 142-147.
- Terskyi, S. V. 2014. Kisten u Halyskomu ta Volynskom kniazivstvakh (X-XIV st.). In: Terskyi, S. V. (eds.). *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*, 784, *Derzhava ta armia*, Lviv: Lvivska politekhnika, pp. 3-12.
- Teteria, D. A., Yurchenko, O. V. 2017. Zbroia blizhnogo boiu davnorusskoi doby z pivdenno-zakhidnoi Pereiaslavshchyny. In: Lukashevych, A. M. (eds.). *Pereiaslavika*, 12 (14). Pereiaslav-Khmelnytskyi: NIAZ "Pereiaslav", pp. 455-465.
- Shchekun, O. V., Veremeichuk, O. M. 1997. Poselennia Liskove u verkhivakh r. Bilous. In: Motsia, O. P. (eds.). *Pivdennoruske selo (novi pamiatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN, pp. 69-99.
- Vasheta, M. P., Zlatohorskyi, O. Ye. 2012. Rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen v s. Peresopnytsia 2011 roku. In: Bulyha, O. S. (eds.). *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, 10, Rivne, pp. 244-247.
- Volodchenko, Z. A. 1953. K voprosu o tekhnike cherni na Rusi. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kulturi*, LII, Moskva: Nauka, pp. 10-16.
- Vynohrodska, L. I. 2002. Rozvidualni arkeolohichni roboty u misti Starokostiantyniv v 2000 rotsi. In: Kryzhytskyi, S. D. (eds.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2000-2001*, Kyiv: IA NANU, pp. 105-108.

Н. О. Гаврилюк, М. А. Кулькова, М. А. Кашуба *

КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ КЕРАМІКИ З РАННІХ ШАРІВ ЖАБОТИНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ¹

Йдеться про комплексний аналіз за допомогою методів природничих наук зразків ліпного посуду з шарів VIII — середини VII ст. до н. е. з поселення Жаботин у Середньому Подніпров'ї та про порівняння результатів такого аналізу з даними археології. Зроблено висновки щодо особливостей організації процесу виготовлення ліпного посуду мешканцями одного з найбільш досліджених поселень Дніпровського лісостепового Правобережжя.

К л ю ч о в і с л о в а: передскіфський період, Північне Причорномор'я, лощений посуд, петрографія, електронна мікроскопія, рентгеннофлуорисцентний аналіз.

Жаботинського поселення локалізується в лісостеповій зоні (Правобережжя, середня течія р. Дніпро), на Тарасовій горі, яка розташована на північний схід від с. Жаботин та с. Завадівка. Тарасова Гора природне утворення — височина з пологими схилами, витягнута з півночі на південь. Зі східного боку вона вузьким перешийком з'єднується з іншим підвищенням. Площа височини, на якій розміщене городище, 50 га. Його поверхня розорювалася — виявляли фрагменти кераміки, кістки тварин. Поселення входить до киево-черкаської групи пам'яток скіфського часу, виділеної В. А. Іл-

лінською і О. І. Тереножкіним (Ильинская, Тереножкин, 1983).

Виявлено Жаботинське поселення восени 1950 р експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. І. Вязьмітиної (Вязьмитина, Покровская НА ИА НАНУ, 1950/24). Стационарні дослідження на пам'ятці проводилися у 1951—1953 рр. М. І. Вязьмітиною та Є. Ф. Покровською (розкопи 1—10) (Покровская 1952; Вязьмитина 1952). У 1957—1958 рр. розкопки на поселенні здійснювалися Жаботинським загonom Середньодніпровської експедиції під керівництвом Є. Ф. Покровської (розкопи 12—19). Матеріали цих досліджень введено до наукового обігу лише частково (Вязьмитина, Покровская 1956; Покровская, 1953; Покровская, 1973). Роботи на пам'ятці було відновлено у 1972 р. О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською (розкопи 20—22). Інформація про результати цих досліджень увійшла до монографії «Скифия VII—IV вв. до н. э.» (Ильинская, Тереножкин 1983). У 2007—20010 рр. дослідження Жаботинського поселення проводила М. М. Дараган. Результати її розкопок разом з інформацією про розкопки попередників стали основою її фундаментальної монографії (Дараган 2011).

Під час багаторічних розкопок на території Жаботинського поселення, на Тарасовій горі було досліджено 3 630 м². Відкрито два культових комплекси, 11 наземних будівель, чотири землянки, 29 господарських ям, два рови, декілька кам'яних вимосток. У більшості будівель виявлено вогнища.

Поселення існувало впродовж приблизно 200 років, в межах яких М. М. Дараган виділяє чотири горизонти. Найбільш ранні об'єкти і матеріали з них належать до горизонту Жаботин 1. Особливістю цього горизонту є ве-

* ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2369-5101, gavrylyuk-na@ukr.net

КУЛЬКОВА Маріанна Олексіївна — кандидат історичних наук, Державний педагогічний університет імені О. Герцена (РФ), ORCID 0000-0001-9946-8751, kulkova@mail.ru

КАШУБА Майя Тарасівна — кандидат історичних наук, Інститут історії матеріальної культури РАН (РФ), ORCID 0000-0001-8901-8116, mirra-k@mail.ru

¹ Робота виконана завдяки підтримці Фонду Фольксваген, проект № 90 216

лика кількість столового (культового) орнаментованого посуду, котрого більше ніж простої кераміки. В орнаментатії чорнолощеного посуду переважав геометричний стиль, який має паралелі в середньогальштатських культурах Карпато-Подунав'я (Дараган 2011, с. 760). Вважається, що у VIII — середині VII ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї формується нова Жаботинська культура, що увібрала в себе місцеві та прийшли елементи, і це найбільш яскраво відображається в керамічному матеріалі першого етапу існування Жаботинського поселення.

На думку авторів, перевірити ці та інші гіпотези можна за допомогою використання комплексного керамічного аналізу з використанням як археологічних методів, так і методів природничих наук. Для цього з культурних шарів та споруд з розкопів 1 і 2, що датуються VII — серединою VII ст. до н. е., відібрано 50 зразків посуду різних видів. Для порівняння відібрано ще декілька зразків, що датують ранньоскіфським часом. Інформація про цю колекцію увійшла до Базис даних, яка була створена колективом авторів, що приймали участь у роботі над проектом з вивчення ліпної кераміки з поховань та поселень раннього залізного віку Північного Причорномор'я методами природничих наук (Kaiser, Kashuba, Gavrylyuk et al. 2019 <https://zenodo.org/record/3521608>).

Отже, мета цієї роботи — представити результати, отримані під час вивчення кераміки горизонту Жаботин 1, одного з найбільш повно дослідженого поселення раннього залізного віку розташованого у лісостеповій зоні Дніпровського Правобережжя, методами природничих наук та зіставити їх з даними археології.

У роботі представлено результати вивчення кераміки за допомогою декількох аналітичних методів: петрографії та електронної мікроскопії (SEM-EDS). Мінеральний склад білої пасти був визначений методом SEM-EDS у центрі колективного користування СПБДУ «Гео-модель».

Результатами цих досліджень стало виокремлення шести груп (з підгрупами), котрі відображають археометричні характеристики формувальної маси відібраного ліпного посуду майже всіх видів, що трапляється у ранніх шарах поселення (горизонт Жаботин 1). В описі надається характеристики пластичного компонента формувальної маси з природними домішками («глина»), склад та співвідношення знежирювальних домішок (шамот, пісок, дресва), за необхідності — пор, що залишилися під час вигорання органічних домішок, температу-

ра і умови обпалу кераміки. За наявності пасти в орнаментатії посуду, наводяться її мінералогічні характеристики (табл. 1).

Група 1. Характеризується домішками шамоту та піску. Група складається з двох підгруп (1.1 та 1.2), котрі відрізняються одна від одної складом глини, що є пластичною основою формувальної маси посудин.

Підгрупа 1.1. Глина смектитового складу з уламковим матеріалом від 5 до 25 %, Домішки представлені шамотом та піском. Шамот — дроблена погано випалена кераміка (12—22 %). Розміри фрагментів від 0,4 до 0,75 мм. Пісок — (15—35 %): Fsp, Qu, Carb, частки гарно заокруглені. Пористість (вигорілі органічні домішки) черепка 17 %, пори видовжені, 0,2—0,5 мм. Температура випалу 650—750°C, він відбувався короткий відтинок часу у відновлюваній атмосфері.

До цієї підгрупи належать зразки 440, 441, 442, 451, 464, 484 (табл. 1; рис. 1; 2), що належали S-подібним черпакам (рис. 3: 1—6)) типу 1, переважно — варіанту А, за класифікацією М. М. Дараган, (Дараган 2011, с. 79 і сл.). Вони виготовлені з темно-сірої формувальної маси і мають якісне чорне підлощення зовнішньої та внутрішньої поверхні.

Всі черпаки прикрашені геометричним орнаментом, що розміщувався на плічках або на високих плоских ручках (441, 464). Технологія нанесення орнаменту на п'яти посудинах — вирізні лінії, що доповнювалися на черпаках 440 і 441 штампованим орнаментом (кружечки). Черпак, від якого походить зразок 484, був орнаментований вузьким бордюром, заповненим групами косих відрізків. Цей орнамент виконаний відбитками зубчастого штампу. І за технологією виконання, і за мотивом орнаментатії він нагадує кубки із синхронних степових поховань — наприклад, з кургану 1 поховання 6 групи 3 біля м. Нова Одеса (Гаврилюк 2017, с. 74).

Орнаментатія чотирьох черпаків була доповнена білою пастою, рецепти виготовлення якої визначені М. О. Кульковою (Кулькова и др. 2018, с. 276—290). Паста двох посудин (440; 441) виготовлена за рецептом 1 (кварц + кварцит + смектит), в умовах високотемпературного випалу. У пасту черпака 441 було додане ще і кісткове борошно.

У виготовленні пасти для двох інших черпаків (442 і 451) використаний рецепт 2 (епідот, хлорит + смектит + піроксен). Ці пасти «напилювалися» в орнамент у вигляді пудри. Паста на зразку 442 пройшла високотемпературний випал. У пасті черпака 451 була виявлено пар-

Таблиця 1. Склад формувальної маси ліпного посуду Жаботинського поселення (номери зразків наводяться відповідно до Баз даних, що підготовлена у межах проекту — Kaiser, Kashuba, Gavrylyuk, et al. 2019 <https://zenodo.org/record/3521608>)

Table 1. The composition of the molding mass of the handmade pottery of Zhabotinsk settlement

	Тип посудини	Місце знахідки	Група за складом формовочної маси	Рецепт пасти	Дата
Група домішки — шамот (12—23 %) та пісок (15—35 %), підгрупа 1.1. (рис. 1; 2; 3: 1—6)					
440	Черпак, тип 1, варіант А (Дараган 2011, с. 81, 402).	Наземне житло, розкоп 1.	Смектитова з уламковим матеріалом від 5 до 25%. (шамот 12—22%. + пісок 15—35%: Fsp, Qu, Carb), випал 650—750°C, відновлювальний, швидкий	кварц + кварцит + смектит, високотемпературний обпал (1 рецепт).	Перша половина VIII ст. до н. е.
441	Черпак, тип 1, варіант А (Дараган 2011, с. 81, 158, табл. 5, 9)	Наземне житло, розкоп 1.	Смектитова з уламковим матеріалом 15 %. (шамот — 22 %. + пісок 35 %: Fsp, Slate, Carb, Amf), випал 650—750°C, відновлюваний, швидкий	кварц + кварцит + смектит, + кісткове борошно (1 рецепт). Температура 900—1000 °C.	Перша половина VIII ст. до н. е.
442	Черпак, тип 1. (Дараган 2011, с. 81; с. 158, табл. 5, 8).	Наземне житло, розкоп 1.	Смектитова з уламковим матеріалом 15 %. (шамот — 22 %. + пісок 35%: Fsp, Slate, Carb, Amf), випал 650—750 °C, відновлюваний, швидкий	Епідот + хлорит + смектит + піроксен (пудра) (2 рецепт) Температура 900—1000 °C.	Перша половина VIII ст. до н. е.
451	Черпак, тип 1, варіант А. (Дараган 2011, с. 87, 402; с. 179, табл. 26, 2).	культова споруда, розкоп 2	Смектитова з уламковим матеріалом 55 %, Fsp, Amf, Quartz, (шамот 8 % + пісок 12 %), незгоріла органіка, випал 650—750 °C, відновлюваний, швидкий.	Епідот + хлорит, смектит + піроксен (пудра) (2 рецепт) Температура 900 °C, діатомові водорості.	Перша половина VIII ст. до н. е.
464	Черпак, тип 1, варіант А. (Дараган 2011, с. 183, табл. 30, 1).	Наземне житло, розкоп 1.	Смектитова з уламковим матеріалом 5 %, Quartz, Fsp, незгоріла органіка (шамот 22 % + пісок 35 %, Fsp, Slate, Carb, Amf), випал 650—750 °C, відновлюваний, швидкий.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
484	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, с. 178, табл. 25, 6).	Госп. яма 3 розкопа 2	Глина смектитового складу з уламковим матеріалом близько 5 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Пісок (23 %): Fsp, Amf, округлий, 0,28—0,42 мм. Пористість: 12 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу 750—850 °C, короткий час у відновлюваній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 1. підгрупа 1.2, (рис. 4; 5; 3, 7—12)					
452	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, с. 87, 402; с. 179, табл. 26, 3).	Розкоп 2 культова споруда,	Ілліт-смектитова (шамот 8 %, пісок 12 %, Fsp, Amf, Quartz, Carb), випал 650—750 °C відновлюваний, потім — окислювання	не аналізувалась	Перша половина VIII ст. до н. е.
453	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, с. 87, 402; с. 179, табл. 26, 2).	Розкоп 2 культова споруда,	Ілліт-смектитова, уламковий матеріал близько 35 % (шамот 8 %, пісок 12 %, Fsp, Amf, Quartz, Carb), випал 650—750 °C відновлюваний, потім — окислювання	Смектитова глина з кварцем и хроміт-магнетитом, без попередньої термообробки (3 рецепт).	Перша половина VIII ст. до н. е.

457	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, с. 87, 402; с. 179, табл. 26, 1).	Розкоп 2 культува спо- руда,	Ілліто-хлоритова з уламковим матеріалом близько 25 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Шамот — дроблена погано випалена кераміка (20 %). розміри фрагментів 0,4—1,5 мм. 2) Пісок (8 %): Fsp, добре заокруглений. Пористість: 20 %, пори довгасті від 0,2 до 0,5 мм. Випал 700—800 °С, короткий час у відновлювальній атмосфері.	Не аналізувалась	Перша половина VIII ст. до н. е.
456	Черпак, тип 1 (варіант А) (Дараган 2011, с. 87, 402; с. 179, табл. 25, 2).	Розкоп 2 культурний шар	Смектитова з уламковим матеріалом 55 %. (шамот 8 %, пісок 12 %, Fsp, Amf, Quartz), Випал 700—800 °С, відновлюваний, швидкий	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
468	Корчага	Розкоп 2 культурний шар	Смектитова з уламковим матеріалом 55 %. (шамот 8 %, пісок 12 %, Fsp, Amf, Quartz), випал 650—750 °С відновлюваний, потім — окиснювання	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
479	Черпак-ручка с виступом	Розкоп 2 культурний шар	Смектитова з уламковим матеріалом 55 %. (шамот 8 %, пісок 12 %, Fsp, Amf, Quartz), випал 650—750 °С відновлюваний, швидкий	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
480	Черпак-стінка 469	Розкоп 1 культурний шар	Ілліт-смектитова, уламковий матеріал близько 35 % (шамот 8 %, пісок 12 %, Fsp, Amf, Quartz), випал 650—750 °С відновлюваний, швидкий	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 2; домішки — пісок (22—28 %); підгрупа 2.1					
443	Миска з рельєфним орнаментом (Дараган 2011, табл. 6, 1)	Наземне житло, розкоп 1.	Каолінітова з уламковим матеріалом близько 50 %; кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм); (пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм, 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм, випал — 650—750 °С, швидкий у відновлюваній атмосфері, потім в окислювальній.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
460	Корчага з жовтим лощенням та геометр орнаментом (Дараган 2011, 86, табл. 23, 1)	Розкоп 2 , наземне житло	Каолінітова з уламковим матеріалом близько 50 %, зерна — від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, короткий час у відновлюваній атмосфері, потім — в окислювальній.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
462	Шматок глини. (Дараган 2011, 79)	Наземне житло, розкоп 1.	Каолінітова з уламковим матеріалом 50 %, розміри зерен — від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу 650—750 °С, короткий час в окислювальній атмосфері потім в окислювальній.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 2; підгрупа 2.2					
445	Миска, загнутим краєм, широкими вінцями з подвійним косим валиком (Дараган 2011, 159, табл. 6,4)	Наземне житло, розкоп 1.	Іллітова, з уламками 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм), поодинокі оболонки. Домішки: 1) Пісок (22 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.

449	Горщик кухонний з наколами-перлинами (Дараган 2011. с. 156, табл. 3.1)	Розкоп 1 . культурний шар, глибиною 0,2 м.	Іллітового складу з уламковим матеріалом 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (22 %): Fsp, кварц, Bt , закруглений, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти, але зі слідами наповнення	Перша половина VIII ст. до н. е.
465	Черпак з ручкою у вигляді гвіздка (Дараган 2011, 183, табл. 30, 4)	Розкоп 2, культурний шар.	Каолінітова глина з уламковим матеріалом близько 50%, розміри зерен — від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7%, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, короткий час у відновлювальній атмосфері, після чого в окислювальній	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
478	Миска з широкими вінцями та проколами	Розкоп 1, культурний шар, глибина — 0,4 м	Глина ілліто-хлоридного складу з уламковим матеріалом 5 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Пісок (23 %): Fsp, Пористість: 12 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, швидкий у відновлювальній атмосфері, потім в окислювальній	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 2; підгрупа 2.3					
447	Черпак, тип 1, Варіант А (Дараган 2011, 158. табл. 5, 1)	Розкоп 1, наземне житло	Каолінітова глина з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен — від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, сієніт, добре округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу — 750—850 °С, тривалий час в окислювальній атмосфері.	Паста не аналізувалась	Перша половина VIII ст. до н. е.
469	Корчага з високою шийкою та орнаментом (Дараган 2011, 173, табл. 20, 3)	Розкоп 2, наземне житло	Смектитова глина з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу — 750—900 °С, швидкий у відновлювальній атмосфері, потім в окислювальній.	1 рецепт: суміш кварце, кальциту і смектиту при високотемпературному випалі Додано кісткового борошна. Температура випалу не вище 1000 °С синтезовані Са силікати — волластоніт та анортит.	Перша половина VIII ст. до н. е.
470	Корчага з високою шийкою (Дараган 2011, 174, табл. 21, 5)	Розкоп 2, наземне житло	Смектитового складу з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 750—900 °С, тривалий час у відновлювальній атмосфері, потім у окислювальній.	рецепт 1: суміш кварцу, кальциту і смектиту при високотемпературному випалі Додано кісткового борошна. Температура випалу не вище 1000 °С синтезовані Са силікати — волластоніт та анортит.	Перша половина VIII ст. до н. е.

481	Черпак (?) з геометричним орнаментом (Дараган 2011, 158, табл. 5, 20)	Розкоп 1 на-земне житло	Глина смектитова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (15 %): Fsp, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 750—900°C, тривалий час — у відновлювальній атмосфері, після чого — в окиснювальній.	Паста не аналізована	Перша половина VIII ст. до н. е.
488	Миска 1 типу. (Дараган 2011, 208, табл. 55, 7)	Розкоп 9, культурний шар, глибина 0,4 м	Глина смектитова з уламковим матеріалом близько 15%, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Пісок (23%): Fsp, Amf, Carb добре закруглений, 0,28—0,42 мм. Пористість: 12%, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 700—800°C, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	VII — початок VI ст. до н. е.
489	Черпак 1 типу	Розкоп 9, культурний шар, глибина 0,4 м	Глина каолінітова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен — від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Вторинний карбонат на поверхні. Домішки: 1) Пісок (15%): Fsp, добре округлий, 0,20—0,42 мм. Пори (7 %) розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал 800—900 °C тривалий час у відновлювальній атмосфері, потім — в окислювальній.	Без пасти	VII — початок VI ст. до н. е.
Група 2, підгрупа 2.4					
463	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, 87, 182, табл. 29, 2)	Розкоп 2, на-земне житло	Каолінітова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: 1) Пісок (28 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною 0,2—0,5 мм. Випал: 650—750 °C, короткий час в окиснювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 3 домішки — пісок, шамот, дресва; підгрупа 3.1					
444	Корчага з ви-соким гор-лом (Дараган 2011, 157, табл. 4, 14)	Розкоп 1 на-земне житло	Смектитова з уламковим матеріалом близько 7 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням різних сполук (22 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. 2) Пісок (35 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. 3) Подрібнені породи: плагіограніт (20 %), 0,7—1,54 м. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °C короткий час в окислювальній атмосфері	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
446	Тюльпаноподібна (банко-подібна) посудина	Розкоп 1 на-земне житло	Смектитова з уламковим матеріалом близько 7 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням різних тканинних композицій (22 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. 2) Пісок (35 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. 3) Дресва: подрібнені породи: плагіограніт (20 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °C, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.

450	Черпак, тип 1 (Варіант А) (Дараган 2011, 158, табл. 5, 5)	Розкоп 1 на-земне житло	Іллітового складу з уламковим матеріалом близько 7 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням різних включень (7 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. 2) Пісок (18 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. 3) Подрібнені породи: плагіограніт (10 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15%, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм Випал — 650—750 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
459	Черпак 1 тип (Дараган 2011, 87, 182, табл. 29, 2)	Розкоп 2, культова спора	Глина іллітова з уламковим матеріалом близько 7 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням різних включень (7 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. 2) Пісок (18 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. 3) Подрібнені породи: плагіограніт (10 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 3 домішки — пісок, шамот, дресва; підгрупа 3.2					
448	Горщик з перлинами під вінцями	Розкоп 1, культурний шар, гл. 0,2 м	Смектитова з уламковим матеріалом близько 7 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: шамот подрібнена кераміка з поганим випаленням (8 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлі фрагменти, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи: сієніт (10%), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15%, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу — 650—750 °С, тривалий час перебував у окислювальній атмосфері	Заповнений пастою, що складалася із смектитової глини, титаномагнетита, апатита та волластаніта (рецепт 5)	Перша половина VIII ст. до н. е.
454	Черпак з відбиткамимотузки (Дараган 2011, 180, табл. 27, 7)	Розкоп 2, культурний шар	Іллітного складу з уламковим матеріалом близько 7 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: шамот — подрібнена кераміка з погано випаленими фрагментами (7 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Пісок (18 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлі фракції, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи: плагіограніт (10%), 0,70—1,54 мм. Пористість: 15%, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу — 650—750 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
455	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, 219, табл. 66, 12)	Розкоп 9, вогнище 4	Смектитова з уламковим матеріалом близько 15 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: Шамот з поганим випаленням включень (8 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, е округлий, 0,20—0,42 мм. Дресва: сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 700—800 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Паста не аналізувалась	Перша половина VIII — перша половина VII ст. до н. е.

471	Миска з орнаментом на вінцях. (Дараган 2011, 173, табл. 32, 4)	Розкоп 2, наземне житло	Смектитова з уламковим матеріалом близько 15 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки Шамот — подрібнена кераміка з погано випаленими фрагментами (8 %). Їх розміри 0,3—0,55 мм. Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, округлі піщинки, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи: сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу 700—800 °С, короткий час в окислювальній атмосфері. Близький до зразка 455.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
474	Черпак (Дараган 2011, 197, табл. 21, 1)	Розкоп 2, наземне житло	Смектитова з уламковим матеріалом близько 5 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи: сієніт (10 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу — 700—800 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
477	Миска (Дараган 2011, 158, табл. 5, 4)	Розкоп 1, наземне житло	Смектитова з уламковим матеріалом близько 15 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: Шамот — подрібнена кераміка з погано випаленими фрагментами (12 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи: сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною 0,2—0,5 мм. Температура випалу — 650—750 °С, короткий час у зменшенні атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
482	Черпак (Дараган 2011, 179, табл. 26, 3)	Розкоп 2, культурний шар	Іллітова з уламковим матеріалом близько 15 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: 1) Шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням фрагментів (12 %). Їх розміри 0,3—0,55 мм. 2) Пісок (25 %): Fsp, Amf, округлий, 0,20—0,42 мм. 3) Подрібнені породи (дресва): сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 650—750 °С, короткий час у відновлювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
486	Черпак, тип 1 (Дараган 2011, 182, табл. 29, 2)	Розкоп 2, наземне житло	Смектито-ілітова з уламковим матеріалом близько 17 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: шамот — подрібнена кераміка з погано випаленими фрагментами (8 %). Їх розміри — 0,5—0,78 мм. Пісок (22 %): Fsp, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи: сієніт (7 %), 0,5—0,78 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу — 700—800 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.

Група 4, домішки пісок, дресва					
458	Стінка посудини з орнаментом (Дараган 2011, 87, 180, табл. 27, 11)	Розкоп 2 на-земне житло	Каолінітова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: пісок (28 %): Fsp, округлий, 0,20—0,42 мм. Дресва: сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 7 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал при 750—850 °С, тривалий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
461	Стінка посудини з геометричним орнаментом	Розкоп 2 на-земне житло	Іллітова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: Пісок (28 %): Fsp, округлий, 0,20—0,42 мм. Дресва: сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 7 %, пори розширені розміром 0,2—0,5 мм. Випал — 750—850 °С, тривалий час в окислювальній атмосфері	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
466	Горщик (імпорт, Басарабь) (Дараган 2011, 187, табл. 34, 1)	Розкоп 1, культурний шар	Каолінітова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: пісок (28 %): Fsp, карбон, закруглений, 0,20—0,75 мм. 2) Дресва: сієніт (7 %), 0,7—1,54 мм Пористість: 7 %, пори розширені розміри 0,2—0,5 мм. Випал при 700—800 °С, тривалий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
473	Стінка посудини з відбитками дрібнозубчастого штампу (Дараган 2011, 197, табл. 44, 9)	Розкоп 7, культурний шар, гл. 0,6 м	Глина смектитового складу з уламковим матеріалом близько 5 %, розміри зерен від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Температура: 1) Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, добре округлий, 0,20—0,42 мм. 2) Подрібнені породи: сієніт (10 %), 0,7—1,54 мм Пористість: 15 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Температура випалу 700—800 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	7th — beginning of 6th cent. BC
483	Черпак 1 типу (Дараган 2011, 182, табл. 29, 1)	Розкоп 2, житло	Смектитова з уламковим матеріалом 35 %, кварц, Fsp, незгоріла органіка (пісок 18 %, Fsp, Amf — щебінь-граніт 8 %), випал 650—750 °С	Паста не аналізувалась	Перша половина VIII ст. до н. е.
487	Стінка посудини (корчага?)	Розкоп 2, культурний шар	Смектито-ілітова з уламковим матеріалом близько 17 %, розміри зерен — від 0,014 до 0,042 мм: кварц, Fsp, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: Пісок (22 %): Fsp, Pix, округлий, 0,20—0,42 мм. Подрібнені породи (дресва): сієніт (10 %), 0,5—0,78 мм Пористість: 12 %, пори розширені довжиною від 0,2 до 0,5 мм. Випал — 700—800°С, короткий час в окислювальній атмосфері	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 5, домішки — шамот, дресва					
467	Горщик з проколами під вінцями (Дараган 2011, 166, табл. 13, 8)	Розкоп 2, на-земне житло, піч	Іллітова з уламковим матеріалом близько 50 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки:шамот — з поганим випалом фракцій (8 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Дресва: сієніт (18 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 7%, пори розширені довжиною 0,2—0,5 мм. Випал — 700—850 °С, короткий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.

472	Черпак (Дараган 2011, 180, табл. 27, 18)	Розкоп 2, житло	Іллітова з уламковим матеріалом близько 18 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: Шамот — подрібнена кераміка — погано випалені фрагменти (20 %) розмірами — 0,5—3,0 мм. Дресва: подрібнені породи — сієніт (5 %), 0,7—1,54 мм. Пористість: 12 %, пори розширені довжиною 0,2—0,5 мм. Випал при — 700—800 °С, тривалий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
475	Миска із загорнутим вінцем	Розкоп 2, культурний шар	Смектитова з уламковим матеріалом близько 12 %, розміри зерен 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, Amf, неспалена органіка, пори 0,7—1 мм. Домішки: Шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням (22 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Пісок (17 %): Fsp, округлий, 0,20—0,42 мм. Пористість: 15 %, пори розширені довжиною 0,2—0,5 мм. Випал — 750—850 °С, короткий час у відновлюваній атмосфері, після чого — в окислювальній.	Без пасти	Перша половина VIII ст. до н. е.
Група 6, домішки дресви					
476	Миска із загорнутим вінцем	Розкоп 7, культурний шар	Іллітова з уламковим матеріалом близько 18 %, розміри зерен д 0,014—0,042 мм: кварц, Fsp, глиняні гранули (0,2—0,3 мм). Домішки: подрібнені породи: граніт із гранатом (25 %), 0,7—2 мм. Пористість: 12 %, пори розширені довжиною 0,2—0,5 мм. Температура випалу — 650—750 °С, тривалий час в окислювальній атмосфері.	Без пасти	VII — початок VI ст. до н. е.

тію діатомових водоростей, які були дисперговані в матриці епідоту (рис. 2, 451, *e, f*). Відклади діатоміта мають осадове походження, і складаються в основному зі скупчень кістяків, які утворюються як зовнішнє захисне покриття для плаваючих або діатомових водоростей. Ці скелети створюють аморфний гідратований або опаліновий кремнезем. Відклади діатоміту складаються зазвичай не тільки з двохатомних оболонок, але також містять інші осадові породи такі, як глина, неорганічні карбонати, оксиди заліза та дрібний пісок (Selim et al. 2010; Dietrich and Skinner 1979). Дослідження методом SEM-EDS показують, що у процесі нагрівання діатомітові тріщини викликають утворення закритих пор. Відповідно до (Selim et al., 2010) поверхні фрікул після випалювання при 600 °С показують чисті та прозорі пори діатомітових водоростей. Термічна обробка за температури вище 900 °С або 900 °С впродовж більш тривалого часу призводить до пошкодження та руйнації скелетних структур цих водоростей. Синтез епідот може відбуватись за високотемпературного прокалювання діатомітових ґрунтів хлоритом.

Черпаки 1 типу складають «абсолютну більшість» (Дараган 2011, с. 531) у кераміці розкопу 1. І у нашому випадку чотири посудини (440; 441; 442; 464) знайдені в наземній каркасно-стовповій споруді у розкопі 1. Фрагмент 451 належить черпакові, знайденому в культовій споруді розкопу 2, а фрагмент 484 — в господарській ямі 3 того ж розкопу 2. Всі ці об'єкти датуються першою половиною VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 551).

Підгрупа 1.2. Глина смектитового або іліто-смектитового складу з уламковим матеріалом близько 35—55 %. Домішки: шамот — подрібнена кераміка з поганим випаленням введених у формувальну масу композицій (8 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм; пісок (12 %): Fsp, Amf, Quartz, Carb, добре закруглений, 0,20—0,42 мм. Температура випалу 650—800 °С, короткий час у відновлюваній атмосфері, після чого — у окиснювальній.

До цієї підгрупи належать зразки 452, 453, 456, 457, 468, 479, 480 (табл. 1, рис. 4; 5), це S-подібні черпаки (рис. 3: 7—9, 11, 12) типу 1, за класифікацією М. М. Дараган (Дараган 2011, с. 79 і сл.). Вони виготовлені з добре від-

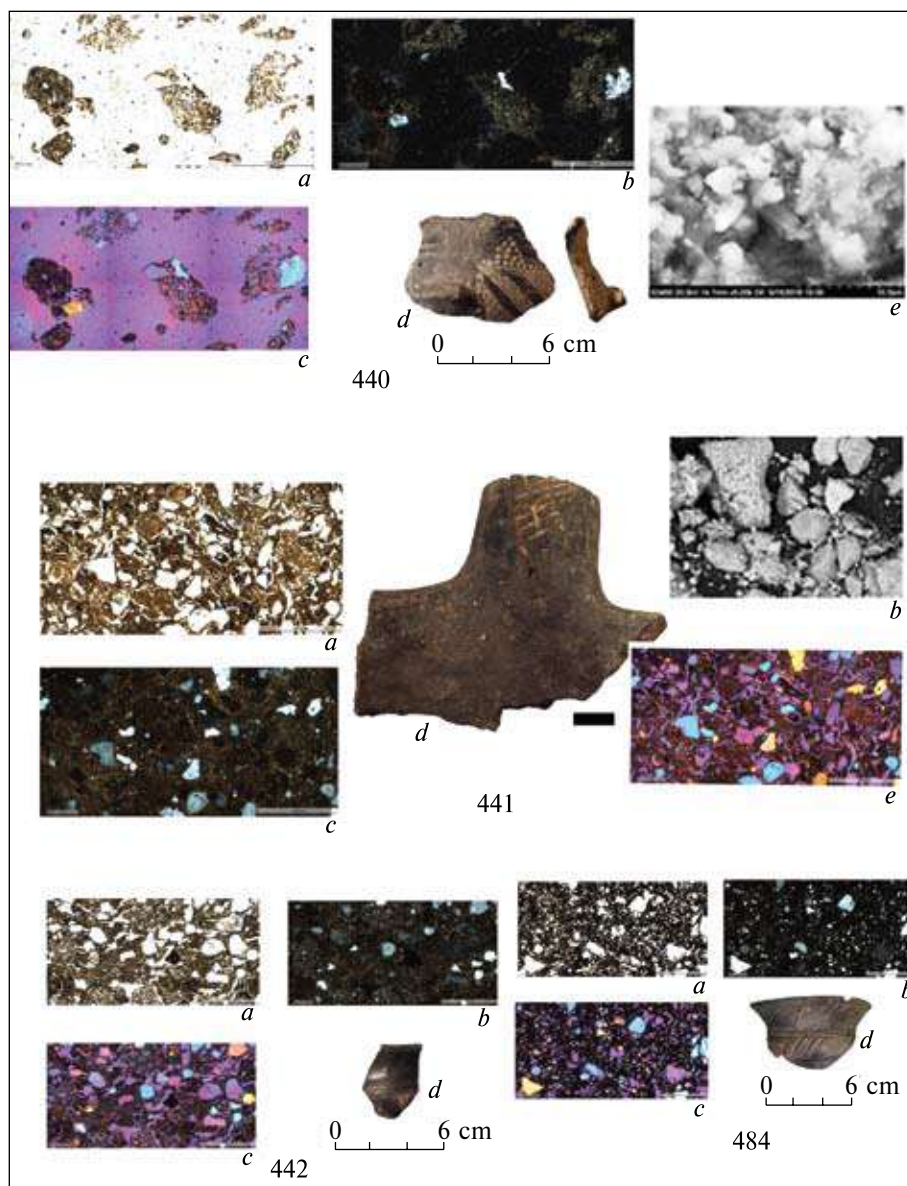

Рис. 1. Група 1.1. Результати аналізів формувальної маси посудин (а—д) та пасти (е, ф) зразки 440, 441, 442, 484

Fig. 1. Group 1.1. The results of the vessels molding mass (a—d) and the paste (e, f) analyses of the samples 440, 441, 442, 484

муленої формувальної маси і мали якісне чорне лощення зовнішньої та внутрішньої поверхонь. У цю ж групу за складом входить зразок, відібраний від корчаги (468, рис. 3: 10), виготовленої з формувальної маси помаранчевого кольору зі складом, аналогічним іншим посудинами, але випаленій у інших умовах: за нижчої температури 650—750 °С, у відновлювальній, потім — окислювальній атмосфері.

Усі черпаки мали геометричний орнамент, що розміщувався на плічках, (рис. 3: 7, 8, 9, 12). Технологія нанесення орнаменту на більшості посудин — вирізні лінії, що доповнювалися на посудині 457 штампованим орнаментом (кружеч-

ки над бордюром). Черпак, від якого походить зразок 479, мав якісне чорне лощення та відросток на вершині ручки (рис. 3: 11). Черпак 456 був орнаментований відбитками дрібнозубчастого штамп закомпанованими у бордюрі (рис. 3: 8).

Орнаментация двох черпаків (452; 453) була доповнена білою пастою. Паста посудини 453 була виготовлена за рецептом 3 — із глини смектитового складу з кварцем та хроміт-магнетитом, без попередньої термообробки, тобто, вона напудрювалася на орнамент, а не затиралася.

Більшість кераміки підгрупи 1.2. походить з розкопу 2 (табл. 1): три зразки (452, 453,

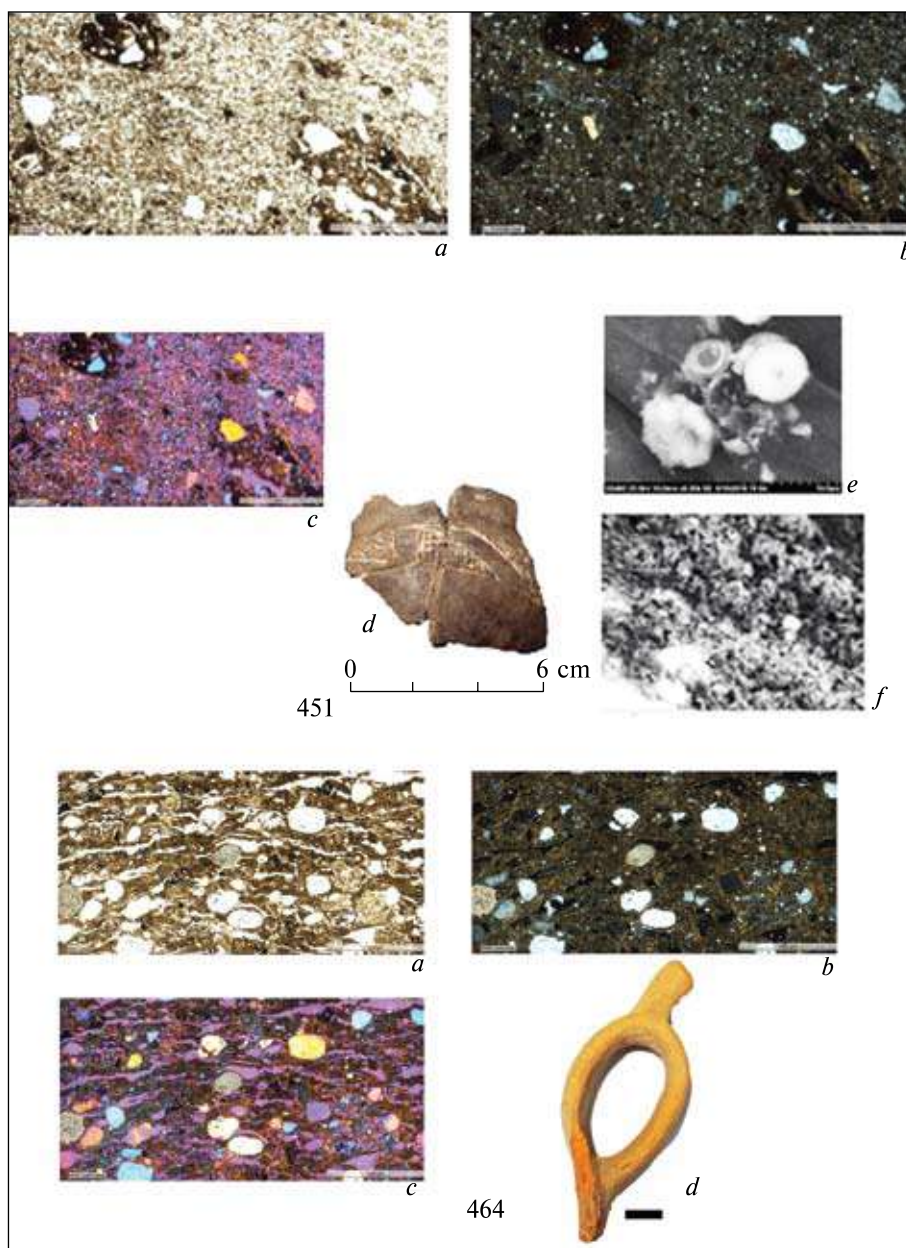

Рис. 2. Група 1.1. Результати аналізів формувальної маси посудин (а—d) та паст (e, f) зразки 451, 464

Fig. 2. Group 1.1. The results of the vessels molding mass (a—d) and the paste (e, f) analyses of the samples 451, 464

457) походять з культової споруди; три (456, 468, 479) — з культурного шару. Тільки стінка черпака 480 виявлена у розкопі 1. Всі згадані об'єкти датуються першою половиною VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 551).

Група 2, для якої характерна домішка піску (22—28 %). За складом пластичної маси та складом піску, формувальна маса кераміки цієї групи розділена на чотири підгрупи.

Підгрупа 2.1. Глина каолінітового складу з уламковим матеріалом близько 50 %. Домішка у вигляді піску (28 %): Fsp, Carb, гарно заокруглий, 0,20—0,42 мм. Температура випалу

650—750 °C, короткий час у відновлювальній атмосфері, після чого — в окиснювальній. Такий склад формувальної маси притаманний трьом посудинам: зразки 443; 460; 462 (табл. 1; рис. 5; 3: 13, 14). Ці зразки відібрані від миски (443) та від орнаментованої корчаги (460). Вони виготовлені з сіро-оранжевої формувальної маси. Зразок 462 — це шматочок глини, підготований для виготовлення кераміки. За складом та місцем знахідки він співпадає із зразком 443, тобто миска із рельєфним орнаментом із наземного житла в розкопі 1 могла бути виготовлена саме у цьому житлі. Корчага (зразок 460)

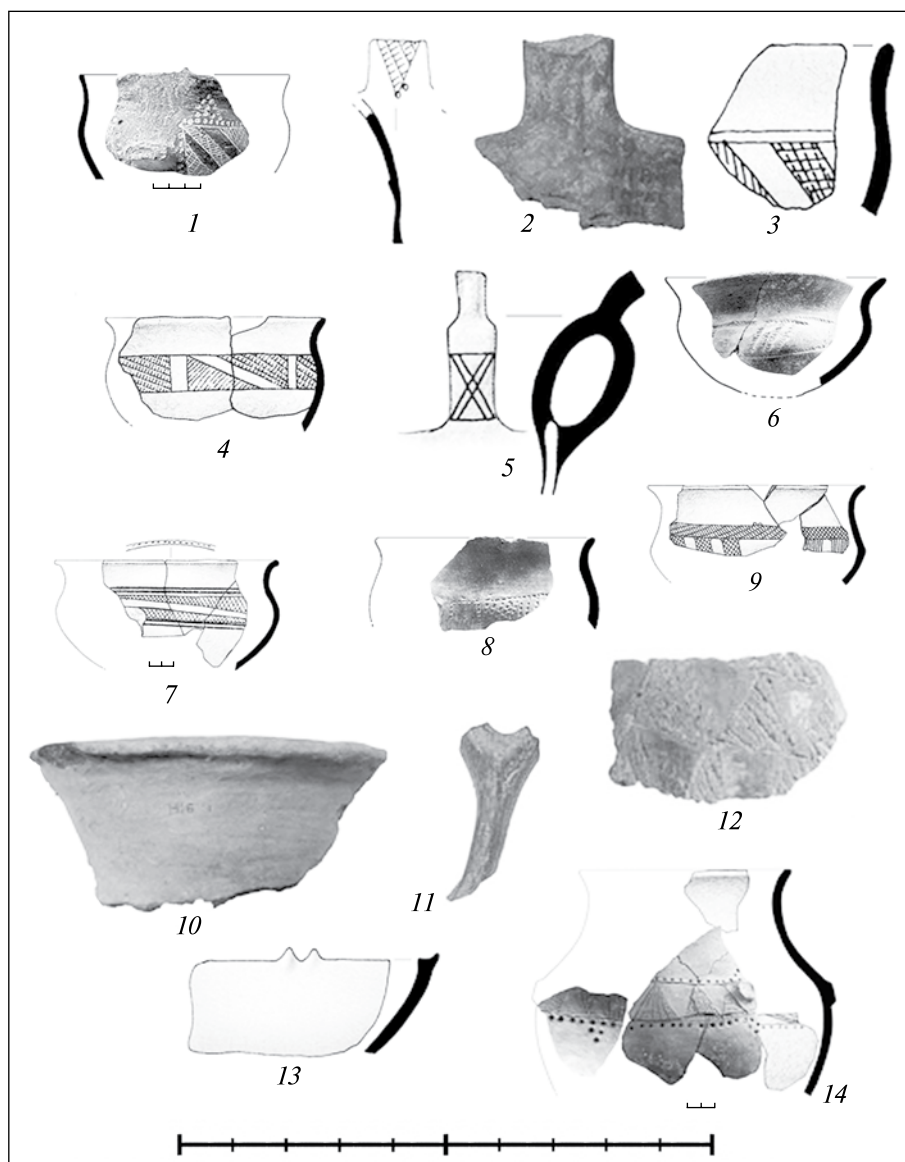

Рис. 3. Реконструкція посудин, від яких відібрані зразки (рис. І. Ліщука для: Дараган 2011). Група 1.1 — черпаки: 1 — 440; 2 — 441; 3 — 442; 4 — 451; 5 — 464; 6 — 484. Група 1.2 — черпаки и корчага (468): 7 — 452; 8 — 456; 9 — 457; 10 — 468; 11 — 479; 12 — 480. Група 2.1: 13 — 443 (миска); 14 — 460 (корчага)

Fig. 3. . Reconstruction of the vessels (drawings by I. Litsuk). Group 1.1 — ladles: 1 — 440; 2 — 441; 3 — 442; 4 — 451; 5 — 464; 6 — 484. Group 1.2 — ladles and korchaga (468): 7 — 452; 8 — 456; 9 — 457; 10 — 468; 11 — 479; 12 — 480. Group 2.1: 13 — 443 (bowl); 14 — 460 (korchaga)

походить з розкопу 1. Всі ці об'єкти датуються першою половиною VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 551).

Підгрупа 2.2. Глина іллітового складу з уламковим матеріалом близько 50 %, з поодинокими оболонками. Домішка у вигляді піску (22 %): Fsp, Carb, округлий, 0,20—0,42 мм. Температура випалу 650—750°C, що здійснювався короткий час в окислювальній атмосфері. До цієї підгрупи належать зразки 445, 449, 465, 478 (табл. 1, рис. 5; 6; 7: 1—4): від мисок (445; 478), горщика, орнаментованого проколами під вінцями (449)

та черпака (465). Всі вони виготовлені із сіро-оранжевої формувальної маси та походять з культурного шару (449, 478) та житла (445) розкопу 1. Всі ці об'єкти датуються першою половиною VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 551).

Підгрупа 2.3. Глина каолінітового (477; 489) або смектитового (469; 470; 481; 488) складу з уламковим матеріалом близько 50 %. Домішка у вигляді піску (28 %): Fsp, сієніт, домішки округлі, 0,20—0,42 мм. Температура випалу 750—900 °C, тривалий час був в окислювальній атмосфері. До цієї підгрупи належать зраз-

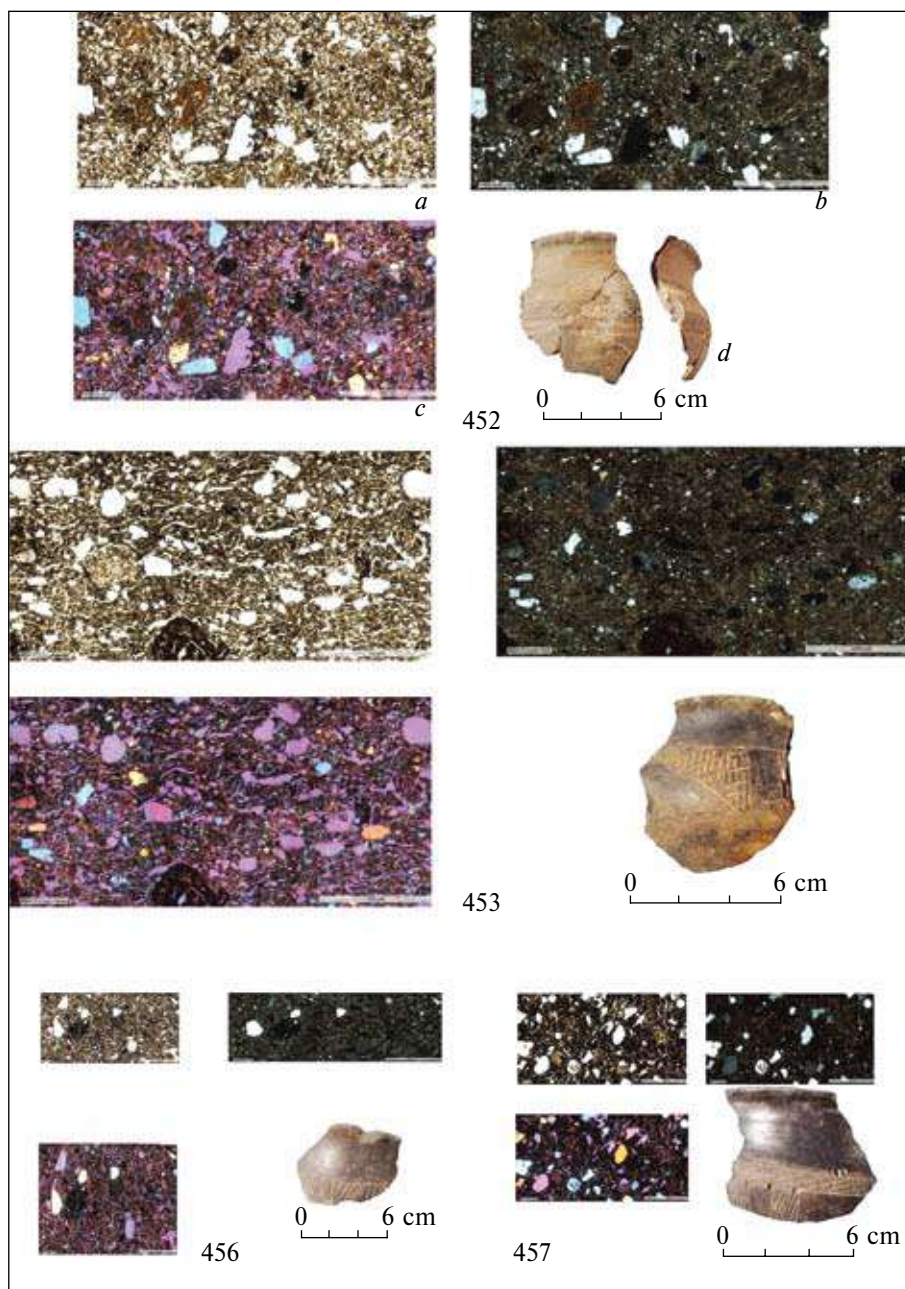

Рис. 4. Група 1.2. Результати аналізу зразків 452; 453; 456; 457

Fig. 4. Group 1.2. The results of the samples 452; 453; 456; 457 analyses

ки 447, 469, 470, 481, 488, 489 (табл. 1, рис. 6; 7: 5—10). Майже всі посудини виготовлені з сірої формувальної маси. Тільки черпак 447 (рис. 7: 5) — з оранжевої глини (рис. 6). Геометрична орнаментация корчаг (зразки 460; 479) була заповнена білою пастою, виготовленою за рецептом 1, що являє собою суміш кварцу, кальциту і смектита випалену за високої температури з додаванням кісткового борошна. Температура випалу не вища за 1000 С, оскільки за такої температури синтезуються Са силікати — волластонит та анортит (Кульковані др. 2018). З формувальної маси підгрупи 2.3 виго-

товлено черпаки (447; 481; 489) корчаги (460; 470) та одна миска (488).

Зразки 477; 469; 470; 481 походять зі споруд розкопів 1 і 2, котрі датуються першою половиною VIII ст. до н. е., зразки 488 та 489 — з розкопу 9 датуються другою половиною VIII — першою половиною VII ст. до н. е. На основі цих хронологічних меж, найімовірніше, можна стверджувати, що технологічний прийом виготовлення посуду з глини каолінітового або смектитового складу з домішкою піску (група 2.3) використовувався майстрами Жаботинського поселення досить довгий період

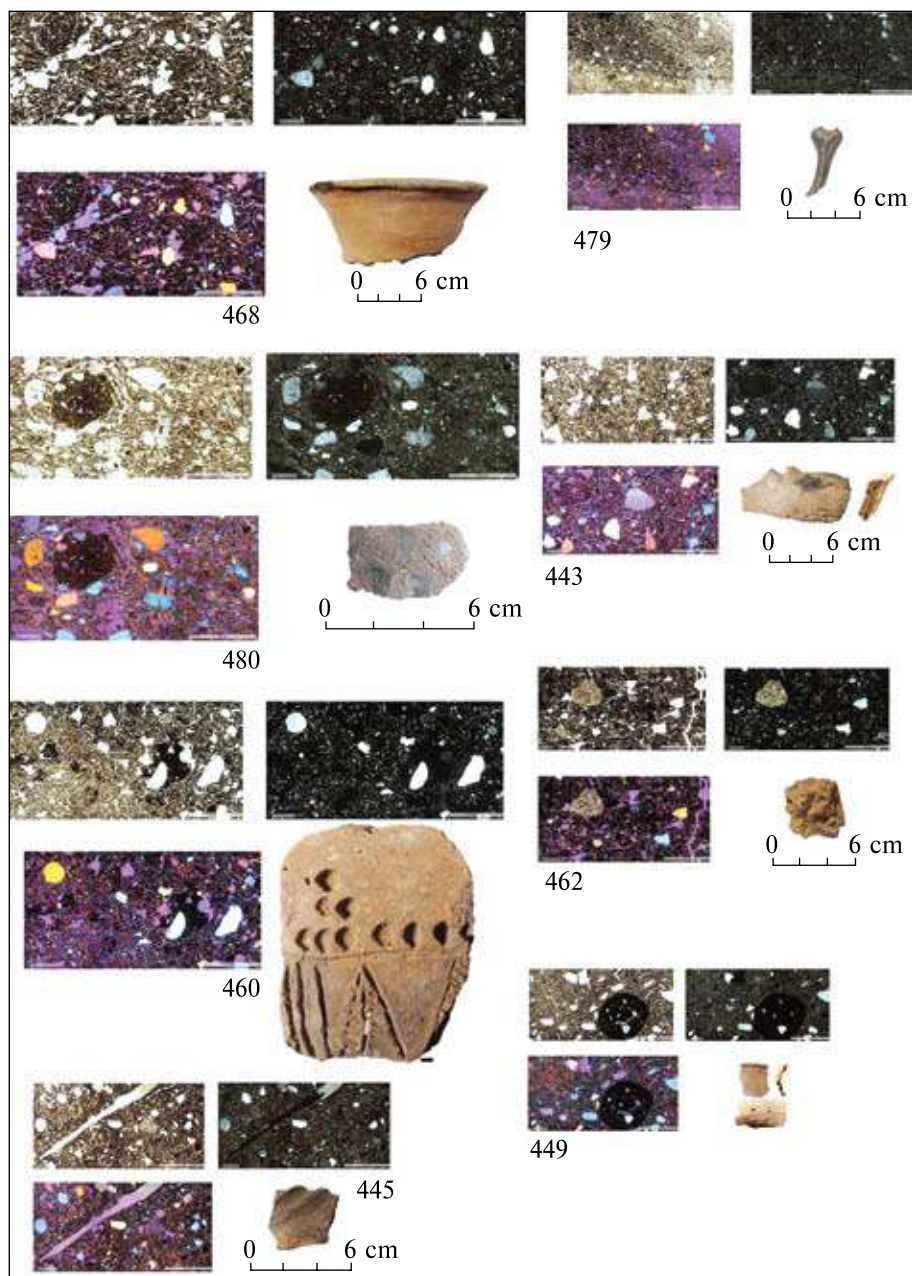

Рис. 5. Результати аналізів зразків. Група 1.2: 468; 479; 480. Група 2.1: 443; 460; 462. Група 2.2: 445; 449

Fig. 5. The results of the samples analyses. Group 1.2: 468; 479; 480. Group 2.1: 443; 460; 462. Group 2.2: 445; 449

та може бути технологією місцевого гончарного виробництва.

Підгрупа 2.4. Глина іліт-карбонатного складу з уламковим матеріалом близько 50 %, з поодинокими оболонками. Домішка пісок (22 %): Fsp, Carb, добре округлий, 0,20–0,42 мм. Температура випалу 650–700 °C, короткий час в окиснювальній атмосфері. Такий склад формувальної маси мав зразок 463 (рис. 6; 7: 11). Цей фрагмент разом із фрагментами 459 (група 3.1) та 486 (група 3.2), оскільки вони походять з одного житла у розкопі 2 та близькі за стилем

орнаментатії, використані під час археологічної реконструкції черпака 1 типу (Дараган 2011 с. 182, табл. 29, 2). Результати наших досліджень не підтверджують таку реконструкцію. Зазначені зразки належать різним посудинам.

Група 3, для якої характерні домішка піску (18–35 %), шамоту (10–20 %) та дресви (10–20 %). За складом пластичної маси та складом домішок, формувальна маса кераміки цієї групи розділена на дві підгрупи.

Підгрупа 3.1. Глина смектитового та іліт-твого складу з уламковим матеріалом близь-

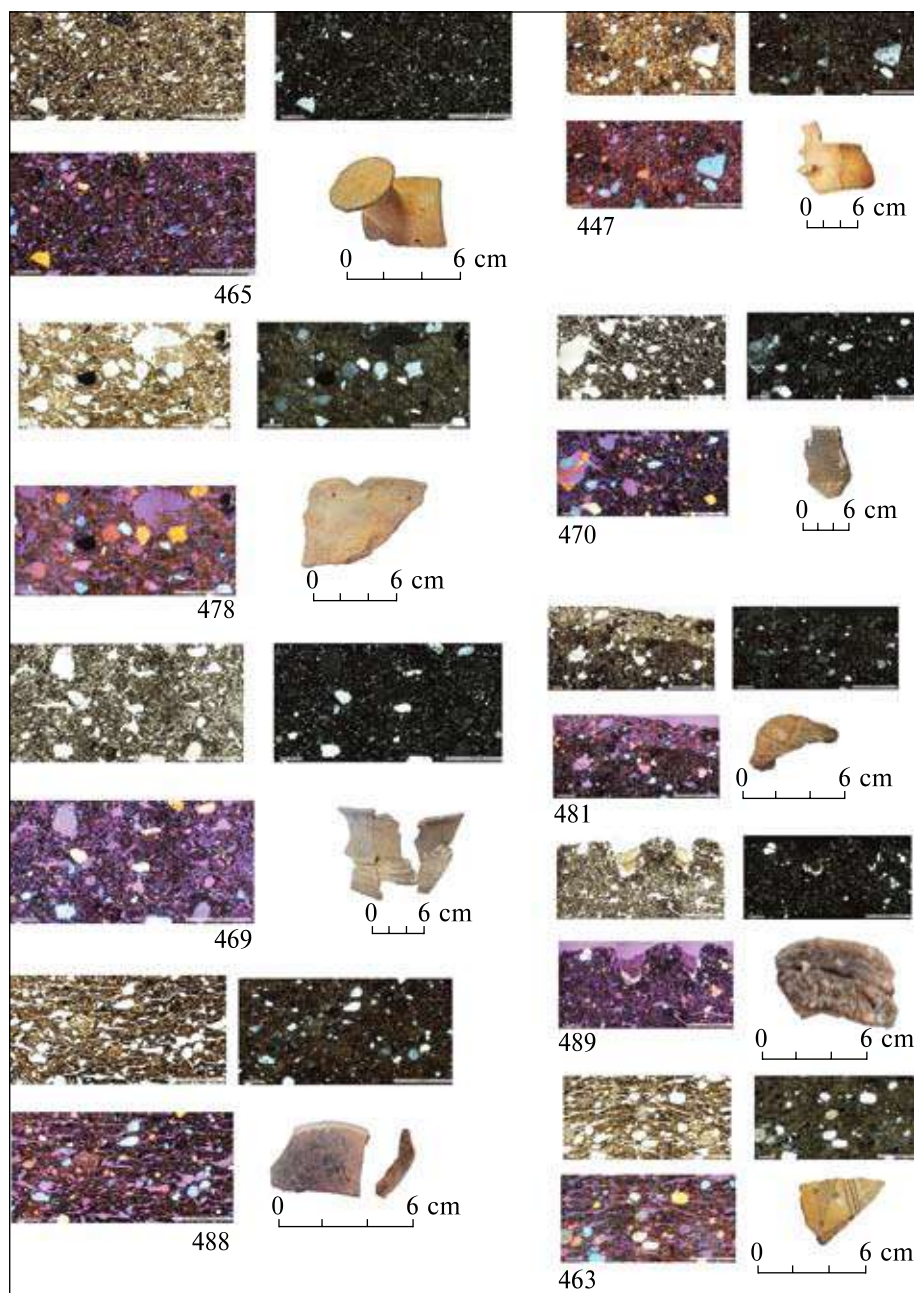

Рис. 6. Результати аналізів зразків. Група 2.2: 465; 478; Група 2.3: 447; 469; 470; 481; 488; 489. Група 2.4: 463

Fig. 6. The results of the samples analyses. Group 2.2: 465; 478. Group 2.3: 447; 469; 470; 481; 488; 489. Group 2.4: 463

ко 7,0 %. Домішки: шамот — подрібнена кераміка з погано випаленими фрагментами (7—22 %). Розміри фрагментів 0,3—0,55 мм. Пісок (18—35 %): Fsp, Carb, Amf, добре закруглені фракції, 0,20—0,42 мм. Дресва (дріблені породи): плагіограніт (10—20 %), 0,7—1,54 мм. Температура випалу 650—750 °С, короткий час в окиснювальній атмосфері. До цієї підгрупи належать зразки 444, 446, 450, 459 (табл. 1, рис. 7, 12—14; 8). Це фрагменти корчаги (444), горщик (446), черпак (459) та фрагмент посудини з яскравим оранжевим

підлошенням та звичайним геометричним орнаментом (459). Походить ця кераміка з наземного житла з розкопу 1 та культової споруди з розкопу 2 (459). Датуються споруди першою половиною VIII ст. до н. е.

Підгрупа 3.2. Глина смектитового складу з уламковим матеріалом близько 7 %. Домішки: дерева — подрібнена кераміка з поганим випаленням фрагментів (8 %). Їх розміри 0,3—0,55 мм. Пісок (25 %): Fsp, Carb, Amf, гарно округлі піщинки, 0,20—0,42 мм. Дресва (подрібнені породи): сієніт (10 %), 0,7—1,54 мм. Температура ви-

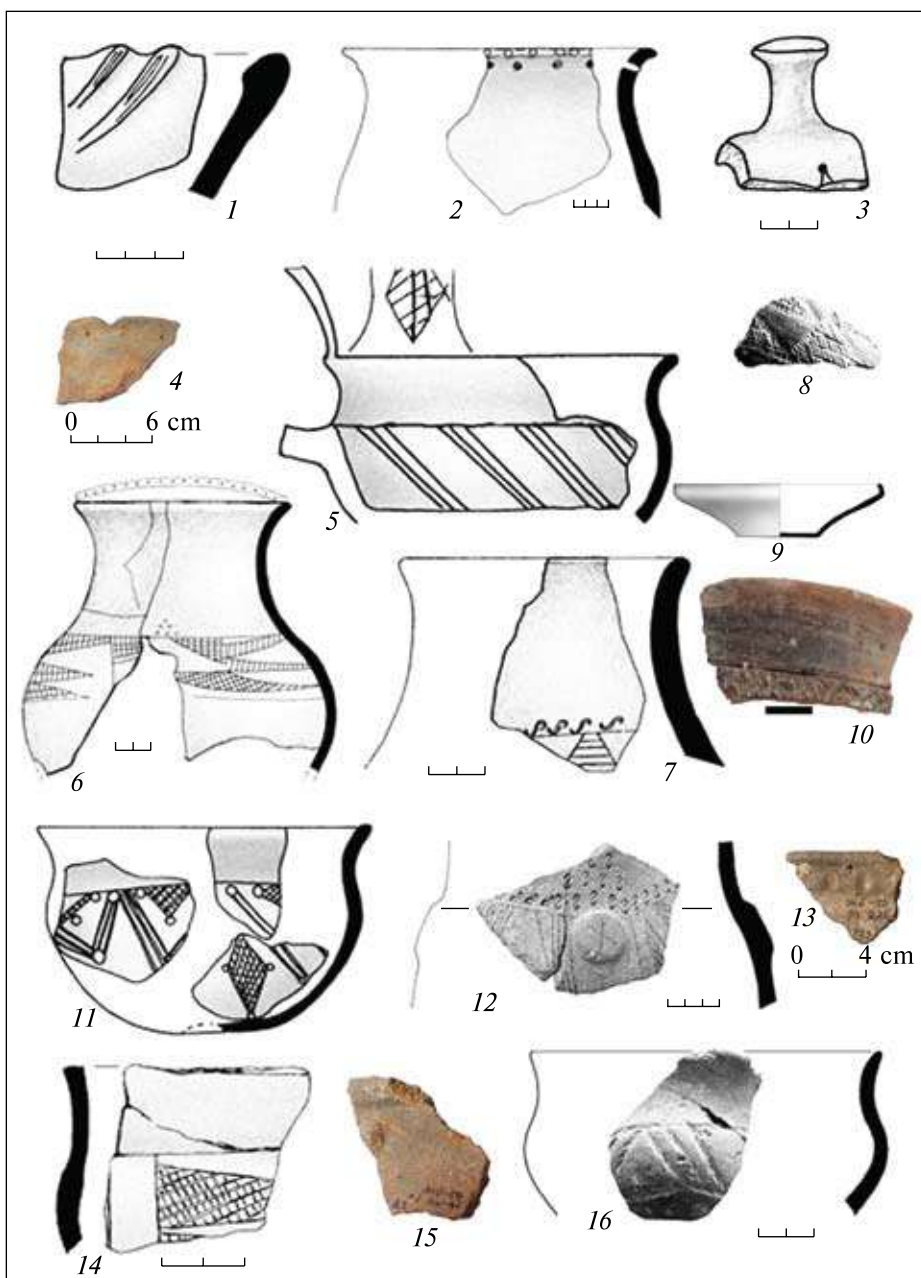

Рис. 7. Реконструкція посудин від яких відібрані зразки (рисунки І. Ліщука). Група 2.2: 1 — 445; 2 — 449; 3 — 465; 4 — 478. Група 2.3: 5 — 447; 6 — 469; 7 — 470; 8 — 481; 9 — 488; 10 — 489. Група 2.4: 11 — 463. Група 3.1: 12 — 444; 13 — 446; 14 — 450. Група 3.2: 15 — 448; 16 — 454. Миски (1; 4; 9), корчаги (2; 6; 7; 12), черпаки (3; 5; 8; 10; 11; 14; 16) горшки (13; 15)

Fig. 7. Reconstruction of the vessels (drawings by I. Litsuk) of which the samples were taken. Group 2.2: 1 — 445; 2 — 449; 3 — 465; 4 — 478. Group 2.3: 5 — 447; 6 — 469; 7 — 470; 8 — 481; 9 — 488; 10 — 489. Group 2.4: 11 — 463. Group 3.1: 12 — 444; 13 — 446; 14 — 450. Group 3.2: 15 — 448; 16 — 454. Bowls (1; 4; 9), korchagas (2; 6; 7; 12), ladles (3; 5; 8; 10; 11; 14; 16), pots (13; 15)

палу 650—800 °С, черепок тривалий час перебував в окислювальній атмосфері. До цієї підгрупи належать зразки 448, 454, 455, 471, 474, 477, 482, 486 (табл. 1, рис. 7: 15, 16; рис. 8; 9; 10: 11, 12). Вони представлені черпаками (454, 477, 482), виготовленими із темно-сірої формувальної маси із світло-сірим лощенням зовнішньої та внутрішньої поверхні. За технікою нанесення орнамен-

ту зразок 454 подібний до зразка 484, але відрізняється від нього за складом формувальної маси. Черпак 486 виготовлений із сірої формувальної маси, але покритий оранжевим лощенням і входить разом із зразками 463, 459 до однієї археологічної групи, про що ми писали вище. Оранжеве покриття має й миска 471 орнаментована зигзагом, утвореним рядками трикутників (рис. 10:

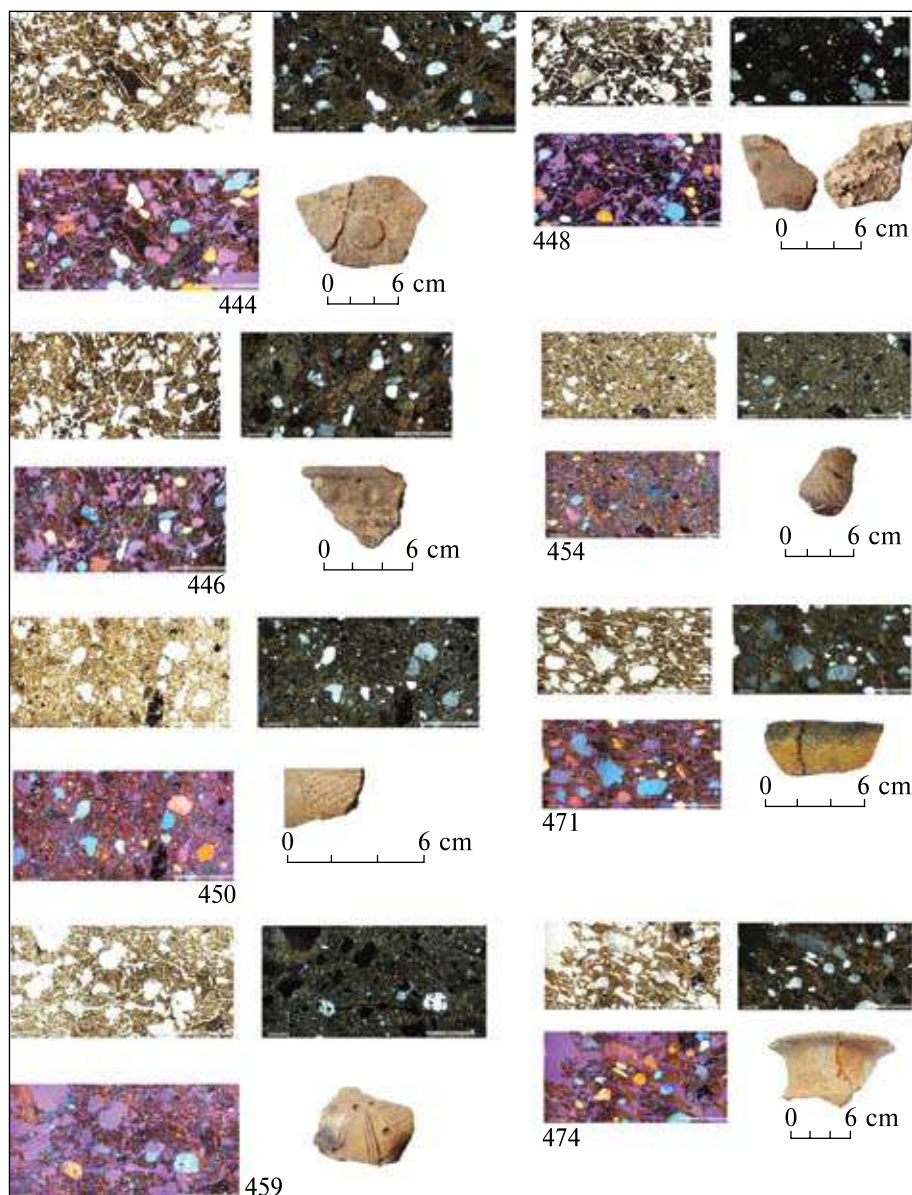

Рис. 8. Результати аналізів зразків. Група 3.1: 444; 446; 450; 459. Група 3.2: 448; 454; 471; 474

Fig. 8. The results of the samples analyses. Group 3.1: 444; 446; 450; 459. Group 3.2: 448; 454; 471; 474

11). З такої ж оранжевої формувальної маси виготовлені корчага з високим циліндричним горлом (474) та простий горщик (448). В горщику виявлено та проаналізовано залишки білої пасту. Вона складалася із смектитової глини, титаномагнетита, апатиту та волластаніту (рецепт 5) (Кулькова и др. 2018, с. 289). Горщик з пастою був знайдений у культурному шарі розкопу 1. У цьому ж розкопі знайдено фрагмент черпака 477. З розкопу 1 походять черпак 454, з культурного шару, та зразки від миски (471) корчаги (474) та черпака з оранжевим лощенням (486); з розкопу 9, що датується ранньоскіфським часом, походить зразок від черпака (455).

Група 4 складається з кераміки, для якої характерні домішка піску (28 %) та дресви (7 %). Це глина каолінітового або смектито-ілітового складу з уламковим матеріалом 50 %. Домішки складаються з піску (28 %): F_{sp} , округлі піщинки розміром 0,20—0,42 мм та подрібнених часток сієніту (7 %) розмірами 0,7—1,54 мм. Температура випалу 750—850 °C, тривалий час в окислювальній атмосфері. До цієї групи належать зразки 458, 461, 466, 473, 483, 487 (табл. 1, рис. 9; 10: 2—6). Вони представлені стінками посудин невизначеної форми, великим горщиком з ручками-вухками з боків (466), що має аналогії в культурі Басарабь (Дараган 2011,

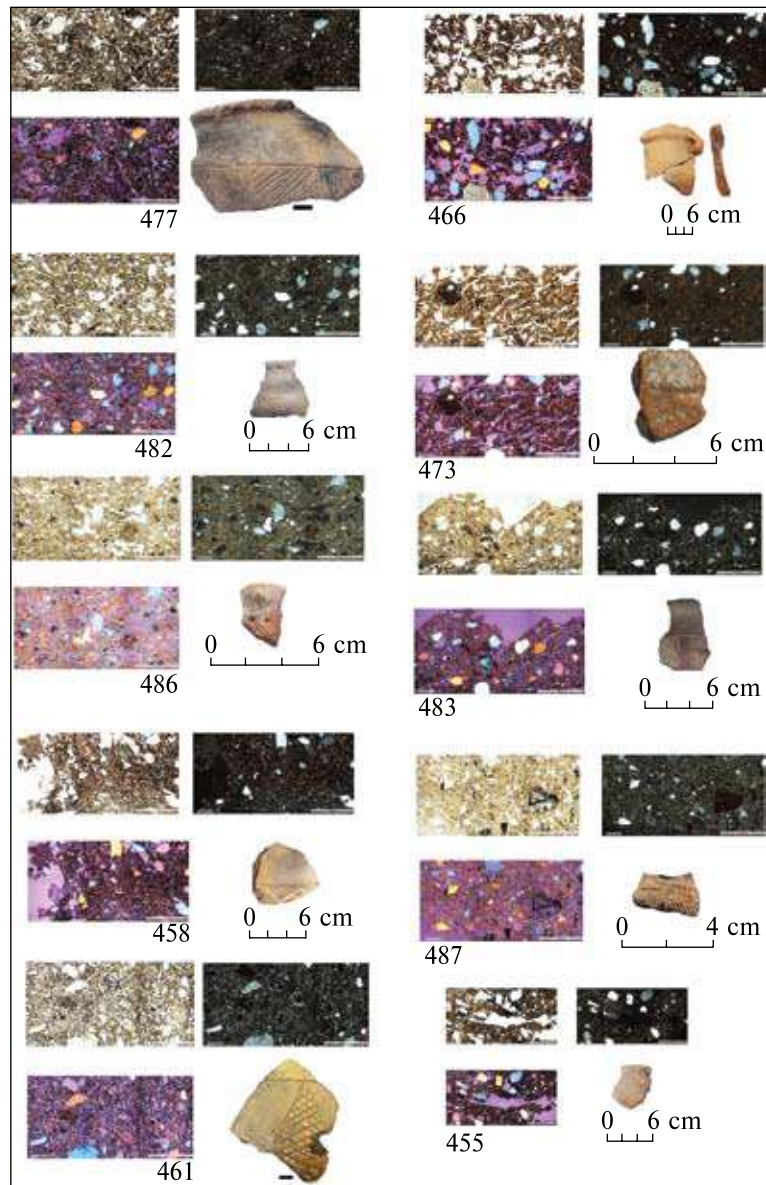

Рис. 9. Результати аналізів зразків. Група 3.2-477;455; 482; 486. Група 4- 458; 461; 466; 473; 483; 487

Fig. 9. The results of the samples analyses. Group 3.2: 477; 455; 482; 486. Group 4: 458; 461; 466; 473; 483; 487

187, табл. 34, 1) та черпаком першого типу (483). Всі посудини цієї групи, крім черпака, мають оранжеве покриття. Зразки 458, 462, 483 походять з наземного житла в розкопі 2. Фрагментований горщик з ручками виявлено у розкопі 1. Вони датуються першою половиною VIII ст. до н. е. Зразок 473 виявлений у розкопі 7 і датується ранньоскіфським часом.

Група 5 визначається домішками шамоту (8 %) та дресви (18 %) до глини ілітового складу з уламковим матеріалом близько 50 %. Домішки: подрібнена кераміка поганого випалу з розмірами фрагментів 0,3–0,55 мм; дресва — подрібнені породи — сієніт. Температура випалу 700–850 °C, короткий час в окислюваль-

ній атмосфері. До цієї групи належать зразки 467, 472, 475 (табл. 1, рис. 10: 8–10; 11) — це фрагменти простого горщика з проколами під вінцями (467), стінки черпака (472) та миски (475). Вся ця кераміка виявлена у наземному житлі розкопу 2 (горщик знайдено у пічці) і датується першою половиною VIII ст. до н. е.

Група 6 представлена одним зразком — 476. Вона характеризується наявністю тільки однієї домішки — подрібнений граніт із краплинами гранату (25 %), розмірами 0,7–2 мм. Глина ілітового складу з додатковим матеріалом близько 18 %. Температура випалу 650–750 °C, що здійснювався довгий час в окислювальній атмосфері. Зразок належить місці із загорнутим

вінцем, котра походить з розкопу 7, що датується ранньоскіфським часом.

Аналіз складу формувальної маси зразків посуду з матеріалів Жаботинського поселення дозволяє дійти певних **висновків**.

1. Передусім, виявлено два основних види формувальної маси, у пластичній частині якої переважають смектитові (група 2, 3) та ілітові (група 3) глини. Під час знежирювання майстри використовували домішки піску (22–28 %) (група 2) або комбінації домішок — пісок, шамот, дресва (група 3). У складі посуду цих груп присутні всі види лощеного і простого посуду, виявлені на поселенні. Пастове заповнення орнаментів посудин цих груп майже не використовувалося. Виняток становлять зразки від двох корчаг групи 2 — 469 та 470, в оздобленні котрих використана паста рецепту 1 (суміш кварцу, кальциту і смектиту з додаванням кісткового борошна. Застосовувався високотемпературний випал — до 900–1000 °C). Слід зазначити, що один з тюльпаноподібних горщиків підгрупи 3.2 був заповнений білою пастою рецепта 1, котрою інкрустовано орнаменти черпаків з підгрупи 1.2. Формувальні маси зазначених груп фіксуються в матеріалах Жаботинського поселення передскіфського та ранньоскіфського часу. Тобто, технології виготовлення більшості посудин практикувалися майстрами Жаботинського поселення досить довгий період і можуть вважатися технологією місцевого гончарного виробництва. Питання щодо джерела сировини буде вирішуватися під час аналізу хімічного складу відібраної кераміки, місцевих глин і кристалічних порід.

2. Посуд підгрупи 1.1 (переважно смектитова глина, домішки — шамот (12–23 %) та пісок (15–35 %)) представлений виключно чорнолощеними черпаками S-подібного профілю. Всі орнаменти таких посудин були затерті білою пастою рецепта 1 (кварц + кварцит + смектит + кісткове борошно. Використовувалась також паста рецепта 2 (епідот + хлорит + смектит + піроксен (пудра)). Виняток становить біла паста зразка 453, який теж належав черпаку зазначеної форми. Вона складає рецепт 3 (смектитова глина з кварцом та хроміт-магнетитом, яка змішувалась без термообробки) — суміш напудрювалася на вирізний орнамент посудини. Цей феномен можна пояснити лише бажанням майстра повторити використання білої пасти з допомогою «підручних засобів».

3. Використання археометричних методів дослідження формувальної маси дозволило спростувати одну з реконструкцій черпака

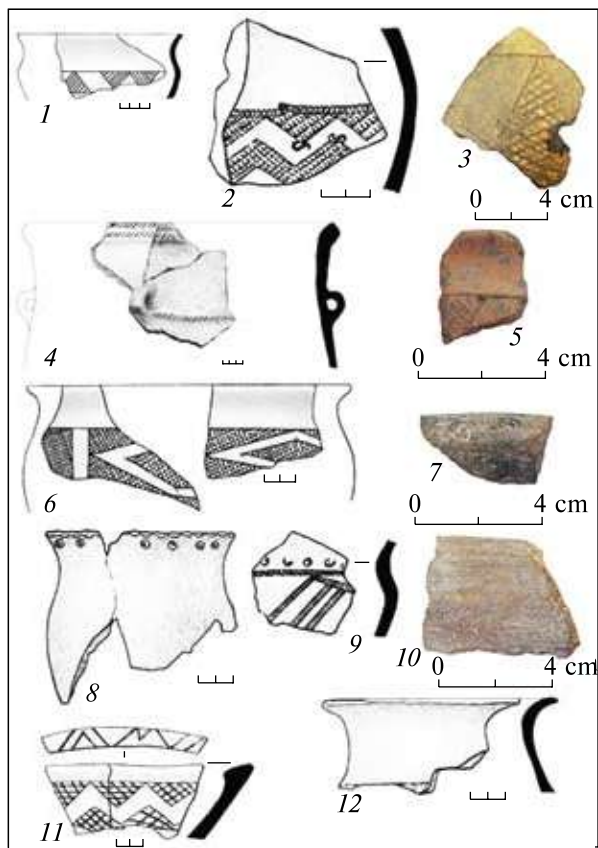

Рис. 10. Реконструкція посудин від яких відібрані зразки (рис. І. Ліщука). Група 3.2: 1 — 477. Група 4: 2 — 458; 3 — 461; 4 — 466; 5 — 487; 6 — 483. Група 6: 7 — 476. Група 5: 8 — 467; 9 — 472; 10 — 475. Група 3.2: 11 — 471; 12 — 474

Fig. 10. Reconstruction of the vessels (drawings by I. Litsuk) of which the samples were taken. Group 3.2: 1 — 477. Group 4: 2 — 458; 3 — 461; 4 — 466; 5 — 487; 6 — 483. Group 6: 7 — 476. Group 5: 8 — 467; 9 — 472; 10 — 475. Group 3.2: 11 — 471; 12 — 474

(підгрупа 2.4, рис. 7: 11), що складалася з трьох фрагментів. На жаль, за складом формувальної маси всі три походять з різних підгруп і належати одній посудині не можуть.

4. Зразки групи 4 (каолінітові та ілітові глина, домішки піску та дресви) належали до посуду з оранжевим лощенням високої якості та до горщика з двома ручками, що мають аналогії серед кераміки культури Басарабь. Данні археометричних досліджень можуть бути підтвердженням археологічних припущень про імпордне походження цих посудин.

5. Порівняння деяких посудин з матеріалами передскіфських поховань степової зони Північного Причорномор'я свідчить про те, що деякі зразки посуду з майстерень Жаботинського поселення (як, приклад, аналогія орнаментатії та складу формувальної маси черпака підгрупи 1.1 та кубка з Нової Одеси) надходили до кочового населення степу.

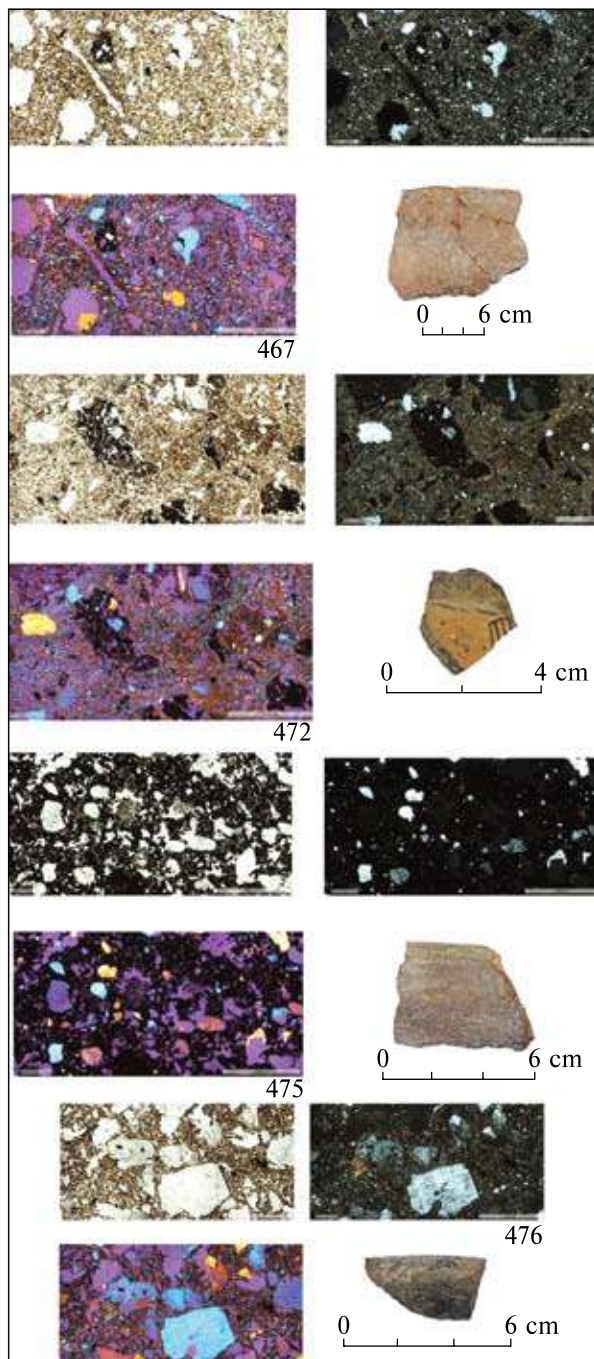

Рис. 11. Результати аналізів зразків. Група 5: 467; 472; 475. Група 6: 476

Fig. 11. The results of the samples analyses. Group 5: 467; 472; 475. Group 6: 476

6. Таким чином, аналізи Matrix-Groups of Refiring дають уявлення про процес виготовлення посудин. Вдається представити велику кількість виробництв. Тобто, ліпний посуд виготовлявся у невеликих майстернях, імовірно, у межах домашнього виробництва. Таке припущення вже висловлювалося авторами на основі археологічних даних. Тепер воно підтверджується та поточнюється на основі археометричних досліджень.

7. Жаботинське поселення є одним з 12 поселень періоду пізньої бронзи—раннього залізного віку, з матеріалів яких було відібрано зразки для створення Бази даних. Для кожного з цих поселень визначається хімічний «відбиток пальця». Тобто, посуд кожного з поселень помітно відрізняється від кераміки інших поселень регіону дослідження. Важливо зазначити, що проведений аналіз глин з оточення поселень також підтверджує наявність виробництва кераміки на місці. Цей висновок особливо важливий для порівняння матеріалів поселень з матеріалами поховань передскіфського часу, що, врешті-решт, дозволить зробити певні висновки у рішенні проблеми взаємин осілих та кочових народів степової зони Північного Причорномор'я.

Актуальним є вивчення інкрустації білою пастою орнаменту кераміки. Перші дослідження зразків пасти на ліплених посудинах X — першої половини VII ст. до н. е. з Північного Причорномор'я виявили нову рецептуру пасти, до складу якої входять мінерали, що зазнали високотемпературного впливу. Цей рецепт поки що не визначений за результатами досліджень кераміки енеоліту—раннього залізного віку Європи (Кулькова и др. 2018). У порівнянні з більш ранніми пам'ятками (наприклад Сахарна Маре), у кераміці Жаботинського поселення зафіксовано одночасне використання декількох рецептур. У цьому випадку можливий хронологічний розвиток рецептури виготовлення пасти та регіональні особливості, котрі могли з'явитися як в результаті місцевого розвитку, так і зовнішніх імпульсів. Питання про зовнішні імпульси повинно вирішуватись на основі застосування сучасних аналітичних методів дослідження кераміки. Поки що єдиним випадком вивчення хімічними методами білої пасти залишаються результати аналізу семи фрагментів з кургану 27 могильника Шопрон в Угорщині, що належить до гальштатського періоду (Sauter, Rossmannith 1966). Однак, через нечисленність аналізів, цю аналогію можна використовувати лише у загальному сенсі. Можливі також певні аналогії з пастою з білоінкрустованої кераміки кобанської культури (Козенкова 1998, с. 97, 104) та культур Закавказзя, де вона була широко розповсюджена (Погребова 1977, с. 108—111; 2011, с. 43—44, 77—85). Проте аналізи пасти цього посуду теж ще не проводилися. Дослідження лощеного посуду з інкрустацією з матеріалів Жаботинського поселення показали виправданість та бажаність використання описаних вище методик.

- Вязьмитина, М. И. 1952. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин Кировоградской области. *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 1.
- Вязьмитина, М. И., Покровская, Е. Ф. *Отчет об археологических работах, проведенных в окрестностях с. Жаботин Каменского р-на Кировоградской обл. в 1950 г.* НА ИА НАНУ, 1950/24.
- Вязьмитина, М. И. Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина. *Археологічні пам'ятки УРСР*. VI.
- Гаврилюк, Н. А., 2017. *Лепная керамика ранних кочевников Северного Причерноморья (IX — первой половины VII вв. до н. э.)*. Киев.
- Дараган, М. Н., 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи: монография*. Киев.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И., 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев.
- Кайзер, Э., Кашуба, М. Т., Гаврилюк, Н. А., Кулькова, М. А., Шнайдер, Г., Дашкевич, М., Вингер, К., Хеллстрём, К., Ветрова, М. Н., Никоненко, Д. Д., 2019. Производство для дома и торговли? Археометрические исследования сосудов позднего бронзового и раннего железного веков к северу от Черного моря. *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции): Материалы Международной конференции, 18—22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. II. Связи, контакты и взаимодействия древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV—I тыс. до н. э.). К 80-летию со дня рождения выдающегося археолога В. С. Бочкарёва*. Санкт-Петербург, с. 207–210.
- Козенкова, В. И., 1998. Материальная основа быта кобанских племен. Западный вариант. *Свод археологических источников В2-5*. Москва.
- Кулькова, М. А., Кашуба, М. Т., Кульков, А. М., Власенко, Н. С., Гаврилюк, Н. А., Кайзер, Э., 2018. Первые исследования белой пасты для инкрустации керамики раннего железного века в Северном Причерноморье. *Археологические вести*, 24, с. 276–290.
- Погребова, М. Н., 1977. *Иран и Закавказье в раннем железном веке*. Москва.
- Погребова, М. Н., 2011. *История Восточного Закавказья. Вторая половина II — начало I тыс. до н. э.* Москва.
- Покровська, Є. Ф., 1952. Поселення VIII—VI ст. до н. е. на р. Тясмин. *Археологія*. VI.
- Покровская, Е. Ф., 1953. К вопросу о сложении культуры раннего железного века в лесостепном парвобережном Поднепровье (бассейн р. Тясмин). *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Вып. 2. Киев.
- Покровская, Е. Ф., 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4.
- Dietrich, R. V. and Skinner B. J. 1979. *Rocks and rock minerals*. New York.
- Kaiser, E., Kashuba, M., Gavrylyuk, N., Hellström, K., Winger, K., Bruyako, I., Daszkiewicz, M., Gershkovich, Ya., Gorbenko, K., Kulkova, M., Nykonenko, D., Schneider, G., Senatorov, S., Vetrova, M., Zanoci, A. 2019. Dataset of the Volkswagen Fond Project no. 90 216 “Early mounted nomads and their vessels. Ceramic analysis project aimed at supporting the reconstruction of socio-economic conditions in mobile populations north of the Black Sea between 1100 and 600 BC” [Data set]. Zenodo. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3521608>.
- Sauter, F., Rossmann, K. 1966. Chemische Untersuchung von Inkrustationen in hallstattzeitlicher Keramik, *Archaeologia Austriaca* 40, p. 135–142.
- Selim, A. Q., El-Midany, A. A., Ibrahim, S.S. 2010. Microscopic evaluation of diatomite for advanced applications: Case study. In: A. Méndez-Vilas and J. Díaz (Eds.). *Microscopy: Science, Technology, Applications and Education*, p. 2174–2181.

Надійшла 26.11.2019

Н. А. Гаврилюк¹, М. А. Кулькова², М. Т. Кашуба³

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2369-5101, gavrylyuk-na@ukr.net

² Кандидат исторических наук, Государственный педагогический университет имени А. Герцена (РФ), ORCID 0000-0001-9946-8751, kulkova@mail.ru

³ Кандидат исторических наук, Институт истории материальной культуры РАН (РФ), ORCID 0000-0001-8901-8116, mirra-k@mail.ru

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ КЕРАМИКИ ИЗ РАННИХ СЛОЕВ ЖАБОТИНСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

Показаны результаты комплексного анализа с помощью методов естественных наук образцов лепной посуды из слоев VIII — середины VII в. до н. э. из поселения Жаботин в Среднем Поднепровье. Для этого из культурных слоев и сооружений с раскопов 1 и 2, датированных VII — серединой VII в. до н. э., отобрано 50 образцов посуды разных видов. Использовались такие аналитические методы: петрография, микротомография, электронная микроскопия (SEM-EDS).

Целью данной работы было представить результаты, полученные при изучении керамики горизонта Жаботин 1, методами естественных наук и сопоставить их с данными археологии.

Результатом исследований стало выделение шести технологических групп (с подгруппами), в которых отражены археометрические характеристики формовочной массы лепной посуды всех видов, которая встречается в ранних слоях поселения (горизонт Жаботин1). Всесторонняя информация об этой коллекции вошла в Базу данных, которая была создана коллективом авторов.

Выводы:

1. Наиболее распространенной была керамика, изготовленная из формовочной массы двух видов, в пластической массе которой преобладают смектитовые (группа 2,3) и иллитовые (группа 3) глины. При обезжиривании мастера использовали примеси песка (22—28 %) (группа 2) или комбинации примесей - песок, шамот, дресва (группа 3). В составе посуды этих групп присутствуют все виды лошенной и простого посуды, которые встречаются

на поселении. Пастовые заполнения в орнаментации сосудов этих групп почти не использовались. Исключение составляют образцы от двух корчаг группы 2 — 469 и 470, в отделке которых замечена паста рецепта 1.

2. Посуда группы 1.1 (преимущественно, смектитовая глина, примеси - шамот (12—23 %) и песок (15—35 %)) представлен исключительно чернолощеными черпаками S-образного профиля. Все орнаменты таких сосудов были затерты белой пастой 1 рецепта (кварц + кварцит + смектит + костная мука). Использовалась также паста 2 рецепта (эпидот + хлорит + смектит + пироксен (пудра)).

3. Использование археометрических методов исследования формовочной массы позволило опровергнуть одну из реконструкций черпака (подгруппа 2.4, рис. 7, 11), состоявшего якобы из трех фрагментов. К сожалению, по составу формовочной массы все три фрагмента, использованных в реконструкции, относятся к разным подгруппам и принадлежать одному сосуду не могут.

4. Образцы группы 4 (каолинистые и иллитовые глины; примеси - песок и дресва) принадлежали посуде с оранжевым лощением высокого качества и горшку с двумя ручками, имеющим аналогии среди керамики культуры Басарабь. Данные археометрических исследований подтвердили предположение археологов об импортном происхождении этих сосудов.

5. Сравнение некоторых сосудов с материалами передскифских захоронений степной зоны Северного Причерноморья свидетельствует о том, что некоторые образцы посуды из мастерских Жаботинского поселения поступали к кочевому населению степи.

6. Таким образом, указанные анализы дают представление о процессе изготовления сосудов. Выявлено несколько производственных рецептов изготовления лепной посуды. То есть, лепная посуда производилась в небольших мастерских, в пределах домашнего производства. Такое предположение уже высказывалось авторами на основе археологических данных. Теперь оно подтверждается и уточняется методами естественных наук.

7. Жаботинское поселение является одним из 12 поселений периода поздней бронзы — раннего железного века, из материалов которых были отобраны образцы для создания Базы данных. Для каждого из этих поселений характерен свой набор приемов и методов изготовления лепной керамики. Их сочетание создает особый, свой «облик» керамического производства каждого из поселений или городищ. То есть, посуда каждого из поселений заметно отличается от керамики других поселений региона исследования. Важно отметить, что проведенный анализ глин из окрестностей поселений также подтверждает наличие производства керамики на месте. Этот вывод особенно важен для сравнения материалов поселений с материалами захоронений предскифского времени, что, в конце концов, позволит сделать определенные выводы в решении проблемы отношений оседлых и кочевых народов степной зоны Северного Причерноморья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: предскифский период, Северное Причерноморье лощеная посуда, петрография, электронная микроскопия, рентгенофлуорисцентный анализ, археометрия.

Nadia A. Gavrylyuk¹, Marianna A. Kulkova², Maia T. Kashuba³

¹ DSc, Leading Researcher at the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-2369-5101, gavrylyuk-na@ukr.net

² Ph.D., A. Herzen State Pedagogical University, ORCID 0000-0001-9946-8751, kulkova@mail.ru

³ Ph.D., Institute of History of Material Culture, Russian Academy of Sciences, ORCID 0000-0001-8901-8116, mirra-k@mail.ru

COMPREHENSIVE ANALYSIS OF THE CERAMICS FROM THE EARLY LAYERS OF THE ZHABOTYN SETTLEMENT

The results of a comprehensive analysis using the methods of natural sciences of the samples of handmade dishes from layers of VIII—mid—VII c. BC are shown. Pottery was found at the Zhabotyn settlement, which is dated from VII to the middle of VII c. BC. 50 samples of vessels of different types were selected. The following analytical methods were used: petrography, microtomography, electron microscopy (SEM-EDS).

The aim of this paper was to present the results obtained in the study of ceramics of the Zhabotyn 1 horizon using the methods of natural sciences and compare them with archaeological data.

The research resulted in the identification of six technological groups (with subgroups), which reflect the archeometric characteristics of the molding mass of handmade ware of all kinds, which is found in the early layers of the settlement (Zhabotyn1 horizon). Comprehensive information about this collection is included in the Database, which was created by a team of authors.

Conclusions:

1. The most common was ceramics made of two types of molding mass, in the plastic mass of which smectite (group 2.3) and illite (group 3) clays predominate. When degreasing, the masters used sand impurities (22—28%) (group 2) or combinations of impurities - sand, grog, and crushed rocks (group 3). The composition of these groups of vessels contains all types of polished and simple ware that are found at the settlement. Paste fillings in the ornamentation of vessels of these groups were almost never used. The exceptions are samples from two taverns of group 2 — 469 and 470, in the decoration of which pasta of recipe no. 1 is noticed.

2. The vessels of the group 1.1 (mainly smectite clay, admixtures — chamotte (12—23 %) and sand (15—35 %)) are represented exclusively by black-polished S-shaped ladles. All ornaments of such examples were polished with white paste of recipe no. 1 (quartz + quartzite + smectite + bone meal). We also used paste of recipe no. 2 (epidote + chlorite + smectite + pyroxene (powder)).

3. The use of the archaeometric methods for studying the molding mass allowed refuting one of the ladle reconstructions (subgroup 2.4, Fig. 7; 11), which supposedly consisted of three fragments. Unfortunately, according to the composition of the molding material, all three fragments used in the reconstruction belong to different subgroups and cannot belong to the same vessel.

4. Group 4 samples (kaolinite and illite clays; admixtures: sand and crushed rocks) belonged to the vessels with high-quality orange polishing and a pot with two handles that have analogies among the Basarabi culture ceramics. The data of archaeometric studies confirmed the assumption of archaeologists about imported origin of these ware.

5. A comparison of some vessels with the materials of the steppe zone Scythian burials of the in the Northern Black Sea region indicates that some ware from the workshops of the Zhabotyn settlement came to the steppe nomadic population.

6. Thus, Matrix-Groups of Refiring analyses provide the view of vessels manufacturing process. Several production recipes for making handmade pottery have been identified. That is, the latter was produced in small workshops, within home production. Such an assumption has already been made by the authors on the basis of archaeological data. At present, it is confirmed and refined by the methods of natural sciences.

7. The Zhabotyn settlement is one of 12 settlements of the Late Bronze Age — Early Iron Age, samples of which were taken to create the Database. Each of these settlements has its own set of techniques and methods for making handmade pottery. Their combination creates a special, “appearance” of ceramic production of each settlement or hillfort. That is, the vessels are markedly different from the ceramics of other settlements in the region of study. It is important to note that the analysis of clays from the vicinity of the settlements also confirms the presence of ceramic production in place. This conclusion is especially important for comparing the materials of settlements with the materials of the pre-Scythian time burials, which, in the end, will allow us to draw certain conclusions in solving the problem of relations between the settled and nomadic peoples of the steppe zone in the Northern Black Sea region.

Key words: pre-Scythian period, Northern Black Sea region, polished pottery, petrography, electron microscopy, X-ray fluorescence analysis, archaeometry.

References

- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi: monografiia*. Kiev.
- Gavriliuk, N. A. 2017. *Lepnaia keramika rannikh kochevnikov Severnogo Prichernomoria (IX - pervoi poloviny VII vv. do n.e.)*. Kiev.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII-IV vv. do n.e.* Kiev.
- Kaizer, E., Kashuba, M. T., Gavriliuk, N. A., Kulkova, M. A., Shnaider, G., Dashkevich, M., Vinger, K., Khellstrem, K., Vetrova, M. N., Nikonenko, D. D., 2019. Proizvodstvo dlia doma i torgovli? Arkheometricheskie issledovaniia sosudov pozdnego bronzovogo i rannego zheleznogo vekov k severu ot Chernogo moria. *Drevnosti Vostochnoi Evropy, Tsentralnoi Azii i Iuzhnoi Sibiri v kontekste sviazi i vzaimodeistvii v evraziiskom kulturnom prostranstve (novye dannye i kontseptsii): Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, 18-22 noiabria 2019 g., Sankt-Peterburg. T. II. Sviazi, kontakty i vzaimodeistvii drevnikh kultur Severnoi Evrazii i tsivilizatsii Vostoka v epokhu paleometalla (IV-I tys. do n. e.). K 80-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkhologa V. S. Bochkareva*. Sankt-Peterburg, pp. 207-210.
- Kaiser, E., Kashuba, M., Gavrylyuk, N., Hellström, K., Winger, K., Bruyako, I., Daszkiewicz, M., Gerskhovich, Ya., Gorbenko, K., Kulkova, M., Nykonenko, D., Schneider, G., Senatorov, S., Vetrova, M., Zanoci, A. 2019. Dataset of the Volkswagen Fond Project no. 90 216 “Early mounted nomads and their vessels. Ceramic analysis project aimed at supporting the reconstruction of socio-economic conditions in mobile populations north of the Black Sea between 1100 and 600 BC” [Data set]. Zenodo. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3521608>.
- Kozenkova, V. I., 1998. Materialnaia osnova byta kobanskikh plemen. Zapadnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov V2-5*. Moskva.
- Kulkova, M. A., Kashuba, M. T., Kulkov, A. M., Vlasenko, N. S., Gavriliuk, N. A., Kaizer, E., 2018. Pervye issledovaniia beloi pasty dlia inkrustatsii keramiki rannego zheleznogo veka v Severnom Prichernomore. *Arkheologicheskie vesti*, 24, pp. 276-290.
- Pogrebova, M. N., 1977. *Iran i Zakavkaze v rannem zheleznom veke*. Moskva.
- Pogrebova, M. N., 2011. *Istoriia Vostochnogo Zakavkazia. Vtoraia polovina II - nachalo I tys. do n. e.* Moskva.
- Pokrovskaya, E. F., 1952. Poselennia VIII-VI st. do n. e. na r. Tiassmin. *Arkheologiya*. VI.
- Pokrovskaya, E. F., 1953. K voprosu o slozhenii kultury rannego zheleznogo veka v lesostepnom parvoberezhnom Podneprove (bassein r. Tiassmin). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. Vyp. 2. Kiev.
- Pokrovskaya, E. F., 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologiya*, 4.
- Sauter, F., Rossmann, K. 1966. Chemische Untersuchung von Inkrustationen in hallstattzeitlicher Keramik, *Archaeologia Austriaca* 40, p. 135-142.
- Selim, A. Q., El-Midany, A. A., Ibrahim, S. S. 2010. Microscopic evaluation of diatomite for advanced applications: Case study. In: A. Méndez-Vilas and J. Díaz (Eds.). *Microscopy: Science, Technology, Applications and Education*, p. 2174-2181.
- Viazmitina, M. I., Pokrovskaya, E. F. 1950. Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh, provedennykh v okrestnostiakh s. Zhabotin Kamenskogo r-na Kirovogradskoi obl. v 1950 g. NA IA NANU, 1950/24.
- Viazmitina, M. I. 1952. Pamiatniki rannego zheleznogo veka v okrestnostiakh s. Zhabotin Kirovogradskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. Vyp. 1. pp. 59-66.
- Viazmitina, M. I., Pokrovskaya, Ye. F. 1956. Poselennia VII-VI st. do n.e. v okolytsiakh s. Zhabotyina. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. T. VI, pp. 38-47.

С. Б. Радченко *

НАВІЩО ПОТРІБНІ ГЕОІНФОРМАТИКИ ТА ЯК ЇХ ПРАВИЛЬНО ЗАСТОСОВУВАТИ?

Геоінформаційні системи та бази даних є невід'ємним компонентом будь-якого сучасного археологічного дослідження. Проте кваліфіковане застосування цих інструментів потребує системного підходу та врахування низки важливих особливостей.

К л ю ч о в і с л о в а: бази даних, інтероперабельність, геопросторові дані, ГІС, системи координат, археологічні дослідження.

Геоінформаційні підходи та технології давно мали б стати невід'ємною складовою археологічного дослідження на всіх його етапах. Досягнення належної точності та достовірності даних про археологічний матеріал очевидно неможливе без системного підходу до їх збирання та обробки. І саме аспект просторового розміщення матеріалу є одним із ключових у археологічній науці — адже від нього значною мірою залежить контекст, якого набуває той чи інший об'єкт. А несистемний чи недбалий підхід до отримання значної кількості даних призводить до систематичних накопичуваних похибок у їх осмисленні, інтерпретації та публікації. Рівень довіри престижних наукових видань та їхніх читачів до матеріалів, опублікованих без залучення комплексу геоінформаційних технологій вже давно є порівняно низьким, адже саме інформаційні системи є гарантом достовірності зафіксованого результату. Низка європейських країн (Німеччина, Австрія, Данія) навіть регулюють необхідність наявності відповідного обладнання та спеціаліста під час польових археологічних досліджень нормативно-правовим шляхом.

Однак комплексне та повноцінне використання геоінформаційних систем (ГІС) не стало повсюдним трендом для українських археологічних експедицій. Деякою мірою це пов'язано

з фінансовими перепонами. Іншим чинником негативного впливу на розвиток археологічної інформатики є недостатня розвиненість методичних та технологічних засобів використання ГІС під час досліджень і мала кількість фахівців-інформатиків, залучених до археологічної роботи.

Геоінформаційне забезпечення археологічних робіт може здійснюватись набагато ефективніше за умови адаптації відповідного арсеналу інструментів до конкретних, часто ситуативних потреб. Втім, для такої адаптації необхідно розглянути та врахувати специфіку комплексного використання ГІС, що і є метою цієї статті.

Світовий досвід

Творення конкурентоспроможних та якісних наукових результатів нині потребує повсюдного застосування сучасних технічних засобів, тож ознайомлення з ними є злгоденним та необхідним саме зараз. Очевидно, що використання ГІС саме по собі, без кваліфікованого вибору необхідних інструментів та ретельної роботи над проектом не є шляхом до отримання якісних та вичерпних результатів (Barcelo & Pallares, p. 313—314). До критики несвідомого та обмеженого застосування ГІС, що панувало у Європейській археології кінця минулого століття, вдавалось чимало археологів та інформатиків (наприклад, Blanckholm 1991; Read 1989; Goodchild et al. 1992).

До питань застосування геоінформатики в археологічних дослідженнях неодноразово звертались вітчизняні та зарубіжні вчені. Значну кількість наукових та методичних розробок присвячено тому чи іншому компоненту геоінформаційного забезпечення археологічних досліджень. Так, наприклад, археологічній картографії присвятили свій час Й. Грегори та П. Елл (2007), Дж. Коноллі та М. Лейк (2006), В. Владіміров (2005), П. Брагін (2010), В. Рудь

* РАДЧЕНКО Симон Богданович — аспірант Туринського університету, ORCID 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

(2015). Геодезичні методи просторової фіксації археологічних об'єктів розглядає З. Шакіров (2015). Значну увагу вже привернули питання використання інструментів геопросторового аналізу та (меншою мірою) баз геопросторових даних (Акашева 2011, Блохін та ін. 2010, Хоперсков та ін. 2015, Rendfrew, Bahn 2005, Hodder, Orton 1976, Scianna, Villa 2011, Rossmann 1976, Diachenko 2013; Diachenko, Menotti 2015, Білинський, Яхимович 2018). Прикметним є посібник Д. Коробова (2011), який, однак, не вичерпує можливості використання інструментальних ГІС в археології та не розглядає питання застосування баз даних в археологічних дослідженнях. Окремою, хоч і дотичною до геоінформатики, дисципліною є фотограмметрія та тривимірне моделювання. Дослідженням відповідних методів також присвячено низку спеціальних робіт (Дараган 2015; Шерстюк 2015; Жигола, Скороход 2019; Бабенко, Богданець 1997). Варто згадати також групу геоінформаційних археологічних досліджень (Зоценко, Борисов, Манігда 2019) Інституту археології НАН України, яка здійснює системне геоінформаційне забезпечення низки археологічних досліджень на території Українського Полісся. Однак обмежені ресурси групи унеможливають екстенсивне поширення застосування ГІС в археології.

Праці перелічених вище дослідників стосуються одного або декількох компонентів ролі геоінформатики в археологічній роботі та унаочнюють потребу у використанні сучасних інформаційних методів і технологій на всіх етапах археологічних досліджень. Очевидно, що повний комплекс можливостей ГІС занадто масивний для детального аналізу у форматі статті, тож варто здійснити побіжний огляд та зупинитись лише на найважливіших деталях.

Виклад основного матеріалу

Методи геоінформатики стають у пригоді археологічним дослідженням ще до їх початку, адже прив'язка, аналіз, дешифрування та інтерпретація даних дистанційного зондування землі та аерофотознімання зазвичай здійснюються методами інструментальних геоінформаційних систем. Ще на цьому етапі іноді з'являється можливість визначити межі та виконати попередню класифікацію об'єкта. В Україні інтерпретація аерофотознімання часто ускладнена зовнішніми, зокрема кліматичними, умовами (Tuboltsev, Radchenko 2019, p. 1), але нехтувати нею не слід.

Польові дослідження класично супроводжуються геодезичними та фотограмметричними методами. Перші забезпечують координатну прив'язку матеріалів і досліджуваних ділянок, аналіз рельєфу та мікрорельєфу, створення польових креслень. Візуалізація всіх цих матеріалів та їх подальша обробка здійснюється вручну (такий підхід має низку очевидних недоліків) засобами інструментальних ГІС. Фотограмметричні методи забезпечують використання ортофотопланів (та ортофотопрофілів) або високоточних тривимірних моделей окремих ділянок пам'ятки як додаткового способу фіксації, що розширює інформативну базу археологічних досліджень (Жигола, Скороход 2019, с. 120).

Підготовка уніфікованого польового опису і картографічних матеріалів пам'ятки та певних досліджуваних ділянок найчастіше пов'язана зі створенням і наповненням бази геопросторових даних, яка надалі може бути використана у лабораторних дослідженнях — геопросторовому аналізу (теплокарта (Радченко 2017), інтерполяційні та екстраполяційні механізми, статистична обробка, пошук об'єктів, незафіксованих у польових умовах (Рудь 2015)), формування тривимірної моделі пам'ятки та визначення стратиграфічних околів (Радченко, Кіосак 2019) тощо. Для камеральних та лабораторних досліджень у пригоді стають і фотограмметричні матеріали — для обчислення об'ємів (Никоненко, Радченко 2019; Жигола, Скороход 2019, с. 125—126) або інших вимірних параметрів досліджуваних об'єктів (Никоненко, Радченко, Волков 2017). Так само доцільним може бути використання процедур нечіткої логіки (Hernandez 1994) тощо.

Подальша доля матеріалів також найчастіше пов'язана з геоінформатикою, адже візуалізація та публікація планів, карт, 3D-моделей, реконструкцій тощо потребує відповідного інструментарію, а крім того — зведених даних про археологічні об'єкти та предмети. Сучасним науковим трендом є створення можливостей повного або часткового відкритого доступу до результатів дослідження, що у випадку археологічних пам'яток надається через геопортал або віртуальний ГІС-проект (наприклад, Pavlu 1995).

Оскільки геоінформаційні системи відіграють певну роль на всіх етапах археологічних досліджень, від планування до публікації результатів, доцільним є не спорадичне та випадкове застосування інструментів ГІС за відповідної нагоди, а створення цілісного,

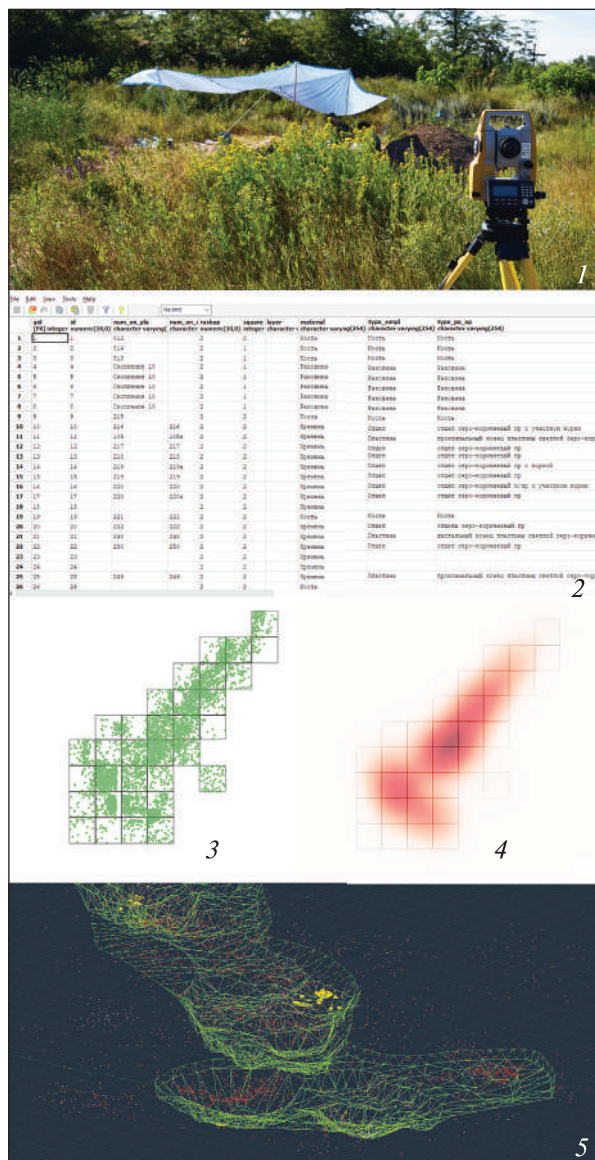

Рис. 1. Етапи геоінформаційного забезпечення археологічних досліджень: 1 — геодезичні знімання; 2 — зведення у базу геопросторових даних; 3 — точкове відображення засобами інструментальних ГІС; 4 — геопросторовий аналіз (heatmap); 5 — тривимірне моделювання матеріалів пам'ятки

Fig. 1. Stages of geoinformational provision of archaeological research: 1 — geodetic survey; 2 — unification in geospatial database; 3 — points visualization by Instrumental GIS tools; 4 — geospatial analysis (heatmap); 5 — 3D modeling of the site

комплексного та системного проекту, що об'єднував би інструменти геоінформатики та фотограмметрії для розв'язання конкретних наукових задач. За таких умов, набір ретельно відібраних у польових умовах координат логічно та поступово перетворюється на джерело інформації про археологічну дійсність (рис. 1).

Проте системний підхід до збереження та обробки даних значною мірою базується на умовах та принципах їх збирання —

для ефективного використання багатого інструментарію ГІС важливою умовою є робота з якісними даними. Якісними вважаємо такі дані, що відповідають вимогам точності, достовірності, повноти, уніфікованості та інтероперабельності. Точність і достовірність даних є обов'язковою для будь-якого наукового дослідження, тож пояснень не потребує. Повнота передбачає максимально детальний збір інформації про пам'ятку та умови, в яких вона перебуває (для геоінформатики першочергову роль тут відіграє рельєф та ситуація на місцевості). Крім того, просторовий і статистичний аналіз найчастіше потребує використання уніфікованих, однорідних даних — матеріали не повинні бути принципово відмінними між собою, адже типологічна або змістовна розбіжність спотворює результати моделювання. Багатоваріантність і різноманітність геоінформаційних систем та їхніх інструментів змушує, водночас, прагнути інтероперабельності даних — можливості їх гнучкого використання у різних умовах.

Перша нагода порушити перелічені принципи настає вже під час рекогносцирування та створення координатної системи напередодні початку археологічних робіт. Річ у тім, що уніфікація даних передбачає вибір однієї (бажано прямокутної та ортогональної) системи координат (СК) для всієї території пам'ятки. Загальна прив'язка пам'ятки до місцевості може бути виконана і у сферичних координатах, тобто WGS-84, а от та система, якою по-слуговуватиметься експедиція, переважно має бути метричною, належати до проекції Меркатора (вона ж — прямокутна проекція Гауса—Крюгера з кодом SRID 326326 або 3395). Варто пам'ятати також, що вісі координат у цій проекції зазвичай зорієнтовані «лівою трійкою» (вісь X направлена на північ), на відміну від осей координат у інструментальних ГІС (де вісь X направлена на схід). Хоча уніфіковані дані і мають належати до однієї СК та перебувати в одному координатному просторі, під час досліджень часто виникає потреба створення додаткових систем і фіксації матеріалу у інших координатах (наприклад, у системі координат квадрату або розкопу). Очевидно, що повністю уникати використання кількох систем небажано, та й непотрібно. У такому разі потрібно встановити правило переходу, тобто рівняння перетворення координат із однієї системи до іншої.

У загальному випадку, ані точки початку координат, ані напрямки осей не збігаються. Для

формулювання правила переходу необхідно виміряти положення нульової точки часткової СК (квадрату, розкопу тощо) у загальній системі (пам'ятки) та кут нахилу осі OX часткової СК відносно осі OX загальної.

Для визначення кута достатньо виконати обчислення за двома (а для перевірки точності необхідно більше) точками, що лежать на осі OX часткової СК. Вимірявши їхні координати у загальній системі, звертаємось до т. зв. оберненої геодезичної задачі:

$$\alpha = \arctan \left(\frac{Y_2 - Y_1}{X_2 - X_1} \right), \text{ де}$$

α — кут між осями OX різних СК; X_1, Y_1 — координати першої точки у загальній СК; X_2, Y_2 — координати другої точки у загальній СК.

Знаючи кут повороту, утворюємо матрицю повороту однієї СК відносно іншої та складаємо систему рівнянь перенесення координат:

$$\begin{cases} X = X_0 + x * \cos \alpha - y * \sin \alpha \\ Y = Y_0 + x * \sin \alpha + y * \cos \alpha \\ Z = Z_0 + z \end{cases}, \text{ де}$$

X, Y, Z — координати точки у загальній СК; X_0, Y_0, Z_0 — координати нульової точки часткової СК у загальній СК; x, y, z — координати шуканої точки у частковій СК.

За цим рівнянням здійснюється перехід між будь-якими довільними прямокутними ортогональними системами координат (у разі використання лівосторонньої СК або повороті за годинниковою стрілкою, знаки при синусах змінюються на протилежні), тобто математично фіксується їхній зв'язок у просторі. Очевидно, що без такого зв'язку про уніфікованість

та повноту даних археологічного дослідження годі й мріяти.

Точність математичних перетворень найбільшою мірою залежить від якості вимірювання точок поверхні і це необхідно враховувати під час вимірювань і обчислень. Точність вимірювання відстані від приладу до точки, забезпечена рулеткою або мірною стрічкою, зазвичай достатня для потреб археологічних досліджень (за умови використання якісної рулетки та відсутності випадкових похибок, пов'язаних із виконавцями робіт), натомість точність фіксації напрямку (кутових вимірювань) може значно варіювати. Похибка кутового вимірювання залежить від точності приладу та відстані до точки (табл. 1).

Очевидно, що головним чинником накопичення точки є саме відстань до приладу, яку варто прагнути мінімізувати. Крім того, за достатньо якісного виконання робіт, будь-який прилад із похибкою вимірювання до 5" забезпечує достатню точність вимірювання навіть на відстані 100 м (це означає, що більшість тахеометрів буде ефективною і без призми-відбивача). Теодоліти або тахеометри з більшою середньою квадратичною похибкою (навіть радянський 2Т30) також можуть бути ефективними за умови збереження дистанції до 50 м або вимірювань у декілька прийомів. Однак жоден нівелір, незалежно від детальності поділок горизонтального круга, не забезпечує достатню точність для планових вимірювань.

За умови якісного та точного збирання точок шляхом геодезичних вимірювань дані будуть інтероперабельними та ґрунтовно описаними і надаватимуться до подальшого аналізу геоінформаційними або будь-якими іншими

Таблиця 1. Розподіл похибки фіксації положення точки залежно від параметрів вимірювання

Table 1. Distribution of the point coordinates measuring derivation depending on measuring parameters

№	Похибка кутового вимірювання	Похибка залежно від відстані до приладу, мм		
		20 м	50 м	100 м
1	1°	349,1	872,8	1745,5
2	30'	174,5	436,3	872,7
3	10'	58,2	145,4	290,9
4	2'	11,6	29,1	58,2
5	1'	5,8	14,5	29,1
6	30''	2,9	7,3	14,5
7	15''	1,5	3,6	7,3
8	5''	0,5	1,2	2,4
9	2''	0,2	0,5	0,1
10	1''	0,1	0,2	0,5

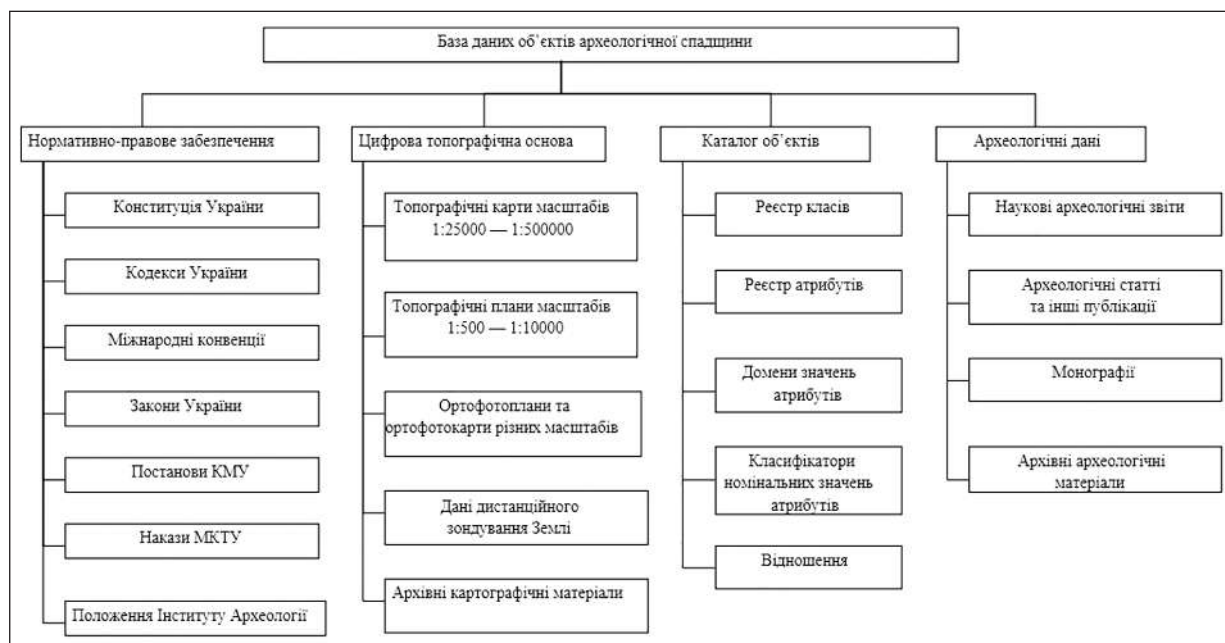

Рис. 2. Структурна модель бази геопросторових даних
Fig. 2. Structural model of geospatial database

методами. Однак крім тонкощів геодезичної роботи, труднощі у здобутті якісних даних можуть виникати й на інших етапах досліджень. Наприклад, під час складання польового опису (та й будь-якого опису матеріалу взагалі), матеріал, що потрапляє до нього, має різну супровідну інформацію залежно від типу. Для кісток, наприклад, важливими є дані археозоологічних досліджень, а для кременю — вид первинної обробки тощо. У такому разі таблицю-опис неможливо нормалізувати, вона буде переобтяженою та громіздкою. Природним видається рішення поділу матеріалу на типи та створення для кожного типу окремої таблиці, зміст якої відповідатиме потребам конкретного дослідження. Однак ці таблиці не мають бути відірваними одна від одної або від інших даних польового дослідження. До того ж, може виникати і потреба у збиранні різнорідного матеріалу за окремою ознакою. Вирішенню такого протиріччя може слугувати створення бази геопросторових даних (БГД), яка забезпечить якісне зберігання інформації та управління нею.

Переваги використання геоінформаційних систем над аналоговими даними вже були неодноразово визначені та досліджені (наприклад, Conolly & Lake 2006, p. 16—17). Проте використання БГД має низку значущих відмінностей, також вартих уваги.

1. Аналогові дані статичні, за ними важко досліджувати динамічні процеси, до того ж,

вони гірше надаються до оновлення та актуалізації. Натомість інструментальні геоінформаційні системи забезпечують доволі широкий функціонал для динамічного картографування та можуть бути легко оновлені відповідно до реальної ситуації на об'єкті. Що ж тут пропонують бази геопросторових даних? По-перше, динамічне оновлення всіх взаємопов'язаних даних. При зміні елементу окремого креслення або віртуального шару в ГІС інші пов'язані з ними дані стануть застарілими. Натомість БГД пропонують функціонал для автоматичної актуалізації всіх пов'язаних полів і компонентів. Крім того, через системи керування базами даних можуть бути установлені обмеження (constraints) — правила, за якими дані у відповідних полях не можуть бути змінені. Наприклад, оператор бази даних може пов'язати набори координат із номерами відповідних квадратів, унеможлививши таким чином помилки у просторовій атрибуції матеріалів.

2. Аналогові дані завжди є двовимірними коли мова йде про планіграфічні або стратиграфічні креслення. Електронні плани, створені засобами ГІС, також є двовимірними (або псевдотривимірними), адже містять координату висоти лише як окрему цифру, візуалізуючи її засобами двовимірного простору. Хоча БГД і не забезпечують тривимірності як такої, вони роблять дані достатньо гнучкими та інтероперабельними для роботи з про-

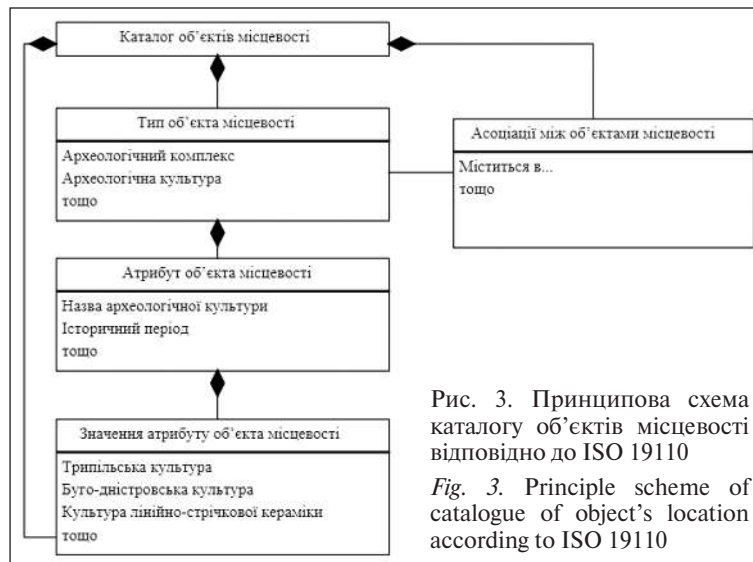

Рис. 3. Принципова схема каталогу об'єктів місцевості відповідно до ISO 19110

Fig. 3. Principle scheme of catalogue of object's location according to ISO 19110

грамами моделювання тривимірного простору, відкриваючи доступ до інструментів, які ГІС поки що не надають. Крім того, бази даних можуть слугувати простором для уніфікованого збереження та транспортування тривимірних моделей і супровідної інформації щодо них.

3. Використання ГІС та БГД (на відміну від аналогових матеріалів) відкриває можливість до застосування процедур і засобів відображення нечіткої логіки, що є важливим для роботи з явищами реального світу, рідко вираженими у зафіксованих величинах.

4. Аналогові картографічні дані інколи важко пов'язати з непросторовими даними. Натомість електронні таблиці є придатними до взаємодії не лише з довільними СК, а й за умови їх повної відсутності. У цьому сенсі БГД є ефективними тим, що дають змогу розділити просторові та непросторові дані, залишивши їх пов'язаними між собою в межах однієї бази.

5. Центальною перевагою БГД над будь-яким іншим методом подання просторової інформації є саме можливість збереження та використання даних у різних, але пов'язаних комірках. Це надає можливість лінувати (зокрема з обов'язковим дотриманням певних умов) археологічні матеріали з даними про ведення досліджень. Матеріали можуть також бути пов'язані з даними іншого типу — растровими файлами, тривимірними моделями тощо.

6. Бази даних можуть бути гнучко адаптовані до потреб конкретного дослідження — це стосується і змісту таблиць, і загальної структури БГД. Крім того, вони найчастіше не пов'язані з використанням конкретного програмного забезпечення, а отже можуть бути

застосовані разом із будь-яким типом програм або інструментальних ГІС. А оскільки процедури системи керування бази даних стандартизовані окремим нормативним документом (ISO 19110), з коректно організованою БГД може працювати будь-який оператор, що має відповідні навички. Найчастіше такі бази значно транспортабельніші та легші, ніж ГІС-проект. Саме ці компоненти і забезпечують інтероперабельність та оперативність БГД у порівнянні з іншими засобами подання просторової інформації.

7. У разі потреби тимчасово змінити спосіб організації даних (наприклад, створити одну таблицю, що містила б увесь матеріал — польовий опис), бази надають окремий функціонал — віртуальні таблиці (представлення — *views*). Вони формуються на основі реальних таблиць за результатами конкретного SQL-запиту та автоматично оновлюються зі зміною відповідних таблиць, не потребують фізичної пам'яті та мають окремі права доступу. Зміст представлень залежить від формулювання запиту, тобто від нагальних потреб дослідження. SQL-запит (програмний запит до БГД) на створення представлення виглядає так:

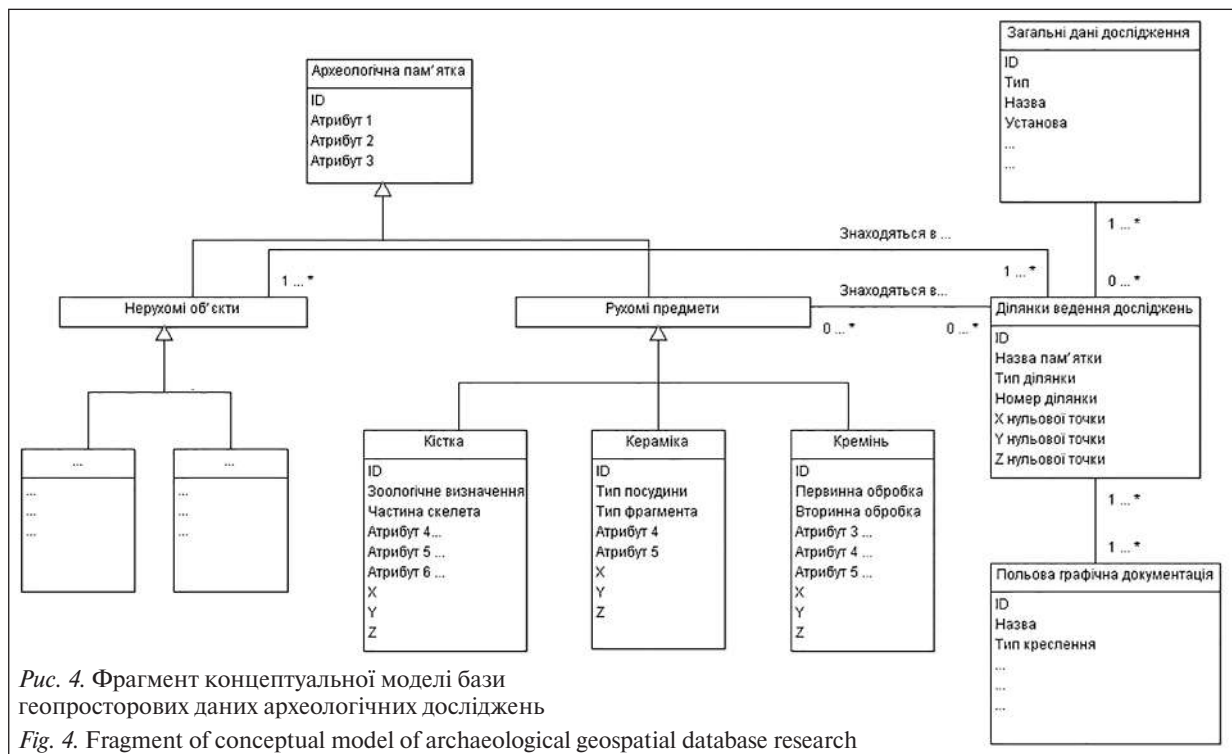
CREATE OR REPLACE VIEW *назва_представлення*

AS SELECT *н_м1.н_а1, н_м1.н_а2, н_м2.н_а1, н_м2.н_а2*

FROM *н_м1, н_м2*

WHERE *умова_відбору* (наприклад *square = '2'* AND *X < 350*).

Тут *н_м* — назва таблиці, *н_а* — назва атрибуту. Кількість умов відбору може бути довільною і має супроводжуватись операторами AND та OR.

За запитом, наведеним у прикладі, буде відібрано перші два атрибути (дві колонки значень) з таблиць *n_m1* та *n_m2*, якщо вони належать до другого квадрату та значення *X* менше за 350. Оскільки формулювання запиту може бути довільним (навіть включати процедури просторових побудов або геопросторового аналізу), склад таблиці-представлення повністю залежить від нагальних потреб конкретного дослідження.

Проектування БГД відповідно до стандартів опису просторової інформації передбачає створення низки графічних моделей, що описують джерела інформації, зміст і склад таблиць бази, визначають її глосарій тощо. Мінімальним набором тут є структурна, концептуальна та логічна модель, а також принципова схема каталогу об'єктів.

Структурна модель бази даних (рис. 2) містить інформацію про джерела інформації для БГД, нормативно-правове забезпечення та інші фактори, правила наповнення та механізми управління базою відповідно до запланованого її функціоналу.

Структуру каталогу об'єктів місцевості (рис. 3) задано стандартом ISO 19110. Він визначає перспективний зміст бази даних. У каталозі перелічено тип об'єктів (по-суті, назви окремих таблиць), атрибути об'єктів (властивості, за допомогою яких буде описано дані у кожній із таблиць) та значення цих

атрибутів (те, що саме буде зафіксовано щодо тих чи інших атрибутів (властивостей) того чи іншого класу (типу об'єктів)). Асоціації між об'єктами місцевості — це список зв'язків, яких можуть набувати ті чи інші типи даних (таблиці). Наприклад, пам'ятки певної культури мають просторово належати до ареалу цієї культури тощо. Згідно з ISO 19110, каталог об'єктів місцевості, концептуальна та логічна модель БГД подаються базовими засобами мови UML.

Концептуальна модель бази даних (рис. 4) подає конкретну інформацію щодо класів об'єктів (таблиць) запроектованої бази, їхнього змісту та зв'язків між ними. Ця модель повністю описує зміст і внутрішню структуру бази даних, відображаючи особливості взаємодії всіх її елементів.

Нарешті логічна модель (рис. 5) містить послідовний повний опис усіх таблиць БГД та їхнього змісту. Для кожної таблиці логічна модель подає: інформацію про її основні метадані — назва, код, визначення; правила цифрового опису об'єктів даного класу (даної таблиці); опис кожного атрибуту включно з типом та доменом значень. Окремим додатком до такого опису можуть бути опис умов та обмежень для кожної таблиці та (за необхідності) класифікатори доменів значень, що визначають кодифіковані атрибути кожного класу, тобто глосарій бази даних.

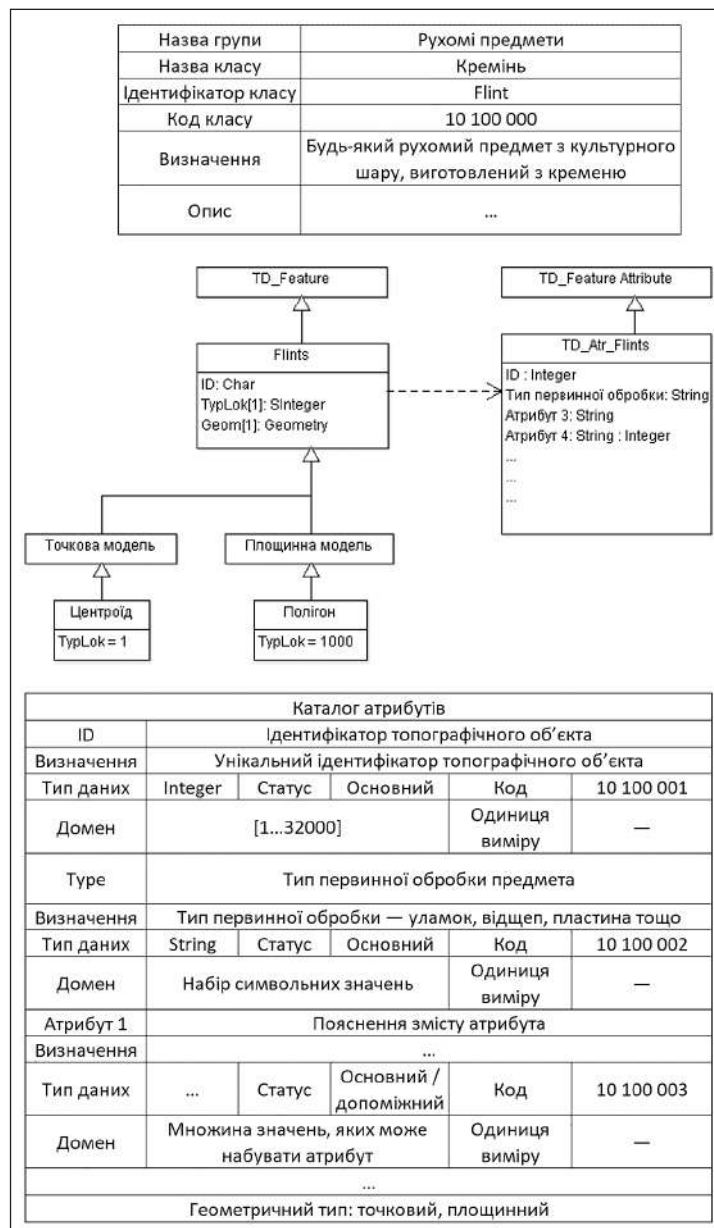

Рис. 5. Приклад фрагменту логічної моделі бази геопросторових даних

Fig. 5. Fragment of geospatial database logical model

Висновки

Застосування усіх цих моделей опису не є строго обов'язковим для ведення археологічних досліджень, однак саме воно забезпечує доступність, зрозумілість та злагодженість концепції геоінформаційного археологічного дослідження, а отже, сприяє отриманню та використанню якісних даних і робить геоінформаційне забезпечення наукової роботи системним та кваліфікованим.

Очевидно, що використання БГД у археологічних дослідженнях не вичерпує весь спектр інформаційних технологій та інструментів, по-

трібних для отримання максимальної кількості високоточних та якісних даних. Важливим є застосування методів фотограмметрії та тривимірного моделювання, створення ортофото-зображень усіх етапів та ділянок дослідження, моделювання окремих процесів та явищ засобами 3D тощо. Адже бази даних не існують самі по собі, а є лише інструментом для управління численними та різноманітними матеріалами для досягнення максимального результату.

Нині інформаційні технології та інші недоступні донедавна методи можуть видаватись чарівною паличкою, здатною розв'язати будь-яке завдання. Але конкурентоспроможний

підхід до наукової роботи полягає не у спорадичному використанні довільних інструментів для вирішення одиноїчної нагальної потреби. Він потребує системності, комплексного підходу, ретельного відбору найнеобхіднішого методу та його влучного та свідомого застосування. Саме тому неординарні результати потребують не купця та моментального, а цілісного та всеохопного забезпечення археологічних досліджень геоінформаційними методами. Та, зрештою, і будь-якими іншими.

- Акашева, А. А. 2011. *Пространственный анализ данных в исторических науках. Применение геоинформационных технологий: учебно-методическое пособие*. Нижний Новгород: Нижегородский университет.
- Бабенко, М. Ю., Богданец, С. А. Комп'ютерне тривимірне моделювання трипільського посуду. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 61-62.
- Білінський, О. Яхیمович, К. 2018. Господарство населення скіфського часу на Сеймі за даними геоінформаційного вивчення природних умов та пам'яток. *Археологія і давня історія України*, 1(26), с. 280-292.
- Блохин, В. Г., Кузьмин, Н. М., Перерва, Е. В., Хохлова, С. С., Шинкарь, О. А. Геоинформационные системы для поддержки археологических данных. *Вестник Вол ГУ*, 8, с. 141-146.
- Брагин, П. Н. 2010. Исторические геоинформационные системы: проблемы разработки и использования различных источников. *Ярославский педагогический вестник*, т. III, 4, с. 148-152.
- Владимиров, В. Н. 2005. *Историческая геоинформатика: геоинформационные системы в исторических исследованиях*. Барнаул: Изд-во Алтай. ун-та.
- Дараган, М. Н. 2015. Опыт 3D-моделирования курганных сооружений эпохи Энеолита — ранней Бронзы. *Виртуальная археология (эффективность методов)*. материалы Второй Междунар. конф. (1—3 июня 2015, Гос. Эрмитаж, С.-Петербург, РФ). Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, с. 127-138.
- Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 1, с. 118-130. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.118>
- Зоценко, І. Борисов, А., Манігда, О. 2019. Група археологічних геоінформаційних досліджень. *Виступ на міжнародній конференції молодих вчених «To dig or not to dig: інвазивні та неінвазивні методи археології»*. 11-12 жовтня 2019 року. Київ: ІА НАН України.
- Коробов, Д. С. 2011. *Основы геоинформатики в археологии: учебное пособие*. Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та.
- Никоненко, Д. Д., Радченко, С. Б., Волков, А. В. 2017. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень. *Археологія*, 4, с. 120-129.
- Никоненко, Д., Радченко, С. 2019. 3D фотограмметрія в археології: дослідження Консулівського постскіфського городища. *Pontica et Caucasia II. Міждисциплінарні дослідження старожитностей Чорного моря*. Тези міжнародної наукової конференції 14-17 травня 2019 року. Варшава, с. 38-39.
- Радченко, С. 2017. Теоретические и методологические аспекты комплексного изучения археологического объекта с использованием ГИС. В: Радченко,

С., Кіосак, Д. (ред.) *Людина та її слід. Природа і комунікація. До 50-річчя Олега Валентиновича Тубольцева*, с. 167-185.

- Радченко, С., Кіосак, Д. 2019. Тривимірний світ археологічних матеріалів та як його спостерігати? В А. Корохіна (ред.). *Тези міжнародної конференції молодих вчених «To dig or not to dig: інвазивні та неінвазивні методи археології»*. 11-12 жовтня 2019 року. Київ: ІА НАН України, с. 17-21.
- Рудь, В. С. 2015. Картографування пам'яток трипільської культури Південно-Східної Вінниччини. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 134-139.
- Хоперсков, А. В., Андреева, И. И., Храпов, С. С., Писарев, А. В., Грицкевич, М. В. 2015. *Геоинформационный портал для поддержки археологических и палеоантропологических исследований*. Волгоград: Изд-во Волгоград. ун-та.
- Шакиров, З. Г. 2015. *Методы фиксации в археологии*. Казань.
- Шерстюк, В. В. 2015. Віртуальні археологічні розвідки. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 148-154.
- Barcelo, J. A., Pallares, M. 1996. A critique of GIS in Archaeology. From Visual seduction to Spatial Analysis. *Archeologia e Calcolatori*, 6, p. 313-326
- Blankholm, H. P. 1991. *Intrasite Spatial analysis in Theory and Practice*. Arhus: Arhus University Press.
- Conolly, J., Lake, M. 2006. *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diachenko, A. 2013. Settlement growth as a fractal. *Journal of Neolithic Archaeology* 15. p. 88-105. <https://doi.org/10.12766/jna.2013.7>.
- Diachenko, A., Menotti, F. 2015. Cucuteni-Tripolye contact networks: cultural transmission and chronology. In: Diachenko A., Menotti F., Ryzhov S., Bunyatyan K. and Kadrow S. (eds.), *The Cucuteni-Tripolye cultural complex and its neighbours: Essays in memory of Volodymyr Kruts*. Lviv: Astrolabe, p. 131-152.
- Goodchild, M., Haining, R., Wise S. 1992. Integrating GIS and spatial analysis: problems and possibilities. *International journal of Geographical Informational Systems*, vol. 6, 5, p. 327-334.
- Gregory, I., Ell, P. 2007. *Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hernandez, D. 1994. *Qualitative representation of Spatial Knowledge*. Berlin: Springer-Verlag.
- Hodder, I., Orton, C. 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pavlu, I., Rulf, J., Zapotocka, M. 1995. Bylany rondel. Model of the Neolithic site. In J. Fridrich (eds.) *Praehistorica archaeologica Bohemica. Pamiatky archeologicke — supplementum 3*, p. 95-98.
- Read, D. W. 1989. Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise. *Journal of Quantitative Anthropology*, 1, p. 5-78.
- Rendfrew, C., Bahn, P. 2005. Site catchment analysis. *Archaeology: the key concepts*, p. 172-176.
- Rossmann, D. L. 1976. A Site Catchment Analysis of San Lorenzo, Veracruz. In: K.V. Flannery (eds.) *The Early Mesoamerican Village*. NY: Academic Press, p. 95-103.
- Scianna, A., Villa, B. 2011. GIS applications in archaeology. *Archeologia e Calcolatori*, 22, p. 337-363.
- Tuboltsev, O., Radchenko, S. 2019. Causewayed enclosures in Ukraine? A new look at an Early Bronze Age site in the Ukrainian Steppe. *Antiquity*, 93 (369), E18. <https://doi.org/10.15184/aqy.2019.53>

Надійшла 13.11.2019

ЗАЧЕМ НУЖНЫ ГЕОИНФОРМАТИКИ И КАК ИХ ПРАВИЛЬНО ИСПОЛЬЗОВАТЬ?

Современные технологии предлагают широкий спектр решений для любого этапа археологических исследований. Геоинформатика, например, стала обязательной частью археологии ещё с конца прошлого века. Геоинформационное обеспечение археологических исследований, а также фотограмметрия и управление геопространственными базами данных, уже доказали свою чрезвычайную эффективность. Однако квалифицированный научный подход требует системного использования всех доступных инструментов. Для того, чтобы избежать спорадического и хаотичного использования геоинформатики, археолог должен руководствоваться комплексным подходом к геоинформационному обеспечению своего исследования, что означает вдумчивое и сознательное использование методов геоинформационных систем (ГИС) с самого начала работ — с этапа их планирования. Только обдумывая все аспекты работы, от выбора системы координат до тщательной подготовки структуры базы данных, археолог может получить качественные данные — точные, достоверные, полные, унифицированные и интероперабельные. Преимущества геопространственных баз данных перед аналоговыми данными или геоинформационными системами иногда до сих пор вызывают дискуссии, что обуславливает потребность в их пристальном рассмотрении. Среди них возможности динамических изменений, использования данных трёхмерного моделирования и процедур нечёткой логики, возможности адаптации к конкретному исследованию и включения непространственных данных в процедуры анализа. Кроме того, использование систем управления базами данных, запросов, пространственных выборок etc. крайне расширяет спектр возможностей для получения, анализа и визуализации данных. Комплексное, системное и вдумчивое использование всего спектра инструментов геоинформатики решительно необходимо для обеспечения конкурентоспособного и результативного археологического исследования.

К л ю ч е в ы е с л о в а: базы данных, интероперабельность, геопространственные данные, ГИС, системы координат, археологические исследования.

Simon B. Radchenko

PhD student, University of Turin, ORCID 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

WHY DO WE NEED GEOINFORMATICS SPECIALISTS AND HOW TO USE THEM CORRECTLY?

Nowadays, technologies propose vast variety of different solutions to all stages of archaeological research. Geoinformatics, for instance, became the necessary part of archaeology since the end of the last century. Geoinformational provision of excavations and research, together with photogrammetry and geospatial database tools proved to be incredibly efficient. However, qualified scientific approach requires systematic use of all available instruments. In order to avoid the chaotic and random use of digital tools, an archaeologist should implement a complex approach to the geospatial provision of any research. It means qualified and rational use of geospatial database, geoinformational systems and photogrammetry from the very beginning of research — on the stage of planning. Only considering all the issues — from the coordinate system choice to the database management system structure — scientist can obtain a high quality of archaeological data that must be accurate, complete, interoperable, unified and precise. The advantages of geospatial databases for archaeological researches comparing to instrumental geoinformational system or analogue data sometimes are still the issue for discussion, so their usability must be considered and proved. Dynamic changeability, use of third dimension and fuzzy logic operators, interoperability, adaptation possibilities and a capacity to include the non-spatial data are the most important of them. Besides, use of database management systems, constraints, query procedures and spatial and conditional selections make databases extremely useful for the data mining, analysis and visualization. The complex, systematic and rational use of the entire geoinformatics toolkit is strongly recommended to provide a concurrent and efficient archaeological research.

К е y w o r d s: database, interoperability, geospatial data, GIS, coordinate systems, archaeological research.

References

- Akasheva, A. A. 2011. *Prostranstvennyi analiz dannykh v istoricheskikh naukakh. Primenenie geoinformatsionnykh tekhnologii: uchebno-metodicheskoe posobie*. Nizhnii Novgorod: Nizhegorodskii universitet.
- Babenko, M. Yu., Bohdanets, S. A. Kompiuterni tryvmirne modeliuвання trypils'koho posudu. *Arkheometriia ta okhorona istoriko-kulturnoi spadshchyny*, 1, pp. 61-62.
- Barcelo, J. A., Pallares, M. 1996. A critique of GIS in Archaeology. From Visual seduction to Spatial Analysis. *Archeologia e Calcolatori*, 6, pp. 313-326.
- Bilynskyi, O. Yakhimovych, K. 2018. Hospodarstvo naselennia skifskoho chasu na Seimi za danymy heoinformatsiinoho vyvchennia pryrodnykh umov ta pamiatok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), pp. 280-292.
- Blankholm, H. P. 1991. *Intrasite Spatial analysis in Theory and Practice*. Arhus: Archus University Press.
- Blokhin, V. G., Kuzmin, N. M., Pererva, E. V., Khokhlova, S. S., Shinkar, O. A. Geoinformatsionnye sistemy dlia podderzhki arkheologicheskikh dannykh. *Vestnik VolGU*, 8, pp. 141-146.

- Bragin, P. N. 2010. Istoricheskie geoinformatsionnye sistemy: problemy razrabotki i ispolzovaniia razlichnykh istochnikov. *Iaroslavskij pedagogicheskii vestnik*, t. III, 4, pp. 148-152.
- Conolly, J., Lake, M. 2006. *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daragan, M. N. 2015. Opyt 3D-modelirovaniia kurgannykh sooruzhenii epokhi Eneolita - rannei Bronzy. *Virtualnaia arkeologia (effektivnost metodov)*. materialy Vtoroi Mezhdunar. konf. (1-3 iyunia 2015, Gos. Ermitazh, S.-Peterburg, RF). SPb.: Izd-vo Gos. Ermitazha, pp. 127-138.
- Diachenko, A. 2013. Settlement growth as a fractal. *Journal of Neolithic Archaeology* 15, p. 88-105. <https://doi:10.12766/jna.2013.7>.
- Diachenko, A., Menotti, F. 2015. Cucuteni-Tripolye contact networks: cultural transmission and chronology. In: Diachenko A., Menotti F., Ryzhov S., Bunyatyan K. and Kadrow S. (eds.), *The Cucuteni-Trypillia cultural complex and its neighbours: Essays in memory of Volodymyr Kruts*. Lviv: Astrolabe, pp. 131-152.
- Goodchild, M., Haining, R., Wise S. 1992. Integrating GIS and spatial analysis: problems and possibilities. *International journal of Geographical Informational Systems*, vol. 6, 5, pp. 327-334.
- Gregory, I., Ell, P. 2007. *Historical GIS: Technologies, Methodologies and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hernandez, D. 1994. *Qualitative representation of Spatial Knowledge*. Berlin: Springer-Verlag.
- Hodder, I., Orton, C. 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Khoperskov, A. V., Andreeva, I. I., Khrapov, S. S., Pisarev, A. V., Gritskevich, M. V. 2015. *Geoinformatsionnyi portal dlia podderzhki arkeologicheskikh i paleoantropologicheskikh issledovaniy*. Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo universiteta.
- Korobov, D. S. 2011. *Osnovy geoinformatiki v arkeologii: uchebnoe posobie*. M.: Izd-vo Mosk. gos. un-ta.
- Nykonenko, D. D., Radchenko, S. B., Volkov, A. V. 2017. Vitovtova vezha za danymy suchasnykh fotogrammetrychnykh doslidzhen. *Arheologia*, 4, pp. 120-129.
- Nykonenko, D., Radchenko, S. 2019. 3D fotogrametriia v arkeologii: doslidzhennia Konsulivskoho postskifskoho horodyscha. *Pontica et Caucasica II. Mizhdyscyplinarni doslidzhennia starozhynosti Chornogo moria. Tezy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 14-17 travnia 2019 roku*. Varshava, pp. 38-39.
- Pavlu, I., Rulf, J., Zapotocka, M. 1995. Bylany rondel. Model of the Neolithic site. In: J. Fridrich (eds.) *Praehistorica archaeologica Bohemica. Pamiatky archeologicku - supplementum 3*, pp. 95-98.
- Radchenko, S. 2017. Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty kompleksnogo izuchenia arkeologicheskogo obekta s ispolzovaniem GIS. V: Radchenko, S., Kiosak, D. (red.) *Liudyna ta ii slid. Pryroda i komunikatsiia. Do 50-richchia Oleha Valentynovycha Tuboltseva*, pp. 167-185.
- Radchenko, S., Kiosak, D. 2019. Tryvymirnyi svit arkeolohichnykh materialiv ta yak yoho sposterihaty? V: A. Korokhina (red.). *Tezy mizhnarodnoi konferentsii molodykh vchenykh «To dig or not to dig: invazyvni ta neinvazyvni metody arkeolohii»*. 11-12 zhovtnia 2019 roku. Kyiv: IA NAN Ukrainy, pp. 17-21.
- Read, D. W. 1989. Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise. *Journal of Quantitative Anthropology*, 1, pp. 5-78.
- Rendfrew, C., Bahn, P. 2005. Site catchment analysis. *Archaeology: the key concepts*, pp. 172-176.
- Rossmann, D. L. 1976. A Site Catchment Analysis of San Lorenzo, Veracruz. In: K.V. Flannery (eds.) *The Early Mesoamerican Village*. NY: Academic Press, pp. 95-103.
- Rud, V. S. 2015. Kartohrafuvannia pamiatok trypils'koi kultury Pivdenno-Skhidnoi Vinnychyny. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), pp. 134-139.
- Scianna, A., Villa, B. 2011. GIS applications in archaeology. *Archeologia e Calcolatori*, 22, pp. 337-363.
- Shakirov, Z. G. 2015. *Metody fiksatsii v arkeologii*. Kazan.
- Sherstiuk, V. V. 2015. Virtualni arkeolohichni rozvidky. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), pp. 148-154.
- Tuboltsev, O., Radchenko, S. 2019. Causewayed enclosures in Ukraine? A new look at an Early Bronze Age site in the Ukrainian Steppe. *Antiquity*, 93 (369), E18. <https://doi:10.15184/aqy.2019.53>.
- Vladimirov, V. N. 2005. *Istoricheskaia geoinformatika: geoinformatsionnye sistemy v istoricheskikh issledovaniakh*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta.
- Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. Novitni metody fiksatsii v arkeolohii. *Arheologia*, 1, pp. 118-130. <https://doi:10.15407/archaeologyua2019.01.118>
- Zotsenko, I., Borysov, A., Manihda, O. 2019. Hrupa arkeolohichnykh heoinformatsiinykh doslidzhen. *Vystup na mizhnarodnii konferentsii molodykh vchenykh «To dig or not to dig: invazyvni ta neinvazyvni metody arkeolohii»*. 11-12 zhovtnia 2019 roku. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Сильвестр Чопек, Катажина Трибала-Завісляк,
Наталя Войцешук, Олег Осаульчук, Даріуш Бобак,
Пьотр Гембіца, Андрій Яцишин, Войцех Пастеркевіч,
Дмитро Павлів, Володимир Петегірич,
Марта Полтовіч-Бобак, Аїнешка Вацнік.

Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня в епоху бронзи і за доби
раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени.

Жешів, 2018. 705 с., ISBN 978-83-65627-31-5

У видавництві Жешівського університету ви-
йшла у світ колективна монографія поль-
ських і українських дослідників, присвяче-
на культурно-поселенським процесам у ба-
сейні річки Вишні. Праця є спільним резуль-
татом дослідницького проекту «Культурно-
поселенські зміни в басейні річки Вишня в
епоху бронзи і за доби раннього заліза в кон-
тексті змін доісторичної і ранньосередньовіч-
ної ойкумени», фінансованого Національним
центром науки в Кракові та пілотного проек-
ту «Археологічний кадастр України. Львівська
область». Написана двома мовами — поль-
ською та українською і присвячена профе-
сорові Яну Махніку — ініціатору польсько-
українських археологічних експедицій, не-
втомному досліднику праісторії прикордоння
Центральної та Східної Європи.

Вибір території досліджень є не випадко-
вим, адже річка Вишня — це права прито-
ка Сяну (Балтійський басейн), а у своїй верх-
ній частині найближча до Дністра (Чорномор-
ський басейн). Тут проходить один з головних
європейських вододілів, який могли викорис-
товувати для торгових шляхів, шляхів переселен-
ня, масштабних міграцій (так звана Пере-
мишльська Брама). Площа басейну — 1260 кв.

км, з них 226 кв. км — територія Польщі,
1034 — України.

Джерельну базу монографії становить 1771
пам'ятка (505 з території Польщі і 1226 — з
України), на яких автори виділяють 3612 по-
селень та місцезнаходжень матеріалу. Терени
суцільно обстежені археологічними розвідка-
ми. Польський регіон — завдяки програмі AZP
(АЗП — археологічна зйомка Польщі) та роз-
відками перед будівництвом автомагістралі
A4. Крім того, на місці будівництва магістра-
лі A4 було проведено рятивні розкопки на ряді
пам'яток, загальна розкопана площа складає
понад 4780 арів. В Україні басейн р. Вишні в
радянські часи був так званою прикордонною
зоною з обмеженим доступом, в тому числі і
для археологів. Проте у 2008—2014 рр. в рам-
ках пілотного проекту «Археологічний ка-
дастр України. Львівська область» було обсте-

* СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат істо-
ричних наук, Тернопільський Національний педа-
гогічний університет ім. В. Гнатюка, ORCID 0000-
0002-3802-4652, cherleniv@gmail.com

жено 1100 кв. км (близько 80% території), виявлено понад 1000 пам'яток. Решту 20 % — в рамках спільного польсько-українського дослідницького проекту Народного Центру Науки «Культурно-поселенські зміни в басейні р. Вишня в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени». В рамках останнього проведено також розвідкові розкопки на 12 українських пам'ятках з української сторони кордону. Доповнюють джерельну базу заново опрацьовані архівні документи та музейні колекції, заново проаналізовані матеріали досліджень XIX—XX ст.

У розділі 2. «Природні умови як детермінуючий фактор доісторичного та ранньосередньовічного залюднення» подано геоморфологічну характеристику та ґрунти території, трансформацію рослинності та місце басейну р. Вишні в природному ландшафті Центрально-Східної Європи. Автори вважають, що Перемишльська Брама відігравала важливу роль і як дорога міграцій елементів степової рослинності з Надчорномор'я. Крім того, природодослідниками з'ясовано, що перші дані про сільськогосподарську діяльність та початок впливу антропогенного фактору на рослинність, хоча і незначний, припадає на епоху неоліту — бл. 4500/4000—3500 р. до н. е. В наступні епохи цей вплив зростав. Зафіксовано також і зниження активності людської діяльності в регіоні у період між IV ст. до н. е. та початком нашої ери (бл. 50 р. до н. е. — 80 р. н. е.) та наступне інтенсивне розселення у I—V ст. н. е. Ці результати підтверджено кореляцією між змінами поселенської активності на основі археологічних даних та планіграфічного аналізу.

Найдавніші археологічні матеріали представляють палеоліт. Їх є найменше і виявлені виключно розвідками. На карті (рис. 3.1) нанесено 10 палеолітичних місцезнаходжень, на яких знайдено по 1—2 кремені, переважно відщепи (табл. 9.3). Як зазначають самі автори, переважна більшість колекції це поодинокі артефакти та недіагностичні форми (в основному відщепи) (с. 107), проте, серед них є левалузький нуклеус із околиць Твіржа. А на пам'ятці Шегині 1 знайдено нуклеус для пластин із змінною орієнтацією та двома площадками для розщеплення. Незважаючи на проблематичність інтерпретації, автори відносять його до перехідної фази між середнім та верхнім палеолітом, хоча і не виключають приналежності до пізнього палеоліту. І на основі останнього припускають, що виявлене місцез-

находження можна датувати часом ранішим ніж 40 000 тис. р. до н. е. Невеликою колекцією знахідок репрезентований і пізній палеоліт, хоча значно більшою ніж із попередніх епох, зокрема, деякими знаряддями, нуклеусами та пластинами свідерської культури. Ще більше зафіксовано мезолітичних пам'яток. При розгляді мезолітичної епохи, крім розвідкових матеріалів, залучено і знахідки з розкопок пам'ятки Сарни 1. На основі цих матеріалів автори приходять до висновку, що «територія дослідження, незважаючи на погану заселеність була важливим пунктом на поселенській мапі, що лежав на шляху між Центральною і східною Європою» (с. 115). Мабуть про заселеність цієї території можна говорити, починаючи із мезоліту, а про раніші періоди більш коректним, на нашу думку, було би припущення про міграцію населення через басейн Вишні.

До неоліту автори монографії відносять пам'ятки культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, шнурової кераміки. Початок періоду представлений двома пам'ятками КЛСК, середній етап — 61 пам'яткою культури лійчастого посуду. Наприкінці пізнього неоліту басейн річки Вишні та прилеглі території займає пастирське населення культури шнурової кераміки. Пам'ятки КШК представлені, перш за все курганами, що складали частину доволі великих могильників та невеликою кількістю підйомного матеріалу — знахідками сокир, сокир-молотів, фрагментами кераміки (с. 118—122). Все це дало можливість стверджувати, що регіон протягом неоліту становив постійну поселенську ойкумену. Разом з тим, не вдалося зафіксувати слідів «постстрічкових» культур — маліцької та волино-люблінської, відомих на сусідніх територіях.

Матеріали епохи бронзи — раннього залізного віку, розглянуті у монографії, вирізняються як у кількісному (близько $\frac{3}{4}$ пам'яток), так і у якісному плані. Крім того, що їх є найбільше, на частині були проведені археологічні розкопки.

Пристаюючи до аналізу поселенських змін в добу бронзи та ранньозалізного часу, автори, в першу чергу, проаналізували та співставили вживані у польській та українській літературі хронологічно-періодизаційні системи і розробили схему, згідно якої розглядалися та аналізувалися матеріали доби бронзи і ранньозалізного часу басейну Вишні (с. 125—129, рис. 4.1).

За згаданою хронологічною схемою до ранньої бронзи басейну р. Вишні (кін. III — перші ст. II тис. до н. е.) віднесено 176 пам'яток, меж-

ановіцької культури. Одна з них, Поповичі 5, ідентифікована як могильник. Найчисленнішу групу пам'яток (82%) становлять так звані «поселенські сліди», на яких виявлені поодинокі знахідки. Разом з тим, не знайдено довготривалих об'єктів, характерних для межановіцької культури.

Середня бронза (XVIII—XIII (XII?) ст. до н. е.) представлена 193 пам'ятками тшинецького культурного кола. Простежено, зокрема, закономірності їх розташування та виділено дві зони розміщення — А і В. Зона А — це зона домінування (80 %) у межах Тарногородського плоскогір'я, зона В — з малою кількістю місцезнаходжень (18 %) у межах лесової Хирівської височини.

До пізньої доби бронзи і раннього залізного часу віднесено 664 пам'ятки. В роботі досить детально проаналізовано матеріали цього періоду, з'ясовано закономірності, впливи тощо. У хронологічному плані вони розділені наступним чином.

XIII—IX ст. до н. е. — «період поселенського та демографічного розвитку, проте з нечіткою культурною приналежністю населення; впевнено можна говорити про тарнобжесько-лужицьку, голіградську культури та, можливо, інші культурні одиниці, їхнє територіально-хронологічне співвідношення сьогодні визначити складно» (с. 209).

IX—VIII ст. до н. е. — перехідний період від бронзи до раннього залізного віку, «визначений чітко й досить однозначно» (с. 209), однак пам'ятки не прив'язані до конкретних культур чи культури.

Починаючи з другої половини або кінця VII і до V ст. до н. е. в регіоні домінує місцеве угруповання із скіфською моделлю матеріальної культури, а наприкінці V — у IV ст. — з'являються носії поморської культури. Автори

припускають, що ці пам'ятки могли існувати і у III ст. та бути місцевою основою поморсько-ястрофських пам'яток. У предримський період землі в басейні р. Вишні заселили носії ястрофської культури. На окремих пам'ятках зафіксовані матеріали, пов'язані із дакійським культурним колом. Аналізуючи заселення регіону в римський час (285 пам'яток), автори простежують поселенський бум у I ст. н. е., коли територію займають носії пшеворської культури і зменшення густоти заселення у пізньоримський період (с. 212). Слов'янський період представлений 219-ма пам'ятками празької та райковецької культур. Автори зазначають що це була єдина етнічна група.

Пам'ятки княжої доби та Галицько-Волинського князівства свідчать про розвиток інтенсивного заселення регіону. (зафіксовано 362 місцезнаходження згаданого періоду). Новими для української археології є дослідження об'єктів пізньосередньовічного часу та нової доби. Ця сторінка в українській археології, тільки починає відкриватися. Адже в радянські часи археологія завершувалася з приходом монголів — тобто серединою XIII ст., а все інше доручалося історикам. І тому не можу погодитися з авторами монографії про те, що період кінця XIV — початку XV ст. «добре висвітлений в працях українських та зарубіжних авторів» (с. 227).

Рецензована монографія є хорошим результатом плідної співпраці українських та польських вчених у сфері вивчення культурно-поселенських змін на, хоч і невеликій, але дуже важливій території. Це друга робота такого плану, що стосується України, зокрема польсько-українського порубіжжя. Звичайно, автори вказують на те, що більшість їх висновків носять гіпотетичний характер і ставлять завдання для подальших досліджень.

Б. С. Строчень
кандидат історичних наук

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВІД ПАЛЕОЛІТУ ДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ» ДО 100-РІЧЧЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

Рис. 1. Відкриття конференції. Пленарне засідання

У жовтні 2019 р. виповнилося 100 років від дня народження Дмитра Яковича Телегіна — видатного українського вченого, одного з патріархів вітчизняної археології, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф». Ще під час навчання на історичному факультеті Чернівецького державного університету наприкінці 1940-их рр. він захопився археологією, якій присвятив решту свого життя. Більшу його частину вчений працював в Інституті археології НАН України, де впродовж багатьох років завідував відділом археології кам'яної доби, очолював Польовий комітет. За цей час він дослідив сотні археологічних пам'яток різних періодів від верхнього палеоліту до модерного часу. Їх результати висвітлені у кандидатській та докторській дисертаціях, а також близько 500 публікаціях, зокрема 11 ґрунтовних монографіях, з яких три видано за кордоном. Також значну увагу дослідник приділив радіокарбонному датуванню, інтеграції археологічних досліджень

з даними палеоантропології та палеозоології, етнолінгвістичним дослідженням, питанням індоєвропейстики, походження слов'ян та історії Козащини. Важливим напрямком його роботи була популяризація археологічної спадщини України, пам'яткоохорона та педагогічна діяльність.

На відзначення ювілею Д. Я. Телегіна 21—23 листопада 2019 р. в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Від палеоліту до козацької України», ініційована Інститутом археології НАН України. Співорганізатором заходу виступив Національний університет «Києво-Могилянська академія», який надав свої приміщення для проведення пленарного засідання та роботи чотирьох секцій. Їх тематика відповідала періодам, що були основними сферами зацікавленості видатного вченого — доба палеоліту; мезоліт та неоліт; енеоліт і доба бронзи; середньовіччя.

Загалом цей науковий форум об'єднав доволі себе близько 120 археологів, істориків, антропологів, палеозоологів та палеоботані-

Рис. 2. Учасники конференції Р. В. Терпеловський, В. І. Клочко, І. Д. Потехіна, М. Ліллі

Рис. 3. Учасники конференції

ків, географів, бібліографів, музеєзнавців та архівістів — як уже знаних українських та закордонних учених, так і молодих дослідників. Безпосередню участь у роботі конференції взяли 78 науковців із 12 країн: Білорусі (2), Бельгії (1), Грузії (1), Німеччини (3), Польщі (2), Чехії (1), Росії (2), США (1), Угорщини (2), України (60), Франції (1), Швейцарії (1), Швеції (1). Вони представляли 16 закордонних та 18 українських наукових інституцій. Серед останніх установи НАН України, вищі навчальні заклади, музеї та пам'яткоохоронні організації з Києва, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Чернігова, Миколаєва, Кам'янка-Подільського, Переяслава та Мелітополя.

Роботу конференції відкрив директор Інституту археології НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук В. П. Чабай, який зазначив актуальність проведення такого представницького археологічного форуму і побажав йому успішної роботи. З вітальним словом до учасників конференції звернулися колеги та учні Д. Я. Телегіна, серед яких завідувач відділу археології кам'яної доби, доктор історичних наук, професор Л. Л. Залізняк, завідувач кафедри археології і музеєзнавства Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор Р. В. Терпиловський та кандидат історичних наук І. М. Шарафутдінова. Професор М. Ліллі з університету Умео (Швеція) адресував конференції теплі вітання від свого імені та за дорученням своїх колег професора Дж. Меллорі (Королівський університет Белфаста, Велика Британія) та професора Д. Ентоні (Хартвік коледж, США), яких пов'язували з Д. Я. Телегіним довготривале наукове співробітництво і дружні стосунки. Щирі слова привітання учасникам і гостям висловили члени родини Д. Я. Телегіна — І. Д. Потехіна та В. О. Валле.

Пленарне засідання відкрив завідувач відділу археології кам'яної доби, доктор історичних наук, професор Л. Л. Залізняк, який виступив з доповіддю про Д. Я. Телегіна як одного з першовідкривачів найдавніших індоєвропейських спільнот Східної Європи. У наступній пленарній доповіді, яку представив доктор історичних наук В. М. Степанчук, висвітлено внесок Д. Я. Телегіна у дослідження палеоліту України. Про роль Д. Я. Телегіна у вивченні та збереженні матеріальної та культурної спадщини Українського козацтва йшлося у презентації директора Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК О. М. Титової. На пленарному засіданні виступив також голова Польового комітету Інституту археології, кандидат історичних наук Ю. В. Болтрик з оригінальною доповіддю «Д. Я. Телегін та Січова система оповіщення про наближення небезпеки». Цікаво про історію експедиції «Дніпро-Донбас», яку очолював Д. Я. Телегін, розповіли кандидат історичних наук О. С. Біляєв та доктор історичних наук С. О. Біляєва.

Загалом впродовж роботи конференції було заслухано й обговорено 75 доповідей. Більшість із них підбивали підсумки новітніх польових робіт на пам'ятках України, Грузії, Польщі, Росії, вводили до наукового обігу результати камеральних та лабораторних досліджень археологічних і антропологічних колекцій з України, Білорусі, Угорщини, зокрема, проведених із застосуванням методів природничих наук. У низці доповідей робилися спроби широкого узагальнення та реконструкції історичних подій на підставі археологічних матеріалів та даних палеогенетики. Окремий блок доповідей був присвячений внеску Д. Я. Телегіна у дослідження мезоліту України, радіовуглецеве датування, навчання майбутніх археологів у Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

Виголошені доповіді мають бути видані окремою збіркою статей, запланованою до публікації як четвертий випуск журналу «Археологія та давня історія України» за 2020 р.

Під час триденної роботи конференції панувала тепла дружня атмосфера. Обговорення доповідей, обмін інформацією та встановлення нових наукових контактів продовжувалися і по закінченні секційних засідань — під час спільної вечери, огляду експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України, екскурсії до Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Учасники і гості конференції висловлювали схвальні відгуки щодо проведення заходу, відзначали високий науковий рівень форуму та дякували за теплий прийом.

Оргкомітет конференції висловлює велику подяку керівництву Національного Університету «Києво-Могилянська академія», зокрема віце-президенту з наукової роботи та інформатизації НаУКМА Т. О. Ярошенко та віце-президенту з економіки та фінансів НаУКМА Л. І. Дяченко за всебічне сприяння роботі археологічного форуму. Окрема подяка Оргкомітету адресується профспілці Інституту археології НАН України та директору ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України А. О. Корвіну-Піотровському за матеріальну підтримку конференції. Ми щиро вдячні всім нашим колегам і друзям, які долучилися до підготовки цього заходу і без допомоги яких його успішне проведення було б неможливим.

*Д. Л. ГАСКЕВИЧ,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

*І. Д. ПОТЄХІНА,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

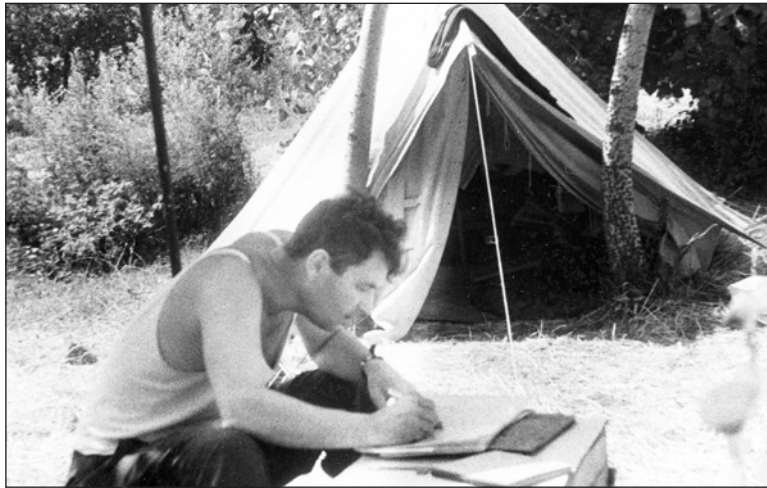
ДО 100-РІЧЧЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

Виповнилося 100 років від дня народження Д.Я.Телегіна — знаного в Україні та за її межами видатного вченого, з чийм іменем пов'язане становлення і розвиток вітчизняної археології, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф».

Дмитро Якович народився 26 жовтня 1919 р. у селянській родині в с. Плісове Зміївського р-ну Харківської обл. Під час колективізації та Голодомору родина, у якій було дев'ятеро дітей, була змушена переїхати на Донбас до м. Костянтинівка, де Дмитро отримав шкільну освіту. У 1936—1939 рр. він закінчив вчительські курси і педшколу на Донеччині й почав вчителювати, а у 1941 р. отримав освіту на історичному факультеті Слов'янського педінституту. Війну Д. Я. Телегін пройшов солдатом Радянської армії, закінчив її на передовій

у Східній Пруссії, був відзначений бойовими нагородами. Після демобілізації у 1946 р. Дмитро Якович вступає до історичного факультету

Д. Я. Телегін у Дніпродзержинській експедиції, с. Дерев'я, 1961 р.

Чернівецького державного університету, захоплюється археологією і захищає дипломну роботу «Трипільське поселення Шипинці».

У 1949 р. Д. Я. Телегін вступив до аспірантури Інституту археології (наказ про зарахування підписав тодішній президент АН УРСР академік О. В. Палладін), а у квітні 1953 р. захистив кандидатську дисертацією на тему «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дінці» (керівник акад. П. П. Єфіменко). Після захисту докторської дисертації (1967 р.) побачила світ монографія Д. Я. Телегіна «Дніпро-донецька культура» — перше монографічне узагальнення неолітичних пам'яток Подніпров'я. Виділена вченим дніпро-донецька культура стала з того часу хрестоматійною, а виявлений перехід від привласнювальної до відтворювальної економіки на теренах України, єдність поховального обряду, типів кераміки, домобудівництва, ретельність проведених Дмитром Яковичем дослідницьких процедур дозволили йому пізніше пов'язувати населення цієї культури з ранніми індоевропейцями.

Від 1969 р. Дмитро Якович впродовж двох десятиліть очолює відділ археології кам'яного віку ІА, виявляє неабиякий організаторський талант у зосередженні зусиль співробітників на вирішенні фундаментальних проблем первісної історії України. У 1973 році виходить друком монографія Д. Я. Телегіна «Середньостогівська культура епохи міді», в якій уперше висвітлено епоху раннього металу на теренах України. Надалі його дослідження фокусуються на добі мезоліту. У 1982 та 1985 роках виходять друком монографії Д. Я. Телегіна «Мезолітичні пам'ятки України» (1982) та «Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР» (1985), які узагальнюють та систематизу-

ють матеріали всіх відомих на той час мезолітичних пам'яток України.

Монографічне оформлення отримують матеріали розкопок на Дерев'я (1986), неолітичні могильники маріупольського типу (1987, 1991), поселення дніпро-донецької етно-культурної спільності епохи неоліту (1998, у співавторстві з О. М. Титовою), новоданилівська та середньостогівська культури (2001, у співавторстві з А. Л. Нечитайло, І. Д. Потехіною та Ю. В. Панченком), Ігреньське поселення на Подніпров'ї та питання житлобудування в мезоліті (2002). Дмитру Яковичу не вдалося підготувати монографію з індоевропейстики, проте низка його статей в журналах «Археологія», «Вопросы языкознания» та ін. дев'яностих років ХХ ст. містить обґрунтування оригінальної версії походження слов'ян.

Важко назвати якийсь із нових напрямків археологічних досліджень другої половини ХХ ст., який би залишився поза увагою Дмитра Яковича. У його доробку конкретно-наукові розвідки від палеоліту до пізнього середньовіччя, вивчення поховальних традицій за доби мезоліту-бронзи, застосування статистичних методів в археології й комп'ютеризація обліку археологічних пам'яток, виділення археологічних культур та етно-лінгвістичні дослідження, охорона пам'яток, індоевропейстика та козащина.

Д. Я. Телегін був палким ініціатором залучення природничих наук до археологічних досліджень, підкреслюючи значення палеоантропології, палеоботаніки та палеозоології і систематично використовував їх дані у своїх роботах. З середини 50-их років ХХ ст., обстоюючи необхідність відновлення антропологічних досліджень в Україні, він був одним із ініціаторів створення фахового антропологічного центру. З 1970-х рр. чільне місце в дороб-

ку Д. Я. Телегіна займає радіокарбонне датування, яке він здійснював у співробітництві з лабораторіями Німеччини, Великої Британії, США, України і Росії. В результаті уточнюється хронологія численних культур від неоліту до доби бронзи.

Невичерпна енергія дослідника знаходила вихід у найрізноманітніших галузях діяльності. Довгий час Д. Я. Телегін очолював Польовий комітет Інституту археології. Він був ініціатором створення багатьох наукових видань: журналів «Археологія», «Краткие сообщения Института археологии», щорічників «Праці центру пам'яткознавства» та «Лаврський альманах», редактором першого тому «Археології Української РСР» (1971 та 1985 рр.). За це видання Дмитро Якович був відзначений Державною премією України.

З особливою любов'ю Д. Я. Телегін ставився до козацьких пам'яток. Наприкінці 1980-х років він розпочав дослідження на всіх Січах, а у 1991 р. заснував науково-дослідне підприємство «Часи козацькі — Січі Запорозькі», яке очолював упродовж майже двадцяти років. Козацький напрямок у творчості Д. Я. Телегіна реалізувався в популярній книзі «Часи козацькі — Січі Запорозькі» та у навчальному посібнику «Археологія доби українського козацтва (XVI—XVIII ст.)», написаному у співавторстві з І. К. Свешніковим та І. С. Винокуром.

Видатним є внесок Дмитра Яковича в охорону та збереження археологічної спадщини України. Він стояв біля витоків створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, тривалий час очолював секцію пам'яток археології. Завдяки його наполегливим зусиллям було розроблено, виготовлено та встановлено спеціальні охоронні знаки (так звані «Телегінські стели») на визначних пам'ятках археології. І сьогодні, ідучи степом, можна побачити їх на верхівках курганів, на території городищ та поселень, у інших визначних місцях.

Навчати, допомагати молодим колегам було душевною потребою Дмитра Яковича. У 1960-ті рр. він започаткував археологічний учнівський гурток при Інституті археології, в якому викладали провідні учені Інституту. Багато кандидатів та докторів наук з теплотою згадують ці заняття, які мали вирішальний вплив на вибір ними майбутньої професії. Згодом Д. Я. Телегін організовує курси підвищення кваліфікації музейних працівників та краєзнавців, через які пройшли сотні співробітників музеїв та

аматорів. У 1990-ті рр. Д. Я. Телегіним на базі Центру пам'яткознавства НАН України був започаткований Індоевропейський семінар, на якому виступали провідні українські історики, археологи, лінгвісти, робив цікаві доповіді і сам Дмитро Якович. Викладацький талант Д. Я. Телегіна реалізувався в курсах лекцій з археології, які читав він у провідних вузах Києва більше 20 років.

Неможливо переоцінити внесок Д. Я. Телегіна у ствердження міжнародного авторитету української археології. Десятиліттями він активно листувався з колегами з країн Європи та Північної Америки, виступав на міжнародних конференціях, його наукові праці виходили друком у Великій Британії, Італії, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії та інших країнах. Значний резонанс у наукових колах мали видані в Оксфорді монографії Д. Я. Телегіна «Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper» (1986), «Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basins» (1987, співавт. І. Потехіна), а також книга «The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: the Early Iconography of the Indo-Europeans» (Вашингтон, 1994, співавт. Дж. Меллорі). Низка зарубіжних дослідників, серед яких Девід Ентоні (США), Джеймс Меллорі та Малкольм Ліллі (Велика Британія), вважають Дмитра Яковича своїм вчителем у вивченні проблем археології Східної Європи.

Більше як півстоліття віддав Д. Я. Телегін українській історичній науці. Його науковий спадок нараховує близько 500 друкованих праць (зокрема 15 монографій, підручників, довідників, брошур), а їх автор і тепер залишається одним із найбільш цитованих археологів України. Неосяжність піднятих ним питань, розробки численних проблем, розкопані, знайдені та врятовані ним пам'ятки ще довгий час будуть предметом досліджень його учнів і колег. Роботи Д. Я. Телегіна хвилюватимуть науковців своїм оригінальним підходом, висновками, прозорливістю його передбачень і вказуватимуть напрямки їх досліджень. Ім'я Д. Я. Телегіна назавжди залишиться в історіографії української археології.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ
доктор історичних наук,
Київський національний університет
культури і мистецтв

І. Д. ПОТЕХІНА,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

ДО ЮВІЛЕЮ ІРИНИ МИКОЛАЇВНИ ШАРАФУТДІНОВОЇ

Перший випуск курсів перепідготовки археологічних кадрів, 1970 р. (7 зліва)

Невпинний плин часу виводить нас у нові кола історичних подій, позначаючись на долі кожної особистості. Прожити життя гідно в моторошному ХХ-му та турборежимному нинішньому віці дано не кожному, а в нашої ювілярки склалося, попри всі стрімкі повороти долі. Ірина (Оксана) Миколаївна з'явилась на світ 04 грудня 1929 р. у суто науковій київській родині геолога Антоніни Тищенко та хіміка Миколи Самсоні-Тодорова. Брат її Костянтин Тищенко — відомий кельтолог, а чоловік — Батий Шарафутдінов — історик. Зрозуміло, що таку інтелігентну сім'ю не міг оминати маховик Великого терору. Батько був заарештований і розстріляний 1936 року, а 1957-го — реабілітований, за відсутністю складу злочину. Мати місяцями працювала в геологічних експедиціях. Тому дитинство та перші шкільні роки Ірини пройшли у мальовничому с. Уздиця на Сумщині, де бабуся Тетяна Овдіївна прищепила дівчинці любов до української мови та культури.

Війну та окупацію родина пережила в Києві. Майбутній археологині довелося розпочинати трудовий шлях чорноробом у Ботанічному саду. Ірина Миколаївна згадує як її мама потрапила в пекло висадженого більшовиками Хрещатика у вересні 1941 р., чудом звідти вибралась і три доби по тому не могла прийти до тями. Наслідком цієї диверсії став Бабин Яр. Навчання

в 135-тій жіночій школі відновилося після відступу окупантів. 1948 року срібна медалістка вступає до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, який закінчує з відзнакою в 1953-му. Зацікавленість наукою визначили лекції Л. М. Славіна, гурток археології, очолюваний тоді Є. Максимовим, та дружба з однокурсницею Юлею Козуб. А далі — робота науковим співробітником Державного історичного музею (1953—1956), одруження, народження сина Андрія та навчання в аспірантурі Інституту археології АН УРСР (1956—1960).

Аспірантська доля Ірини Миколаївни склалася драматично: пішли з життя перший та другий наукові керівники (М. Я. Рудинський, а згодом — О. Ф. Лагодовська). С. М. Бібіков, далекий від проблематики бронзової доби, керував підготовкою дисертації формально. Реальну наукову підтримку з орієнтацією на Сабатинівську культуру вона одержала від В. М. Даниленка. 1968-го року журнал «Советская археология» надрукував статтю Ірини Миколаївни «К вопросу о сабатиновской культуре» яка викликала жваву реакцію колег, від солідарного схвалення до жорсткого несприйняття. Знадобилось ще майже 20 років для остаточного утвердження виділеної нею культури на сторінках «Археологии Украинской ССР», т. 1, 1985 та колективної монографії «Культуры эпохи бронзы на

территории Украины» (1986). У проміжку між цими подіями мав місце захист кандидатської дисертації «Племена Степового Подніпров'я за доби пізньої бронзи» (1975 р.) та публікація монографії «Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы» (1982). Наступного 1983 року Ірину Миколаївну обирають на посаду старшого наукового співробітника ІА АН УРСР. Загалом, 80-ті рр. ХХ ст. стали найбільш плідними в творчій біографії дослідниці. Науковий доробок І. М. Шарафутдінової (понад 50 друкованих праць) лише частково віддзеркалює зроблене нею впродовж життя, відданого археології.

Особливе місце в житті Ірини Миколаївни займали експедиції. Подібно до мами-геолога, донедавна найстаршої мешканки Києва, ювілярка перебувала в них місяцями, особливо коли опинялась поза штатом ІА АН УРСР і мусила працювати за контрактом. Вже сам перелік прізвищ очільників експедицій, де довелося працювати Ірині Миколаївні впродовж 1950—1994 років, звучить епічно: Л. М. Славін, В. К. Гончаров, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, В. М. Даниленко, О. М. Лесков, С. С. Березанська, О. Г. Шапошникова, В. М. Фоменко. В ролі ідеального начальника загону їй таланило розкопувати такі видатні пам'ятки як поселення Чикалівка та Дерев'янка на Дніпрі, Новорозанівка на Інгулі, Ташлик, Новогеоргіївка та Виноградний Сад на Південному Бузі, Степове на р. Березань. Вінцем польових практик стали розкопки селища Виноградний Сад (1984—1994) — чільної нині пам'ятки Сабатинівської

культури. А були ж іще й дослідження давніх могил у степах Херсонщини, а особливо — Миколаївщини. Плідною стала багатолітня творча співпраця з Олімпіадою Гаврилівною Шапошниковою та Віктором Миколайовичем Фоменком в Інгульській (Миколаївській) експедиції, де накопичено щонайпотужнішу нині базу джерел до вивчення Сабатинівської культури.

За 60-тих — 80-тих років минулого віку важко було уявити наш Інститут археології без Оксани Шарафутдінової. Дослідниця тривалий час суміщала наукову та польову роботу з обов'язками завідувача Науковим архівом ІА АН УРСР та члена Польового комітету, звичайно ж на громадських засадах. Вона ж була активним лектором школи підвищення кваліфікації археологічних кадрів на базі працюючих експедицій. Співробітники Інституту 50-тих років пригадують, що саме Оксана переклала українською мовою рукопис культурної нині монографії «Михайлівське поселення» О. Ф. Лагодовської, О. Г. Шапошникової та М. Л. Макаревича (1962). Це був крок до утвердження нашої мови як наукової в археології. Ювілярка органічно сполучає в собі інтелігентність із патріотизмом, беручи участь у протестах активістів проти незаконної забудови рідного їй міста, часом із травматичними наслідками.

Вітаємо невтомну трудівницю археології з ювілеєм! Щиро зичимо Вам, Ірино Миколаївно, маминого здоров'я та позитивного вирішення всіх поточних проблем!

*С. С. БЕРЕЗАНСЬКА,
доктор історичних наук*

*В. В. ОТРОЩЕНКО,
доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України*

ДО ЮВІЛЕЮ МАРИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ СКРЖИНСЬКОЇ

23 серпня 2019 р. виповнилося 80 років визначному вченому-антикознавцю, досліднику історії та культури Давньої Греції і античних держав Північного Причорномор'я, доктору історичних наук Марині Володимирівні Скржинській.

Марина Володимирівна народилась 1939 р. у м. Ленінград, в родині відомої вченої, історика-медієвіста і філолога, доктора історичних наук Олени Чеславівни Скржинської. Олена Чеславівна займалася дослідженнями

з давньої та середньовічної історії Криму, історією середньовічної Італії, розвитком ремесел, військової і гірничої справи Середньовічної Європи. Великою заслугою дослідниці був переклад і публікація російською мовою праці Йордана «Про походження і діяння гетів», що вийшла у 1960 р. з докладними коментарями перекладача і була перевидана в 2001 р. Текст нового видання був суттєво доповнений за авторським примірником Е. Ч. Скржинської.

Марина Володимирівна також пов'язала своє наукове життя з історією і філологією. У 1961 р. вона з відзнакою закінчила класичне відділення філологічного факультету Ленінградського державного університету та вступила до аспірантури. У 1968 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Новелістична традиція про тиранію у Греції VII—VI ст. до н. е.» під науковим керівництвом Аристида Івановича Доватура.

З 1962 по 1972 рр. Марина Володимирівна працювала викладачем давньогрецької та латинської мов у Ленінградському державному університеті та Медичному інституті. З 1972 р., за сімейними обставинами, вона переїхала до Києва, де плідно працювала на посадах старшого наукового і потім провідного наукового співробітника Інституту археології НАН України до 2005 р. З 2005 по 2017 р. М. В. Скржинська — провідний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Марина Володимирівна одружена з визначним українським істориком, історіографом, спеціалістом із середньовічної історії та нумізматики, чл.-кор. НАН України Миколою Федоровичем Котляром.

1973—1980 рр. М. В. Скржинська брала участь в роботі Ольвійської археологічної експедиції під керівництвом С. Д. Крижицького. З того часу в її роботах поряд з літературними джерелами постійно використовуються і різноманітні археологічні пам'ятки. Марина Володимирівна і зараз продовжує співпрацювати з Інститутом археології, підтримуючі наукові контакти з його співробітниками, нещодавно була надрукована її стаття «До взаємин скі-

фів із греками в Північному Причорномор'ї» (2017) в журналі «Археологія».

У 1992 р. Марина Володимирівна блискуче захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук за темою «Античні письмові джерела VII—VI ст. до н. е. щодо Північного Причорномор'я». Зібрані воедино, систематизовані і ретельно вивчені автором свідчення Геродота, драматургів, ораторів та інших античних письменників дали можливість відтворити багато аспектів історії, культури, етнографії, фольклору, традицій і звичаїв народів Північного Причорномор'я за архайчної доби.

Серед найважливіших наукових монографій дослідниці відзначимо: «Північне Причорномор'я в описі Плінія Старшого» (1977); «Будни и праздники Ольвии в VI—I вв. до н. э.» (2000); «Скифия глазами эллинов» (2001); «Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье» (2009); «Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья» (2010); «Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья» (2014).

Загалом на сьогодні Марина Володимирівна є автором восьми монографій і понад 250 наукових і науково-популярних праць.

Інститут археології, учні та друзі щиро вітають Марину Володимирівну з ювілеєм і бажають їй міцного здоров'я, щастя і ще багато років плідної наукової праці!

О. Г. КУЗЬМІЩЕВ,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

ДО ЮВІЛЕЮ ВАЛЕНТИНИ МИКОЛАЇВНИ КОРПУСОВОЇ

У цьому році відзначає свій ювілей Валентина Миколаївна Корпусова — відомий фахівець у галузі скіфо-античної археології.

Валентина Миколаївна народилася 9 листопада 1939 р. в с. Долинне в Криму, неподалік Бахчисарая. З кримською землею пов'язана і значна частина її життя, присвячена археології. Ще в 1958 р. вона, студентка 1-го курсу, яка мала ще недостатнє уявлення про свою майбутню професію, відкрила Скалістінський могильник IV—IX ст. Домоглася складання акту про руйнування пам'ятки, опублікувала перші замітки про нього, а згодом (1959—1960 рр.) брала участь у його розкопках. Наполегливість і цілеспрямованість завжди були частиною її характеру.

Валентина Миколаївна брала активну участь у розкопках і рано почала самостійні роботи, передусім, на території Криму. Найбільш відомі дослідження боспорських античних могильників в південно-східному Криму біля сіл Золоте, Заморське, Фронтоне, що стали основою кандидатської дисертації «Некрополи сельского населения европейского Боспора II в. до н. э. — IV в. н. э.», захищеної в 1976 р. Не відразу отримало визнання одне з основних положень її дослідження, яке нині стійко утвердилося в археологічній науці — про формування на сільській території Боспору в пізньоантичний період особливого етносу — боспорян (грецького в основі), — який продовжував існувати і після навали готів. Крим, його історія, зокрема і трагічного XX ст., видатні особистості, етнографія, архітектура, екологія — все це складає коло її інтересів як дослідника і взагалі небайдужої людини (2018; публікації в газетах «Слово Провісї», «Чумацький шлях» та ін.).

Всього Валентина Корпусова взяла участь в 33 експедиціях, що досліджували пам'ятки різних епох, у 26 вона була керівником загону або експедиції. Особлива сторінка її наукової біографії — керівництво Північно-Кримською експедицією, яка проводила розкопки курганів у степах Джанкойського, Красноперекопського

і Нижньогірського районів (1977, 1978 рр.). Про це вона нещодавно розповіла у майстерно написаних спогадах (2018). У цій експедиції в повній мірі проявився її талант організатора, вміння об'єднувати людей. Всім учасникам експедицій запам'яталися «екскурсії вихідного дня»: практично кожен вихідний виїжджали до якогось мальовничого куточка Криму, знайомилися з археологічними та ландшафтними пам'ятками, які Валентина Миколаївна добре знала — від Коктебеля, Судака і Нового Світу до Мангупа і Ак-Каї в Гірському Криму, античних поселень Західного Криму і Сивашей. За два напружені польові сезони було досліджено 31 курган з 374 похованнями різних часів. Пощастило експедиції і на унікальні знахідки: ліпна посудина і статуя з кіммерійського поховання, рання південноіонійська ойнохоя, катакомбне поховання, в якому добре збереглася органіка, зокрема дерев'яні колеса і зерна злаків. І ще — в цих експедиціях співали багато гарних пісень...

Наукова біографія свідчить про різнобічність інтересів Валентини Миколаївни Корпусової. Це, зокрема, розробки щодо шляхів християнізації Криму, історії археологічної науки, новаторські керамологічні дослідження (спільно з геологами) із застосуванням літолого-геохімічних критеріїв (1983 р.). Багато сил віддала Валентина Миколаївна роботі зі створен-

ня Археологічного музею Інституту археології, а також систематизації та опису колекції наукових фондів. За її активної участі видані путівник по Археологічному музею (1971 р.) і каталог колекцій наукових фондів Інституту археології (2007 р.). Всього нею видано понад 130 наукових і науково-популярних праць, зокрема монографія по некрополю Золоте (1985 р.), розділи у виданнях «Археология Украинской ССР», т. 2 (1986 р.) і «Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время (1985 р.)».

Особливо слід підкреслити дослідження в галузі історії науки, які ювіляр успішно продовжує і зараз. Це глибокі нариси про долі і творчість її колег, відомих вчених Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича), Марії Іванівни Вязьміної, Івана Гавриловича Шовкопляса, Лазаря Мойсейовича Славина. Публікації та інтерв'ю про творчість Віктора Платоновича Петрова складають вже чималий доробок (понад 30). Інтерес до його творчості виник під впливом особистості вченого, з яким Валентина Миколаївна була знайома і чий світогляд був їй близьким. Зокрема, Валентина Миколаївна підготувала до видання кілька статей В. П. Петрова; за її активної участі (упорядкування, вступ, примітки) видана також його мо-

нографія «Мислення родового суспільства (на підставі археологічних і етнографічних джерел» (Київ, 2006 р.). Розробки про наукову і літературну діяльність В. П. Петрова (Домонтовича) зацікавили також наукові кола за кордоном, де зараз спостерігається пильна увага до багатогранної наукової спадщини вченого.

Побажаємо ж ювіляру й надалі зберігати оптимістичне світосприйняття, здоров'я, натхнення.

С. С. Бессонова

Некрополь Золотое (к этнокультурной истории Европейского Боспора). К., 1985; Літолого-геохімічні критерії класифікації давньої кераміки. *Вісник АН УРСР*, 1983, 6 (у співавт.).

Некрополи Боспора. *Археология Украинской ССР*. Киев, 1986, т. 2

Восточногреческая расписная керамика. Коринфская керамика. *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время*. Київ, 1987.

Стародавнє керамічне виробництво: основні ступені розвитку (за археологічними матеріалами України). *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994*. Опішне, 1995, кн. 2.

Pamięci Marii Wiazmitiny — ukraińskiego badacza sarmatów i scytów. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. 1998, III.

В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення. *Слово и час*, 2002, 10.

Згадуючи минуле. *Археологія і давня історія України*. 2018, вип. 2.

ОКСАНА ФРАНКО — ВЧЕНА І ПЕДАГОГ

Оксана Омелянівна Франко народилася 11 квітня 1939 р. у місті Калуші, нині Івано-Франківської обл.

Вона є родичкою нашого славного письменника — онукою його брата Онуфрія Яковича (1861—1913). Батько Омелян Онуфрійович Франко (1906—1981) та мати Ганна Дмитрівна (з Тацуняків (1913—1991) були активними діячами «Просвіти» на Калушині. За фахом батько будівельник мостів через Дністер та майстер шосейних доріг.

Дитячі роки Оксани припали на роки Другої світової війни та перші повоєнні роки. Людей

О. О. Франко з сином Андрієм

вивозили до Сибіру. Тільки з Франкової родини зазнало репресій 28 чоловік. В основному переслідували за синів, які мали хоч найменший зв'язок з Українською повстанською армією.

У 1955 р. О. Франко закінчила Калуську середню школу та поступила на історичний факультет Львівського державного університету.

Студентка все більше і більше заглиблювалася у вивчення української історії. Її найбільше цікавили історичні джерела. Саме цій справі вона й присвятила майже 30 років свого життя. Закінчивши університет у 1960 р., вона почала працювати у Львівському обласному державному архіві, де готувала документи до відзначення ювілейного 300-річчя його існування. В цьому ж році вийшла заміж за випускника Львівського політехнічного інституту Дмитра Данилюка і виїхала до Ленінграду за місцем призначення чоловіка. Там працювала науковцем в Центральному державному історичному архіві та інших архівах, де виявила багато архівних матеріалів з української другої половини XIX ст., які використала у двох своїх дисертаціях.

Упродовж 1968—1975 рр. Оксана Омелянівна працює у Києві на посадах старшого наукового співробітника, завідувачки відділу, секретаря вченої ради Центрального державного історичного архіву УРСР.

У 1975 році вона переходить на роботу в Інститут археології, спочатку на посаду наукового, згодом старшого наукового співробітника з покладанням на неї обов'язків завідувачки науковим архівом.

У 1990 р. Оксана Омелянівна повертається до Львова. Вчена рада історичного факультету у 1994 р. обирає її доцентом кафедри історії та етнографії України (з 1995 р. — кафедра етнології України). На цій кафедрі вона проявила себе з найкращого боку з 2004 р. вона на посаді професора, в 2011 р. їй було присвоєно вчене звання професора.

Оксана Омелянівна зарекомендувала себе як талановитий український дослідник давнини — історик, етнолог, архівіст. У 1985 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Суспільно-політичний рух на Україні кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. (джерелознавча характеристика архівних документів)» і отримала наукову ступінь кандидата історичних наук.

У 1990 р. О. Франко у співпраці з М. Бутич та І. Глизем опублікувала у Києві фундаментальну працю — корпус документів «Кирило-

Мефодіївське товариство» у трьох томах. Видання було підготовлене раніше, але майже 20 років було заборонене через українську державницьку ідею, яку побачила в програмних документах кирило-мефодіївців не тільки царська влада, а й радянська цензура.

У 2001 р. Оксана Омелянівна захистила докторську дисертацію «Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка», у якій висвітлила діяльність цієї непересічної особи в українській науці та політиці.

Перед захистом докторської дисертації О. Франко опублікувала книгу та кілька десятків статей, у яких висвітлювала науковий доробок Ф. Вовка. Серед її публікацій з цієї проблематики насамперед згадаємо про такі: «Народознавчі праці Ф. К. Вовка» у журналі «Народна творчість та етнографія» (1989, № 6), «Ф. К. Вовк (Волков). Биографический очерк» (Советская этнография, 1990, № 1), «Ukraini etnograf, arheolog, antropolog F. K. Wowk» (Prace etnograficzne, 1992, Zesz. 30, z wspolaut.), «Федір Вовк» (Нью-Йорк, УВАН, 1997), «Федір Вовк — вчений і громадський діяч» (Київ, 2000, 2001), «Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком» (Київ; Львів, 2001, співавпорядник).

У науковців України та широкої громадськості значний інтерес викликала книга «О. Ф. Кістяківський. Щоденник. 1874—1885» у двох томах, яка побачила світ у київському видавництві «Наукова думка» у 1994—1995 рр. Автори публікації були О. Франко, М. Бутич, І. Глизь та В. Шандра.

Ця праця та тритомник «Кирило-мефодіївське товариство» під назвою «Українське національне відродження в документах і мемуарах» була допущена до конкурсу на здобуття Державної премії по науці і техніці за 1996 р. Їх конкурентами була п'ятитомна англomовна енциклопедія українознавства В. Кубійовича та Д. Струка. Однак гуманітарії не були удостоєні премії. В 1997 р. видання «О. Ф. Кістяківський. Щоденник» у двох томах, в якому О. Франко була упорядником обох томів, відзначене премією ім. М. Грушевського НАН України.

Оксану Омелянівну зацікавила ще одна визначна, однак до кінця не висвітлена постать в українській науці, а саме — Вадима Щербаківського. Життю і творчості цієї особистості вона присвятила праці «Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Вадима Щербаківського» (Вісник Інституту археології, 2012, № 7); *Vedecka a spolecensko politicka cinnost*

Vadyma Scerbakivs'koho (Ukrajinska swobodna univerzita (1921—1996). Praha, 1998). У 2016 р. вона опрацювала архів вченого у Мюнхені і опублікувала дослідження про нього. Наукова діяльність Вадима Щербаківського в Українському вільному університеті (1922—1951). Науковий збірник УВУ № 21. — Мюнхен. — 2016 (співавтор А. Франко) та ще одну велику за обсягом статтю «Археолог, історик, мистецтвознавець, педагог Вадим Щербаківський: емігрантська віха творчого життєпису українського вченого, професора (1922—1957)». Вісник Інституту археології. 2017. Вип. 12. С.86—167. Разом з сином Андрієм Франком (кандидатом історичних наук), Оксана Омелянівна підготувала до друку фундаментальне дослідження «Брати Данило і Вадим Щербаківські. Життя та наукова діяльність».

З раннього дитинства Оксану Омелянівну цікавила особа і творчість свого родича — відомого українського письменника, поета, громадсько-політичного діяча Івана Яковича Франка. Вона стала упорядником та автором коментарів до додаткових томів видання Іван Франко. Зібрання творів у 50 томах (Київ, 2008. Т. 51; Київ, 2010. Т. 54, Київ, 2019 т. 56 у друці). В основному вона готує до друку праці І. Франка історичної та етнографічної тематики. Зокрема дослідження І. Франка «Огляд праць над етнографією Галичини», яке не ввійшло до п'ятидесятитомника вченого. У 2004 р. О. Франко брала участь у підготовці та виданні книги «Зеновія Франко. Статті. Спогади. Матеріали», що вийшла у Львові за редакцією М. Вальо.

Оксана Омелянівна уже понад 30 років плідно працює на педагогічній ниві. Вона успішно вела семінар з історії та джерелознавства України, читає лекції з етнології України та етнографії народів світу, українознавства та ряду спецкурсів. Випускники факультету з вдячністю згадують Оксану Омелянівну як вмілого, доброго наставника і порадирика. Її лекції завжди викликають інтерес і позитивні відгуки у слухачів. Під її керівництвом студенти захистили десятки дипломних, бакалаврських, магістерських робіт.

Професор О. Франко приймала активну участь у діяльності Вченої ради історичного факультету. Понад 15 років вона бере участь в роботі Спецради по захисту докторських та

кандидатських дисертацій в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича та Інституті народознавства НАН України. Як членкиня цієї ради, вона виступає як офіційний опонент та рецензент багатьох наукових праць з етнології. Її виступи завжди відзначаються чіткістю висновків та об'єктивністю. Під її керівництвом троє аспірантів написали і захистили кандидатські дисертації

О. Франко донині тісно співпрацює з Інститутом І. Франка НАН України, з Музеєм Івана Франка у Львові, Нагуєвичах і Калущі, Інститутом джерелознавства та етнографії ім. М. Грушевського, з Європейським центром НТШ у Парижі, з Українським вільним університетом у Мюнхені. Вона опрацює архіви українських вчених у діаспорі, має публікації у Франції, Англії, США, Німеччині, Чехії, Польщі та інших країнах. Вчена плідно працює в Науковому товаристві Т. Шевченка (секція етнографії), бере участь у франкознавчих, літературознавчих, археологічних та мистецтвознавчих наукових конференціях.

Загалом творчий доробок О. Франко значний і вагомий. Вона є автором понад 200 наукових, методичних і науково-популярних праць, розділів у вузівських підручниках з етнології, енциклопедичних виданнях тощо. Вчена має урядові нагороди і є почесним громадянином м. Калуша

Як людина, Оксана Франко завжди привітна, щира й чесна у відносинах. Вона заслужено користується авторитетом серед викладачів і студентів факультету. Про її особистість свідчить і такий факт. У 1992 р. вона організувала Музей Івана Франка в Калущі, віддавши для цього свій спадковий будинок. Вона збрала і зберегла для музею багато родинних речей Франка, виявила нові архівні документи, дослідила «родинне дерево» великого Каменяря.

Професор Оксана Омелянівна вважає, що її віддякою за кров, що пульсує в її жилах і за той «дух, що тіло рве до бою» є організація нею в Калущі музею Франка та участь у виданні його творчої спадщини. Цим вона може оправдатись перед людьми за своє прізвище, яке отримала з народження.

11 квітня 2019 року виповнюється 80 літ шановній Оксані Омелянівні Франко. Бажаємо їй усіляких гараздів, міцного здоров'я, щасливих подальших літ і творчої праці.

Костянтин КОНДРАТЮК
Професор

ДО 80-РІЧЧЯ ІВАНА ІВАНОВИЧА МОВЧАНА

20 грудня 2019 р. виповнилося 80 років відомому киевознавцю, кандидату історичних наук Івану Івановичу Мовчану. Вся його творча-наукова діяльність пов'язана з археологічним вивченням стародавнього Києва. За 35 археологічних сезонів він виявив і дослідив цілий музей археологічних артефактів, які стали золотим фондом джерельної бази історичного розвитку Києва IX—XIII ст. Очолоюючи Києвоокольний загін Київської постійнодіючої експедиції, І. І. Мовчан послідовно досліджував Китаєвський археологічний комплекс — могильник IX—XI ст., городище і посад; Кловський собор кінця XI ст. на Печерську; урочище «Красний двір» на Видубичах; печери Києво-Печерського монастиря; селище Предславіне в районі Центрального стадіону. Здобутий ним матеріал став основою для його кандидатської дисертації «Історична топографія околиць стародавнього Києва» (1996 р.) і був опублікований в одноіменній монографії.

Від 1990 по 2005 рр. І. І. Мовчан очолював Старокиївську експедицію, яка проводила археологічні дослідження в «місті Володимира» і «місті Ярослава», в Коперевому кінці, на горі Щекавиці. У 1981—1986 рр. брав участь (разом з П. П. Толочком і В. Д. Бараном) у розкопках західнослов'янського городища міста Старігард VIII—XII ст. (ФРН), якими керував професор К.-В. Штруве.

У послужному списку І. І. Мовчана також робота в Державному історико-археологічному заповіднику «Софія Київська», де він у 1965—1970 рр. завідував філією «Кирилівська церква». Освіту здобув у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на історичному факультеті на кафедрі археології і музеєзнавства. Впродовж усього творчого життя активно займався охороною історико-культурної спадщини, очолював Київську міську організацію Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Редколегія журналу і колектив Інституту археології НАН України щиро вітають ювіляра і бажають йому добрих і щасливих років.

Редколегія журналу «Археологія»

ДО 70-РІЧЧЯ СЕРГІЯ АНАТОЛІЙОВИЧА СКОРОГО

Цього року семидесятиліття святкує знайний скіфознавець, доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом археології

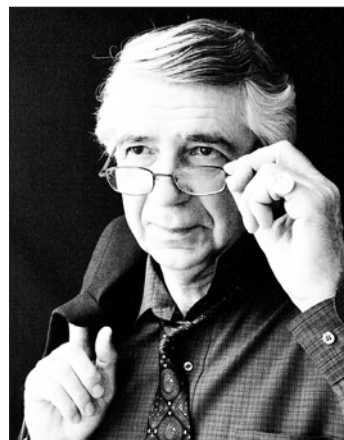
раннього залізного віку Інституту археології НАН України Сергій Анатолійович Скорогий.

Народився ювіляр 14 грудня 1949 р. в м. Старий Крим Кримської обл., у родині службовців Анатолія Кириловича Скорого та Євгенії Василівни Гордєєвої. Вже з дитинства майбутній вчений цікавився пам'ятками старовини. Старий Крим — Солхат зі знаменитими пам'ятками золотоординського та кримсько-татарського часів давав змогу реалізуватись цій цікавості. В місті стояли руїни мечетей, медресе, караван-сараю. Прямо на вулицях та садибах можна було знайти давні монети, вістря стріл, чудову кераміку.

С. А. Скорий рано почав свій самостійний життєвий шлях. У 1966 р. після закінчення восьмого класу він вступив до Феодосійського політехнічного технікуму. Закінчивши його в 1970 р. та отримавши диплом «техніка-електрика» встиг попрацювати на Токмацькому ковальсько-штамповочному заводі. У 1970—1972 рр. служив у Радянській армії, де був кореспондентом дивізійної газети «Зірка». Після завершення служби влаштувався електриком в одну з військових частин м. Судак. Але душа прагнула творчості, її вабили нерозкриті таємниці минувшини...

У 1973 р. майбутній вчений познайомився з археологом М. А. Форонджуло та взяв участь у своїх перших археологічних розкопках на території Генуезької фортеці в Судак. Наступний рік подарував С. А. Скорому зустріч з відомим кримським археологом А. О. Щепинським, а пізніше — зі знаним фахівцем з вивчення пізньоскіфської культури Т. М. Висоцькою. В експедиції В. А. Колотухіна він бере участь у розкопках курганів у Східному Криму. Так, Сергій Анатолійович стверджується у своєму прагненні присвятити життя дослідженням пам'яток старовини.

Після закінчення підготовчих курсів у 1975 р. він вступив на історичний факультет Сімферопольського державного університету. Всі роки навчання, до 1979 р., старанно освоював ази історії та археології. Виїжджав на розкопки скіфських курганів на Керченському пів-ові, Неаполя Скіфського, Усть-Альминського городища, поселення доби бронзи біля Феодосії, працюючи під керівництвом Т. М. Висоцької, К. К. Орлова, В. О. Колотухіна. З другого курсу Сергій Скорий очолював студентське наукове товариство історичного факультету. Разом зі своїми друзями-студентами (згодом відомими археологами) В. О. Кутайсовим та В. М. Мицом організував студентський археологічний клуб «Еос». Студент цілком визначився зі своєю майбутньою спеціальністю — скіфознав-

ством та розпочав власну дослідницьку роботу. Наукова доповідь С. А. Скорого «Скіфські довгі мечі» — серед кращих на Всесоюзній студентській археологічній конференції 1978 р. у Москві.

На момент закінчення університету він вже був автором низки наукових статей, дві з них (рідкісний для студента приклад) надруковані в головному профільному союзному виданні — «Советская археология». Ще під час університетських років доля звела С. А. Скорого з відомими археологами Є. В. Черненком та Б. М. Мозолєвським — авторами видатних археологічних відкриттів тих років. А після навчання у 1979 р. він вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, яку вдало закінчив 1982 р. Його вчителями були видатні скіфознавці В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Є. В. Черненко. Він познайомився з багатьма визначними дослідниками доби раннього заліза того часу: Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессоновою (колеги з відділу), Г. І. Мелюковою, Г. І. Смирновою, Л. К. Галаніною, К. Ф. Смирновим, Б. А. Шрамком, спілкування з якими неабияк сприяло кращому розумінню наукової проблематики.

У 1983 р. з успіхом захистив кандидатську дисертацію «Озброєння скіфського типу в Середній Європі (до питання про зв'язки Скіфії та населення Середньої Європи)». Роком раніше вчений перейшов на роботу до відділу археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР. Науковій роботі тут вчений присвятив все своє життя. Він пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до провідного співробітника, завідувача відділом. Прийшовши у відділ, молодий вчений разом із С. С. Бессоновою долучився до роботи наукової групи з вивчення пам'яток раннього залізного віку Українського Правобережного Лісостепу, що працювала під керівни-

цтвом Г. Т. Ковпаненко. Протягом багатьох років велись польові дослідження у Київській, Черкаській, Вінницькій обл. Спеціаліст працював керівником загону, заступником керівника експедиції. Разом із Г. Т. Ковпаненко та С. С. Бессоновою він став співавтором фундаментальної монографії, присвяченої аналізу пам'яток скіфського часу Дніпровського Правобережного Лісостепу.

Подальшим напрямком своїх наукових досліджень С. А. Скорий обрав взаємодію кочового та осілого населення в Східноєвропейському Лісостепу задоби раннього заліза, паралельно продовжуючи працювати й над іншими темами та узагальнюючи матеріали нових розкопок. Робота в цьому напрямку викристалізувалась в докторську дисертацію «Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії)», блискуче захищену в 1997 р. Позиції викладені в роботі отримали високу оцінку колег, її висновки широко використовуються фахівцями при розробці різноманітних проблем археології раннього залізного віку. У 2008 р. вченому присвоєно вчене звання «професор».

Фахівець активно веде польові дослідження, очолюючи разом зі своїм польським партнером та другом, проф. Яном Хохоровським спільну Українсько-Польську археологічну експедицію Інституту археології НАН України та Інституту археології Ягеллонського університету. Важливі матеріали були отримані в 1995—1998 рр. під час дослідження поховальної пам'ятки скіфської еліти — Великого Рижанівського кургану. Вціліла від пограбування гробниця дала цілий набір чудових знахідок, що увійшли до золотого фонду культури України.

Цією ж експедицією в 2000—2003 рр. було проведено роботи на відомому Мотронинському городищі скіфської доби. Досліджено поселенську структуру та оборонні споруди, масштабні роботи здійснено на могильнику. Вінцем стали розкопки восьмиметрового кургану Скіфська Могила — мабуть, найбільшого кургану розкопаного за часів української незалежності. Комплекс містив 2 поховання в стовпових гробницях у супроводі коней та виразного інвентарю.

Іншим регіоном польових досліджень С. А. Скорого стало Поворскля, з його знаменитим Більським городищем-гігантом. Було здійснено розкопки селища Лісовий Кут, Перещепинського могильника, а також комп-

лексу селітроварних печей козацького часу. Проводились активні розвідки, що дозволили розкрити специфіку поселенської структури Більського городища.

Останніми роками Сергій Анатолійович проводив дослідження поховань скіфської доби у Харківській, Черкаській, Полтавській та Кіровоградській обл.

У 2002 р. Сергій Анатолійович Скорий став завідувачем відділом скіфо-сарматської археології. І незмінно залишається ним ось уже 17 років. За цей час у відділ пришла ціла плеяда молодих дослідників, що плідно продовжують роботу своїх вчителів. Пожвавилась наукова діяльність, що знайшло вираження у публікаціях цілої низки фундаментальних монографій та захисті дисертацій співробітниками. Наукові ступені здобули всі фахівці довіреного йому підрозділу. У відділі вшановують своїх вчителів. Організовано низку наукових конференцій та видано збірки наукових праць на честь ювілею відділу та знаних фахівців О. І. Тереножкіна Б. М. Мозолецького, Є. В. Черненка, С. С. Бессонової. Під керівництвом професора захищено п'ять кандидатських дисертацій. Серед його учнів — О. Д. Могилов, Д. В. Каравайко, М. М. Дараган, С. А. Задніков, Д. С. Гречко, О. В. Ромашко, Р. В. Зимовець.

Сергій Анатолійович — плідний дослідник. Він автор понад 330 наукових робіт, присвячених різноманітним питанням археології раннього залізного віку півдня Східної Європи. Серед них — 14 монографій, що видані самостійно та у співавторстві. Ним проаналізовано низку видатних пам'яток скіфського часу: кургани Переп'ятиху, Скіфську Могилу, Близнець-2, Великий Рижанівський, Стеблівський могильник, Мотронинське городище тощо. Розроблено тематику взаємин кочових кіммерійців та скіфів з осілим лісостеповим населенням. Видано фундаментальні узагальнювальні роботи, присвячені пам'яткам Дніпровського Правобережного Лісостепу та Степової Скіфії. Не залишилися без уваги і пам'ятки козацького часу.

Професор відомий не лише в Україні, але й далеко за її межами. Свідченням цього стала висока оцінка його робіт та виступів на конференціях у Польщі, Румунії, Росії, Молдові, Франції, Болгарії тощо. С. А. Скорий є рецензентом більш ніж 30 монографій та наукових збірок, а також — науковим редактором понад 30 монографій, наукових збірок, періодичних видань. Він входить до редколегій провідних східноєвропейських археологічних видань

«Археологія», «Revista arheologica», «Археологія і давня історія України». Є членом Спеціалізованої вченої ради з захисту докторських дисертацій при Інституті археології, а також низки археологічних комісій, рад та товариств.

Крім наукових, С. А. Скорому добре вдаються і поетичні рядки. Він є автором шес-

ти збірок поезії, а його вірші надруковані не лише в Україні, а й в Росії, Молдові, Німеччині, США.

У свій черговий ювілей Сергій Анатолійович сповнений творчих сил та дослідницьких планів! Тож, побажаємо професору їх неодмінного здійснення!

*О. Д. МОГИЛОВ,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

*Д. В. КАРАВАЙКО,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

ДО 75-РІЧЧЯ АРКАДІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА КОЗЛОВСЬКОГО

18 грудня 2019 р. відомому українському археологу, старшому науковому співробітнику відділу археології Києва, керівнику Старокиївської археологічної експедиції Інституту археології НАН України Козловському Аркадію Олександровичу виповнюється 75 років.

А. О. Козловський народився в 1944 р. у м. Дніпропетровську. З 1959 до 1965 рр. був студентом Індустріального технікуму м. Дніпропетровськ, а з 1967 до 1973 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Дніпропетровського державного університету.

З 1974 р. Аркадій Олександрович працює у відділі давньоруської археології, а потім — у Відділі археології Києва Інституту археології НАН України (з 1974 р. — на посаді старшого лаборанта, з 1980 р. — молодшого наукового співробітника, з 1982 р. — наукового співробітника, а з 1992 р. — старшого наукового співробітника).

У 1977 р. він вступає до аспірантури Інституту, яку закінчує у 1980 р., а в 1982 р. успішно захищає кандидатську дисертацію на тему: «Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.».

Аркадій Олександрович Козловський відомий, як спеціаліст у галузі археології та історії Давньої Русі і пізнього середньовіччя. Протя-

гом сорока п'яти років він проводить польові дослідження археологічних пам'яток Південного Подніпров'я, Подунав'я, Чернігівщини та Києва.

Близько десяти років А. О. Козловський проводив стаціонарні археологічні розкопки на поселеннях і могильниках Південного Подніпров'я. У результаті досліджень була складена археологічна карта пам'яток осілого населення, на основі якої вперше було виділено п'ять центрів, де чільне місце посідали ремісничі та торговельна діяльність, а також зроблено досить цікавий висновок про участь

осілого населення Південного Подніпров'я не тільки у зовнішній торгівлі, але і про можливість посередницької торгівлі з кочовиками. Ним вперше було розроблено класифікацію кераміки місцевого виробництва, в окрему групу було виділено кераміку післямонгольського часу, а також ретельно проаналізовано господарську діяльність осілого населення. За підсумками археологічних досліджень у Південному Подніпров'ї, окрім низки наукових статей, у 1992 р. була опублікована монографія «Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.».

Значний внесок Аркадій Олександрович зробив у вивченні Балканодунайської культури. За результатами розвідок у районі Придунайських озер була складена археологічна карта пам'яток даної культури, на ряді поселень проведено стаціонарні розкопки — встановлено їхні розміри, планувальна структура, особливості архітектури, матеріальна культура тощо. Це дозволило реконструювати господарську діяльність населення Нижнього Подунав'я у IX—X ст.

Також, А. О. Козловський значну увагу приділяв вивченню витоків і деяких проблем історії українського козацтва: проводив розкопки на о. Хортиця, о. Байда та на Кам'янській Січі. Аналіз виявлених матеріалів дав змогу Аркадію Олександровичу підтвердити достовірність писемних джерел і зробити висновок про можливість участі частини осілого населення Півден-

ного Подніпров'я у формуванні запорозького козацтва.

Наукові напрацювання А. О. Козловського отримали високу оцінку на вітчизняних і зарубіжних конференціях.

З кінця 1990-х рр. Аркадій Олександрович займається дослідженнями давньоруського і пізньосередньовічного Києва, а з 2005 р. і дотепер — працює на посаді старшого наукового співробітника Відділу археології Києва і керує Старокиївською археологічною експедицією. За цей період він очолював близько 40-ка археологічних розкопок на території Верхнього Києва. Є автором і співавтором понад 55 звітів про археологічні дослідження на території Києва, а також близько 90 наукових публікацій.

Останні чотирнадцять років, у рамках планових тем свого Відділу, А. О. Козловський займається дослідженням Копиревого кінця — на сьогодні одного з найменш вивчених районів стародавнього Києва. За результатами цих досліджень завершується написання колективної монографії: «Копирів кінець у Києві».

До своїх обов'язків Аркадій Олександрович ставить сумлінно і відповідально, колеги його поважають.

Тож, користуючись нагодою, колектив відділу археології Києва та Старокиївської експедиції щиро вітає ювіляра з Днем народження і бажає йому міцного здоров'я, щастя, успіхів, творчого натхнення і довгих років життя!!!

*Колектив відділу археології Києва
Інститута археології НАН України*

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

5 листопада 2019 р. відійшов у вічність визначний фахівець у галузі слов'яно-руської археології, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук України, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1991, 2001) Володимир Данилович Баран.

Внесок В. Д. Барана в розвиток української і загалом європейської археології неоціненний. Саме завдяки його роботам, в Україні був сформований новий напрям археологічних досліджень — ранньослов'янська археологія. Наукові здобутки Володимира Даниловича Барана — це масштабні розкопки пам'яток I тис.

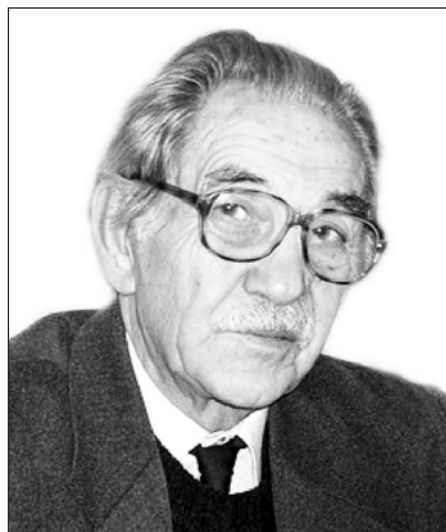
н. е., більшість з яких стали хрестоматійними, опрацювання та введення до наукового обігу отриманих матеріалів. Його наукові праці збагачили вітчизняне слов'янознавство і широко відомі в Європі.

Володимир Данилович народився 9 серпня 1927 р. в с. Дем'янів нині Галицького р-ну Івано-Франківської обл. в селянській родині. Його юнацькі роки припали на Другу світову війну, але попри всі негаразди після успішного завершення навчання у Рогатинському педагогічному училищі, в 1946 р. він вступив на історичний факультет Львівського педагогічного інституту. Після його закінчення молодий спеціаліст почав працювати науковим співробітником Львівського обласного архіву. У 1953 р. В. Д. Баран перейшов на роботу у відділ археології Інституту суспільних наук, де зайняв посаду молодшого наукового співробітника. Відтоді вся його професійна діяльність і, більш того, все його життя було пов'язане з археологією.

Відразу визначилося коло наукових інтересів молодого археолога — проблема походження та ранньої історії слов'ян. Цій темі він лишить вірним все життя. Дослідження проблем слов'янського етногенезу, передусім, передбачало всебічне вивчення пам'яток першої половини I тис. н. е. Тому в 1954—1956 рр. молодий дослідник зосередився на пошуках, а потім на розкопках відкритих ним поселень перших століть н. е. Перші наукові публікації В. Д. Барана побачили світ у 1955 р., а в 1958 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію «Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин».

На початку 1950-х рр. були відкриті та почали досліджуватися старожитності третьої чверті I тис. н. е., які заступали в часі черняхівську культуру і передували слов'янським пам'яткам VIII—IX ст. Зрозумівши значення таких комплексів для дослідження проблеми етногенезу слов'ян, Володимир Данилович у 1957—1967 рр. провів розкопки відкритих ним поселень VI—VII ст. у верхів'ях Дністра широкою площею. Саме В. Д. Баран у статтях 1964—1968 рр. та монографії «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю» (1972), що склала основу докторської дисертації, захищеної у 1973 р., першим узагальнив матеріали пам'яток початку третьої чверті I тис. н. е. Західної Волині і Верхнього Подністров'я, визначаючи їх як пам'ятки празької (празько-корчацької) культури.

Із 1967 р. В. Д. Баран перейшов на посаду доцента кафедри історії України Львівського

університету імені Івана Франка. За його ініціативи був створений Археологічний музей університету. У 1969 р. Володимира Даниловича запросили до Києва, на посаду заступника директора Інституту археології з наукової роботи. Згодом, у 1972—1973 рр. він виконував обов'язки директора Інституту, був головним редактором часопису «Археологія» (1970—1973) та головою щойно створеної спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій (1972—1977).

У 1974 р. з ініціативи В. Д. Барана створений відділ археології ранніх слов'ян, керівником якого він був до 2002 р. Створення відділу дозволило розгорнути всебічні дослідження археології та історії давніх слов'ян, залучити до цієї справи нових фахівців, розпочати підготовку молодих дослідників.

Організаційна діяльність не стала на заваді подальшим науковим розробкам вченого. Підсумком понад двадцятирічних досліджень черняхівських пам'яток стала монографія «Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)» (1981). Унікальним матеріалам ранньосередньовічних поселень присвячена монографія «Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у села Рашков)» (1988).

У колективній праці «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), за яку авторський колектив на чолі з В. Д. Бараном був удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки (1991), та монографії «Давні слов'яни» (відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки 2001 р.), авторських розділах у фундаментальних виданнях «Давня історія України» (т. 3), «Етнічна та етнокультурна історія Укра-

їни» (т. 1) викладено концепцію походження слов'ян, визнану як вітчизняними, так і зарубіжними фахівцями.

Концептуальна ідея В. Д. Барана полягає в тому, що слов'яни ніколи не були представлені однією археологічною культурою. Вони вже з найвіддаленіших епох виступали як окремі, хоч і споріднені, праслов'янські і слов'янські більші чи менші етномовні спільності, які мешкали поряд з іноетнічними групами у межах річчів Одри і Дніпра, але ніколи до раннього середньовіччя не заселяли всієї цієї території. Слов'яни — мешканці лісостепової і південної частини лісової зони сучасної України, починаючи від межі I тис. н. е., пережили всі інвазії і ніколи не були витіснені з місць свого проживання.

Поряд із дослідженнями ранньослов'янських пам'яток В. Д. Баран протягом 1981—1991 рр. працював у складі спільної німецько-української експедиції, що вивчала старожитності в м. Ольденбурзі (ФРН), у 1991—2002 рр. досліджував пам'ятки давнього Галича.

З відновленням державної незалежності України В. Д. Баран активно долучився до розробки проблем походження українського народу, працюючи в Інституті українознавства. Цьому присвячені його монографії «Походження українського народу» (2002), «Історичні витоки українського народу» (2005), «Давні слов'яни і походження українського народу» (2011).

Вивчаючи історичні витоки українців як частини слов'янського світу, В. Д. Баран виходив з того, що населення лісостепової частини України, незалежно від внутрішніх змін племенних структур та їх кордонів поступово стало рушійною силою процесів, які привели до утворення Київської держави. Розпад Київ-

ської Русі не вихідна точка зародження трьох східнослов'янських народів, а логічний наслідок різниці економічних, культурних та політичних інтересів тих етнічно відмінних племенних груп східного слов'янства, що входили до неї.

Етнічний розвиток східнослов'янських груп продовжився в іншому історичному вимірі, досягнувши свого логічного завершення — появи українського, а пізніше білоруського та російського народів.

Творчий доробок Володимира Даниловича нараховує майже 500 друкованих праць, серед яких 30 монографій, зокрема 14 індивідуальних. Усі його роботи демонструють конкретно-історичний підхід до розв'язання проблем етнічної історії та розуміння ним універсальності процесів європейського історичного розвитку, які відповідним чином відбилися й у слов'янській історії.

В. Д. Баран підготував 16 кандидатів та шість докторів наук. З його ім'ям пов'язане формування української школи археологічної славістики.

Загальнодержавним визнанням плідної і наполегливої праці В. Д. Барана стало обрання його у 1995 р. членом-кореспондентом Національної академії наук України. Володимир Данилович отримав визнання і на міжнародному рівні — він був обраний членом-кореспондентом Центрального німецького археологічного інституту, членом Виконавчого комітету і бюро Міжнародної унії слов'янської археології.

Світла пам'ять про видатного українського археолога Володимира Даниловича Барана назавжди залишиться в історії української науки та у серцях його учнів і послідовників, всіх, хто його знав і працював із ним.

*Н. С. АБАШИНА, кандидат історичних наук,
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник*

*Л. П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук,
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник*

*О. В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України*

ПАМ'ЯТІ ЛЕВА САМУЇЛОВИЧА КЛЕЙНА

Світова археологічна, антропологічна та історична науки зазнали важкої втрати. На 93 році життя 7 листопада 2019 р. в Санкт-Петербурзі помер Лев Самуїлович Клейн. Викладач Ленінградського — Петербургського університету, він читав лекції у Віденському, Західно-Берлінському, Копенгагенському, Даремському, Люблянському, Туркському, Вашингтонському університетах. В Мадриді, Кембриджі, Оксфорді, Стокгольмі Лев Самуїлович Клейн виступав з доповідями. У його науковому доробку понад 800 статей та більше 20 монографій з найрізноманітнішої гуманітарної проблематики.

Л. С. Клейн народився в Вітебську 2 липня 1927 року в інтелігентній родині. З дитинства він вивчав декілька іноземних мов, вчився грі на фортепіано, писав вірші та малював. Як і тисячі хлопців сімнадцятирічний Лев Клейн пішов добровольцем на фронт. По закінченні війни, він отримує освіту в Ленінградському університеті. Йому поталанило вчитися в Володимира Яковича Проппа, Михайла Ілларіоновича Артамонова, Володимира Васильовича Мавродина. Музеї, бібліотеки Ленінграду, зустрічі з видатними ученими цілеспрямованість, гострий аналітичний розум, неабиякий талант дослідника обіцяли яскравий та швидкий науковий злет. Проте, після закінчення університету Л. С. Клейн змушений був покинути археологію та зайнятися педагогічною практикою. Але Клейн є Клейн! Лев Самуїлович написав дисертацію з педагогіки (Клейн 2010, с. 86). Гадаю, він міг би написати дисертацію на будь-яку тему, за яку взявся б, оскільки завжди всебічно та глибоко її вивчав, провадив глибокий науковий аналіз, ставив нові проблеми, організовував дискусії, робив узагальнюючі висновки. Нездаремно І. М. Дьяконов вважав, що гомерівські дослідження мусять рухатися в новому напрямку після Гомерівський студій Клейна. Існує думка, що відкриття, які зроблені в Гомерівських студіях, можуть бути співставленні з археологічними досягненнями Л. С. Клейна.

На початку 1960-х рр. Лев Самуїлович здобуває можливість продовжити археологічну освіту в аспірантурі ЛДУ. Наприкінці 1960-х рр. Л. С. Клейн захищає кандидатську дисертацію з походження катакомбної культури (1968), яка за обсягом дорівнювала докторській дисертації. Він стає асистентом кафедри археології ЛДУ. Навколо нього складається коло однодумців та учнів. Виходить друком їх перша наукова збірка «Проблеми археології» (1968).

Невдовзі Л. С. Клейн стає начальником Новочеркаської археологічної експедиції (1969). При цьому розкриваються нові сторони його особистості: організатора, археолога-польовика. В експедиції Л. С. Клейн мав абсолютний авторитет. На експедиційному штандарті був зображений лев у геральдичній позі з лопатою та в окулярах. Л. С. Клейн обходив всі кургани, слідкував за дотриманням методики, радив, пропонував свої рішення. Харчувався він разом з експедицією, віддаючи до загального казану всі свої достатньо великі польові, оскільки студенти забезпечувалися тоді недостатньо. І в експедиції Лев Самуїлович постійно працював над своїми текстами. Під настрій після вечери він міг розповісти яку-небудь цікаву історію. Вони були настільки жваві та образні, що запам'яталися мені на все життя.

Над робочим столом Льва Самуїловича висіли плани роботи: на тиждень, місяць, рік, на все життя. Більша їх частина була ним виконана. З 1970-х рр. його приваблювала теорія археології. Згодом у Льва Самуїловича виходить друком перша фундаментальна праця з теорії «Археологические источники» (1978).

У восьмидесяті роки на долю Л. С. Клейна випадають важкі випробування: арешт, табір, безробіття, цькування в наукових часописах, спроби викреслити його з наукового життя (Клейн 2010; 2011). Я переживав за нього, вважав, що такий яскравий талант не вдасться замовчати і продовжував посылатися на нього у своїх публікаціях.

Після звільнення Лев Самуїлович блискучо швидко повернувся в науку. Після зако-

номірного звільнення він з потроєною енергією працює, наче прагне надолужити змарнований у таборі час. Та навіть зона стає предметом його наукового зацікавлення. За матеріалами кримінальної ієрархії зони він пише статтю про становлення ієрархічних суспільств давнини.

Ще не влаштувавшись на роботу, він починає займатися дослідженням Гомерівського епосу, друкується в «Народах Азії і Африки», «Вестнике древней истории» інших престижних виданнях. До кінця 1980-х рр. ізоляції Л. С. Клейна вже не існувало. Детально цей складний період життя він описав у своїх книгах (Клейн, 2010; 2011).

1990-ті на наступні роки стали роками світового визнання заслуг Л. С. Клейна. Виходять друком російськомовне видання «Археологічної типології» (1991), «Феномен советской археологии» (1993), «Перевернутый мир» (1993), доопрацьоване видання «Археологических источников» (1995), «Анатомия Иллиады» (1998), «Другая любовь: природа человека и гомосексуальность» (2000), «Введение в теоретическую археологию» (2004), «Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества» (2004), «Археологические миграции» (2007), «Новая археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада)» (2009), перероблене видання «Перевернутого мира» (2010), «Формула Монтеллиуса» (2010), «Трудно быть Клейном» (2010), «История археологической мысли» (2011).

У 1991 р. я приймав участь в організації запрошення Л. С. Клейна до Інституту археології України для виступу з теорії археології. Лев Самуїлович відразу позитивно відгукнувся. Це була яскрава подія в житті Інституту археології. У 1990—2000 рр. Л. С. Клейн викладав та робив доповіді у багатьох університетах Європи та Америки. Його теоретичні погляди отримують світове визнання, а його лепта до теорії археології стала темою спеціальної наукової конференції, яка відбулася на початку 2012 р. в м. Бірмінгем.

Л. С. Клейн був одним з найяскравіших представників світової теоретичної археології. Його «История археологической мысли» також як і «История антропологической мысли» мають бути на столі будь-якого археолога та культурного антрополога. «История археоло-

гической мысли» — це унікальний вступ до науки, історія розвитку, розкриття перспектив науки археології. Лев Самуїлович познайомив нас із західними археологами, а західних — з нашими. Він систематизував різноманітні підходи дослідження та ввів їх до загальних рамок теоретичних уявлень науки. До безсумнівних досягнень Клейна можна віднести відкриття кардинальних відмін між класифікацією та типологією, роль передзнання для побудови працюючої типології. Він висловив ідею про можливість застосування теорії комунікації до культурної еволюції, що є дуже важливим для розвитку антропології та археології. Систему головних принципів археології Клейн побачив розколотою на дві суперечливі системи, що є важливим не тільки для археології. Вагомим є внесок Л. С. Клейна у становлення теорії міграції за археологічними даними. Значним є роль робіт Л. С. Клейна в дослідженні східнослов'янської археології, у дослідженні Гомерівського епосу. Блискучими є переклади Клейна західних істориків та археологів.

Л. С. Клейн залишив величезну спадщину в науці, белетристиці, пригодницькому та детективному жанрі. Можна сказати, що Лев Самуїлович Клейн — це ціла епоха. Сьогодні вона завершилася. Але книги Л. С. Клейна ще довго будуть визначати напрями розвитку світової археології.

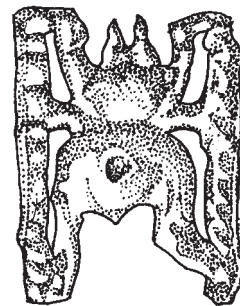
- Клейн, Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры. Автореф. Дисс. Канд. ист. Наук. Ленинград, 1968.
- Клейн, Л. С. *Археологические источники*. Ленинград, 1978.
- Клейн, Л. С. *Археологическая типология*. Ленинград, 1991.
- Клейн, Л. С. *Феномен советской археологии*. Санкт-Петербург, 1993.
- Клейн, Л. С. *Анатомия Иллиады*. Санкт-Петербург, 1998.
- Клейн, Л. С. *Другая любовь: Природа человека и гомосексуальность*. Санкт-Петербург, 2000.
- Клейн, Л. С. *Введение в теоретическую археологию*. Кн. 1. Метаархеология. Санкт-Петербург, 2004.
- Клейн, Л. С. Миграция: археологические признаки. *Stratum plus*. 1999, 1.
- Клейн, Л. С. *Новая археология*. Донецк, 2009.
- Клейн, Л. С. *Формула Монтеллиуса*. Донецк, 2011.
- Клейн, Л. С. *Фрема кентавров*. Донецк, 2010.
- Клейн, Л. С. *Трудно быть Клейном*. Нестор-История. Санкт-Петербург, 2010.
- Клейн, Л. С. *Перевернутый мир*. Донецк, 2011.
- Клейн, Л. С. *История археологической мысли* ТТ.1.2. Издательский дом СПб университета. 2011
- Проблемы археологии. Вып. 1. Л.: Изд-во Ленуниверситета 1968.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ,
кандидат історичних наук,
Інститут археології НАН України

О. Д. Козак, І. Д. Потехіна, Т. І. Слободян, В. Д. Гупало

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ПОЛЬОВОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

(відповідальний редактор доктор історичних наук О. В. Симоненко, Львів 2019 — 5 д. а.)

До наступного польового сезону ще залишилося чимало часу, але готуватися до нього, принаймні, теоретично, варто починати заздалегідь.

З ініціативи Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України у 2019 році започатковано наукову серію «Археологічні Методи (АрхеМет)», у якій першим виходить посібник з польової антропології. Необхідність такого видання зумовлена як інтенсифікацією на території України археологічних досліджень поховальних пам'яток, так і браком достатньої кількості кадрів, відповідно підготовлених до практики польових робіт з антропологічними матеріалами з давніх поховань.

Що робити археологу, коли на розкопках трапилися скелети, а антрополога в експедиції немає? Зазвичай досвідчений польовий дослідник знає ази та має базові навички розчистки та фіксації скелета або кремації, вміє грамотно зафіксувати поховання, підняти й безпечно транспортувати скелетні рештки до місця їх лабораторного дослідження. Однак навіть йому, а надто археологу-початківцю та студенту, який проходить археологічну чи антропологічну практику в експедиції, буде корисним ознайомитися з фаховими рекомендаціями алгоритму дій у кожному конкретному випадку зустрічі з антропологічним матеріалом. Посібник «Методичні рекомендації з польової антропології», якому немає аналогів в Україні, підготовлений колективом авторів — фахових антропологів, які мають багатий досвід роботи в полі. Він покликаний допомогти уникнути основних помилок у процесі відбору антропологічного матеріалу та сприяти збереженню скелету — одного з основних джерел біологічної археології.

Книга складається зі вступу і чотирьох частин. У вступі визначаються мета та на-

прямки палеоантропологічних досліджень, їх значення для історичних реконструкцій. І.Д. Потехіною написано розділ, в якому вперше у вітчизняній антропології висвітлюються правові та етичні норми роботи з давніми похованнями. На основі Законів України автор зупиняється на загальних принципах правового регулювання досліджень поховань, які були виявлені при археологічних розкопках на території нашої країни. Нею висвітлюються також етичні аспекти роботи з людськими рештками, базуючись на досвіді країн Європи та США.

У вступі також перераховуються матеріали та інструментарій, необхідні для роботи в полі з антропологічними рештками, а також наводяться основні правила техніки безпеки.

Перша частина методичних рекомендацій знайомить читача із загальними правилами відкриття поховань. У доступній формі, супроводжуючи текст винесеними найбільш важливими тезами та малюнками, автори дають рекомендації з відкриття та розчистки поховань,

відбору зразків ґрунту для аналізів, фотографічної та графічної фіксації, підйому кісток. Окремий підрозділ присвячено випадкам, у яких слід брати черепи та скелети монолітом, описана технологія цієї процедури. Окремим блоком виділений алгоритм камеральної обробки скелету — очистки, сушки, пакування та транспортування кісток.

Особлива увага надана найчастіше повторюваним помилкам, внаслідок яких на кожному з етапів втрачається або руйнується матеріал, що призводить до втрат значної кількості інформації.

Розділ супроводжують 47 малюнків — фотографій та коміксів. Кращому сприйняттю текстів сприяють авторські рисунки О. Д. Козак, які у дотепній формі нагадують читачам про основні правила поводження з викопними людськими рештками та можливими наслідками недотримання цих правил.

Друга частина методичних рекомендацій присвячена протоколам або алгоритмам роботи з різними видами поховань. Тут викладено класифікацію поховань за кількома критеріями, і, зокрема, масових поховань або перезахоронень. Робота з кожним видом поховань має свою специфіку, тому автори виклали алгоритми та методи роботи з тими типами поховань, які найбільш поширені на території Східної Європи: регулярні (або звичайні) одиночні та колективні/групові поховання (зокрема, парні); зруйновані або пограбовані поховання. Особлива увага приділяється давнім масовим захороненням, як результату військових дій або стихійних лих.

Написаний чи не єдиним фахівцем у галузі церковної фунеральної археології, д.і.н. В. Д. Гупало, підрозділ присвячений похованням у криптах та склепах храмів доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Цей виклад особливо актуальний для Західної України, де зараз ведеться активна перебудова костельних та руйнуються склепи зокрема польсько-литовської шляхти.

Окремий підрозділ присвячено докладному опису алгоритму відкриття та первинної обробки кремацій, які, на думку Т. І. Слободян, містять значну кількість інформації про поховальний обряд та фізичний тип похованих людей.

У третій частині методичного посібника надані зразки документації (Акти прийому-передачі, перепоховання, бланки-схеми для фіксації інгумацій і кремацій в полі), а також принципові правила підготовки антропологічного звіту, які рекомендовані Польовим комітетом Інституту археології НАН України і є обов'язковими до виконання.

Четверта частина посібника являє собою альбом рисунків кісток (15 таблиць), який має важливе практичне значення для полегшення анатомічного визначення кісток дорослих та дітей різного віку. Методичні рекомендації доповнені переліком додаткової літератури.

Авторський колектив сподівається, що підготовлений ними посібник буде корисним для широкого кола колег — археологів, антропологів, істориків, студентів історичних факультетів, а також для всіх, хто цікавиться антропологією, археологією та збереженням археологічної спадщини України.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ

ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2019 р.

Статті

STUPAK D. V., TELIZHENKO S. A. Flint Assemblage of Severynivka Hillfort.	1	5—13
БАРДЕЦЬКИЙ А. Б., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д. Ю., ПОТЕХІНА І. Д., СЛОБОДЯН Т. І. Кремаційне поховання на укріпленому поселенні трипільської культури Мирогоща 15.	3	5—18
ГОРБЕНКО К. В. Посуд з рову ділянки «Цитадель» городища Дикий Сад.	2	19—39
ГОТУН І. А., КАЗИМІР О. М., СУХОНОС А. М. Богородиця з Ходосівки.	1	42—58
ДОЛЖЕНКО Ю. В. Золотоординські кочівники за матеріалами некрополя біля села Волошине	2	61—73
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Історія української індоєвропейстики	2	5—18
КОЗАК О. Д. Патологічні ознаки на скелеті як маркери міграцій	1	14—27
КОЗЛОВСЬКИЙ А. О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Давньоруське кладовище на Копиревому кінці	4	22—42
КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про срібло давньоруських монет	1	59—72
КОРПУСОВА В. М., АБАШИНА Н. С. Історіософія В. П. Петрова як методологія етногенетичних студій	4	5—11
МОЦЯ О. П. Нагальні питання досліджень етнічної історії східних слов'ян середньовічних часів	1	28—41
МОЦЯ О. П. Ще раз про елітарний поховальний обряд язичницької Русі	2	48—60
МОЦЯ О. П. Литовська доба в деталях писемної та матеріальної культур України.	3	40—47
ОТРОЩЕНКО В. В. Антропоморфні шаманські пряжки перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи	4	12—21
РУДИЧ Т. О. Кочова складова населення Середнього Подніпров'я (Правобережжя) давньоруської доби за матеріалами антропології.	4	43—51
ФОМІН М. В., ІВЧЕНКО А. В. Сюжет «загробної трапези» в античних поховальних пам'ятках Північного Причорномор'я.	2	40—47
ШЕВЧЕНКО Т. М., КОТЕНКО В. В. Теракоти з поселення Маслини на хорі Херсонеса Таврійського.	3	19—39
ЯНОВ Д. М. Вплив монетної реформи Сулеймана II 1688—1691 рр. на грошовий обіг Аккермана	3	48—54

Публікації археологічного матеріалу

SHEIKO I. M., PUKLINA O. O. Roman Lamps from the National Museum of History of Ukraine	2	74—94
АКСЬОНОВ В. С. Астрагали з катакомбних поховань другої половини VIII — першої половини Х ст. з могильника біля с. Верхній Салтів.	2	103—113
БУЙСЬКИХ А. В., ЧЕПКАСОВА М. І. Самоський килік із колекції Миколаївського краєзнавчого музею «Старофлотські казарми»	1	73—78
ДОЛЖЕНКО Ю. В. Краніологія похованих у давньоруському могильнику біля с. Гушин	3	98—112
ЗАДНІКОВ С. А. Поселення пізньозарубинецького часу в Харкові.	3	75—82
ЗАЛІЗНЯК Л. Л. «Град русичів ім'ям Пересічень» у м. Дніпро та археологічні реалії	1	95—104
ІВЧЕНКО А. В. Розкоп «Орієнт» некрополя Ольвії	4	60—71
КРЮТЧЕНКО О. О. Нові дослідження захисних споруд Більського городища	3	55—64
МОЦЯ О. П., ЖИГОЛА В. С., СКОРОХОД В. М. Результати досліджень чернігівського передгороддя у 2018 р.	2	114—123
ПЕТРАУСКАС О. В. Волинцевський комплекс ранньослов'янського поселення Обухів 2.	1	79—94
ОСИПЕНКО М. С. Давньоруські зіркоподібні навершя булав із колекції Національного музею історії України	1	105—117
ОСИПЕНКО М. С. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України)	4	72—89
СКИРДА В. В., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Знахідки пенківської культури із поселення Черемушна	3	83—97
ЧЕХОВИЧ О. Г. Нові знахідки свинцевих вагових гирь з Ольвії та її хори	3	65—74

ШЕЛЕХАНЬ О. В., ОСИПЕНКО М. С. Меч скіфського часу із Замкової гори у Києві (за матеріалами досліджень В.В. Хвойки)	2	95—102
ШРАМКО І. Б. Рогове завершення лука з Більського городища	4	52—59

Дискусії

ВАРАЧОВА К. Г. Про окремі типи глиняних келихів черняхівської культури.	2	124—133
---	---	---------

Історія науки

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. [Михайло Юліанович Брайчевський як моральний авторитет української історичної науки та археології	3	126—131
КРОТОВА О. О., СНИЖКО І. А. Історія дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу.	3	113—125
МИХАЙЛИНА Л. П., ПИВОВАРОВ С. В. Становлення археологічної школи на Буковині (до 100-річчя від дня народження Б.О. Тимощука).	2	134—143

Методи археологічних досліджень

VETROVA M. N., KULKOVA M. A., KASHUBA M. T., GAVRYLYUK N. A., GERSHKOVYCH YA. P., KAISER E., KULKOVA A. M. Methods of Natural Sciences for the Reconstruction of the Ceramics Firing	1	131—137
ГАВРИЛЮК Н. О., КУЛЬКОВА М. А., КАШУБА М. Т. Комплексний аналіз кераміки з ранніх шарів Жаботинського поселення	4	90—113
ГОРБАНЕНКО С. А. Палеоетноботанічні визначення відбитків на виробах з глини з розкопок київського Арсеналу	1	138—141
ЖИГОЛА В. С., СКОРОХОД В. М. Новітні методи фіксації в археології	1	118—130
РАДЧЕНКО С. Б. Навіщо потрібні ГІС-дослідження та як їх застосовувати?	4	114—124

Рецензії

БУЙСЬКИХ А. В. Рец.: О. А. Ручинская. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)	3	132—137
ГОРБАНЕНКО С. А., КОЛОДА В. В. Рец.: Ю. О. Пуголовок. Будівельна справа літописних сіверян	3	138—141
СТРОЦЕНЬ Б. С. РЕЦ.: С. ЧОПЕК, К. ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК, Н. ВОЙЦЕЩУК, О. ОСАУЛЬЧУК, Д. БОБАК, П. ГЕМБИЦА, А. ЯЦИШИН, В. ПАСТЕРКЕВИЧ, Д. ПАВЛІВ, В. ПЕТЕГИРИЧ, М. ПОЛТОВИЧ-БОБАК, А. ВАЦНІК. Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишня в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени	4	125—127

Хроніка

І Всеукраїнський археологічний з'їзд у Ніжині	1	148—149
До 70-річчя О. П. Журавльова	2	146—147
До 70-річчя Бориса Вікторовича Магомедова.	3	142—143
До 70-річчя Сергія Анатолійовича Скорого	4	140—143
До 75-річчя Аркадія Олександровича Козловського	4	143—144
До 80-річчя Івана Івановича Мовчана	4	140
До 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна	4	130—132
До ювілею С. С. Березанської.	2	144—145
До ювілею Ірини Миколаївни Шарафутдінової	4	133—134
До ювілею Марини Володимирівни Скржинської.	4	134—135
До ювілею Валентини Миколаївни Корпусової	4	136—137
Міжнародна наукова конференція «Від палеоліту до козацької України» до 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна	4	128—130
Оксана Франко — вчена і педагог.	4	137—139
Пам'яті Владилена Опанасовича Анохіна	1	150

Пам'яті Леоніда Васильовича Субботіна	1	151—152
Пам'яті Леоніда Васильовича Марченка	2	147—148
Пам'яті Вадима Олександровича Кутайсова	2	148—150
Пам'яті Валерія Вікторовича Крутілова	3	147—148
Пам'яті Лева Самуїловича Клейна	4	147—148
Подвійний ювілей (до 70-річчя Ростислава Всеволодовича Терпиловського)	3	146—147
Світлої пам'яті Володимира Даниловича Барана	4	144—146
Сергій Борисович Буйських: портрет особистості у кількох вимірах	3	144—145
СТЕПАНЧУК В. М. Міжнародна наукова конференція «Палеолітична стоянка Азих в Азербайджані і міграційні процеси», Баку—Габала, 1—5 жовтня 2018 р.	1	142—144
ШРАМКО І. Б. 60-років досліджень Більського городища Харківським університетом	1	144—147

Нові видання

Нові видання відділу археології ранніх слов'ян: до 45-річчя створення	3	149—150
КОЗАК О. Д., ПОТЄХІНА І. Д., СЛОБОДЯН Т. І., ГУПАЛО В. Д. Методичні рекомендації з польової антропології	4	149—150